

ІРИНА КОСТЕЦЬКА

**СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ
СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ
ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ**

Ірина КОСТЕЦЬКА

**СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ
СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ
ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД
УКРАЇНИ**

Монографія

Львів 2023

332.1; 33.711

ББК 65

Рекомендовано Вченою радою Львівського інституту

ПрАТ “ВНЗ “МАУП” (протокол № 10/22/23 від 25.05.2023 р.)

Рецензенти:

Губені Ю. Е., доктор економічних наук, професор, академік УАЕН, завідувач кафедри підприємництва, торгівлі та біржової діяльності, Львівський національний університет природокористування

Якимчук А. Ю., доктор економічних наук, професор, кафедра менеджменту, Вища школа інформатики і менеджменту (Katedra Zarządzania, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania, Rzeszów, Polska)

Славкова О. П., доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування, Сумський національний аграрний університет

Костецька І. І. Стратегічне планування сільського розвитку територіальних громад України : монографія. Дрогобич, 2023. 235 с.

ISBN: 978 617 7990 41 2

У монографії узагальнено наукові основи стратегічного планування, проаналізовано сучасний стан сільського розвитку в контексті європейських тенденцій, а також запропоновано найбільш перспективні напрями для забезпечення ефективного сільського розвитку територіальних громад України на шляху до європейської інтеграції.

Наукове видання розраховане на науковців, фахівців регіонального, аграрного і сільського розвитку, працівників органів державного управління і місцевого самоврядування, викладачів, молодих науковців і студентів ВНЗ.

УДК 332.1; 33.711

ББК 65

ISBN: 978 617 7990 41 2

© Костецька І.І., 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. НАУКОВІ ЗАСАДИ СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ	9
1.1. Концептуальні засади стратегічного планування сільського розвитку	9
1.2. Система стратегічного планування у розвитку сільських територій	24
1.3. Методологічні підходи у дослідженні процесу стратегічного планування і сільського розвитку	43
1.4. Сценарний метод стратегічного планування для розвитку сільських територій	58
РОЗДІЛ 2. ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОГО СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ	67
2.1. Організаційно-економічні особливості сільського розвитку у контексті європейського та польського досвіду	67
2.2. Детермінанти розвитку сільських територій України	88
РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ З ВИКОРИСТАННЯМ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА	111
3.1. Локальні групи та їх стратегії як ефективний інструмент для сільського розвитку	111
3.2. Просторове планування як дієва передумова сільського розвитку	121
3.3. Зелений туризм на засадах територіального партнерства, як складова багатофункціонального розвитку	132
РОЗДІЛ 4. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ	156
4.1. Стратегія SMART VILLAGES як перспективна складова інноваційного сільського розвитку	156
4.2. Індустріальні парки як детермінанта стратегічного сільського розвитку	169
4.3. Зелена економіка як перспективний напрям у розвитку сільських територіальних громад України	180
ПІСЛЯМОВА	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	202

Над всіх старшин найстарша правда.

Леся Українка

ВСТУП

Концепція сталого соціально-економічного розвитку українських сільських територій безпосередньо включає продовольчу, екологічну, а також економічну безпеку країни. Проте, ефективне її впровадження залежить не лише від ефективної діяльності сільськогосподарських та агропромислових підприємств, які розміщені на сільських територіях, а й насамперед – від успішної державної політики. Низка фундаментальних досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених щодо сільського розвитку дозволяє твердити, що напрямок стрімко розвивається і є перспективним в контексті євроінтеграції України.

Базуючись на інтегрованих стратегічних підходах, котрі відображають пріоритети Європейського Союзу (ЄС), а також потреби території, програми сільського розвитку підтримують різноманітну суспільну діяльність у цій сфері. Діяльність зацікавлених сторін спрямована на подальшу модернізацію сільських територій, включаючи інвестиції в інфраструктуру, проекти у сфері цифрового зв'язку та розбудову низових місцевих ініціатив. Із початку ХХІ століття політика розвитку ЄС, включаючи політику територіальної згуртованості, наголошує на ролі знань, інституцій і місцевої культури. Це привернуло увагу зацікавлених сторін регіонального та місцевого розвитку до типу діяльності та очікуваних ефектів, що безпосередньо стосуються динаміки місць, їх характеру, різноманітності, мінливості, а також їх різної стійкості/чутливості до процесів, що відбуваються в навколишньому середовищі.

Відтак, дане дослідження, котре присвячене питанням сільських територій та їх стратегічного планування на прикладі України та Польщі, є актуальним і на часі, оскільки в ньому розглянуто основні соціально-економічні проблеми сталого розвитку та управління сільськими територіями в зазначених країнах та в Європейському Союзі в цілому. За отриманими результатами сформовано пропозиції щодо вдосконалення

системи підтримки, управління та моніторингу сталого розвитку сільських територій в Україні.

Дослідження зосереджене на виробленні пропозицій щодо сільського розвитку в Україні на підставі вивченого досвіду з Польщі в контексті європейської інтеграції. Вивчення та аналіз сільських територій у різних регіонах України проводилися задля формулювання пропозицій щодо повоєнної відбудови нашої держави. Проведення дослідження в Україні спрямоване на відображення зміни поглядів місцевих лідерів і мешканців, а також бачення подальшої діяльності та соціально-економічного розвитку.

Об'єктом дослідження обрано систему стратегічного планування сільського розвитку в Україні та Польщі, а також її зв'язок з документами Європейського Союзу та інструментами фінансової підтримки місцевого розвитку. В дослідженні основну увагу приділено прикордонним регіонам України і Польщі. Проте, в кожному розділі монографії визначено більш конкретні об'єкти відповідно до порушеної тематики.

У даному дослідженні проаналізовано процеси, явища, результати 2014-2020 рр., оскільки саме цей часовий проміжок є останнім реалізованим періодом у планових стратегічних документах Європейського Союзу. У ввідзначених часових параметрах й проаналізовано статистичні та аналітичні дані. Проте, в окремих випадках для порівняння досліджено попередні етапи планування, зокрема, період 2007-2013. У розділах 3 і 4 наголос зроблено на перспективі, тому в них частково розглядаються документи наступного планового періоду 2022-2027 рр.

Методи дослідження. Під час проведення дослідження використовувалися різноманітні джерела інформації та методи для їх опрацювання, зокрема:

- критичний аналіз (огляд та оцінка літератури з обраної проблематики із застосуванням монографічного методу);
- статистичний метод (збір та аналіз статистичних даних про досліджувані територіальні одиниці та їх первинні документи);
- порівняльний аналіз (функціонування сільської місцевості України та Польщі);
- монографічний метод (вивчення окремого досвіду територіальної

одиниці);

- кейс-метод (характеристика конкретних напрямів сільського розвитку та їх ефективність),

- абстрактно-логічний метод (формулювання понять, висновки та рекомендації).

Структурно монографія складається з чотирьох розділів.

Перший розділ присвячений теоретичним і методологічним засадам стратегічного планування. Вивчено застосування системних підходів, запропоновано методику оцінки стратегічних документів територіальних одиниць на підставі законодавчих актів. Запропонована тут методика є унікальною спробою кореляційного аналізу цільових програм / стратегічних документів різних рівнів для системного дослідження.

У другому розділі монографії розглядаються тенденції сільського розвитку. Ймовірною відправною точкою для розвитку сільських територій в Україні має стати розробка стандартів та рівня класифікації сіл, створення відповідно до них фінансових нормативів. Важливо, що використання теоретичного та емпіричного досвіду країн ЄС, дозволить наблизити національну політику розвитку сільських територій до європейських стандартів і вимог, що відповідає стратегічній меті економічної політики України.

Третій розділ висвітлює важливі фактори територіального партнерства для сільського розвитку. Локальні групи діяльності (Lokalne grupy działania / Local Action Group) є міжгалузевим партнерством для активної діяльності на благо місцевої громади. Відповідно до проведеного дослідження, важливо зазначити, що місцеві асоціації відіграють важливу роль у процесі розвитку села. За прикладом Польщі ЛГД були створені в рамках ідеї LEADER, яка постала в САП в ЄС. На нашу думку, кейс Польщі може бути корисним й для України, що дозволить посилити міжнародну співпрацю з можливістю планування спільних транскордонних проектів для досягнення спільного економічного ефекту.

В четвертому розділі даного дослідження основну увагу приділено концептуальним засадам Стратегії Smart Village як нового підходу до інноваційного сільського розвитку. Як один із інструментів багатофункціонального розвитку сільських територій України нами

пропонується використати досвід функціонування польських індустріальних парків. З цією метою доведена ефективність застосування моделі Triple Helix, яка передбачає співпрацю трьох секторів (місцеве самоврядування, бізнес, наука), саме завдяки цьому можна досягти очікуваних результатів щодо сільського розвитку. Однією зі складових Стратегії Smart Village є інновації для формування енергонезалежності сільських територій. Відповідні дослідження з використанням кейс-методу нами проведено на базі гміни Конін (Великопольське воєводство, Польща), яка може слугувати як успішний приклад для імплементації в українських громадах на шляху до енергонезалежності.

Подяка. Дослідження виконано під час навчання в докторантурі Національного університету біоресурсів і природокористування України під науковим консультуванням доктора економічних наук, **професора, заслуженого економіста України** Єрмакова О.Ю. Також дослідження здійснювалися під час реалізації Грантів Вишеградського Фонду (№ 52211399, №52110307) на базі Університету Марії Кюрі-Складовської (Польща) під керівництвом **dr. hab., prof. B. Baran-Zgłobickiej**. Авторка дякує вченим за заохочення до досліджень, продуктивні дискусії та конструктивну критику.

Podziękowania. Badania przeprowadzono w ramach studiów post-doktorskich na Narodowym Uniwersytecie Biozasobów i Zarządzania Przyrodą Ukrainy pod opieką naukową **doktora nauk ekonomicznych, profesora, honorowego ekonomisty Ukrainy Jermakowa O.Yu.** Badania prowadzono również w ramach realizacji Grantów Funduszu Wyszehradzkiego (nr 52211399, nr 52110307) na Uniwersytecie Marii Curie-Skladowskiej (Polska) pod kierownictwem **dr. hab., prof. B. Baran-Zgłobickiej**. Autorka dziękuje naukowcom za zachęcanie do badań, produktywne dyskusje i konstruktywną krytykę.

РОЗДІЛ 1. НАУКОВІ ЗАСАДИ СТРАТЕГІЧНОГО ПЛАНУВАННЯ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ

1.1. Концептуальні засади стратегічного планування сільського розвитку

Слово «стратегія», вживане ще з часів Стародавньої Греції, використовувалося у військовій науці та вживалося у значенні «план перемоги у битві/війні». До XVII - XVIII століть стратегія охоплювала такі питання, як укріплення військових позицій, маневри військ і постачання їх провізією та фуражем, тобто стосувалася виключно мілітарної сфери. Однак в XIX-XX ст. значення цього терміну змінювалося. Нині він широко використовується не тільки у військовому мистецтві, а й у багатьох інших сферах. Наприклад, у підприємництві існує поняття стратегії розвитку, котре пов'язане з розумінням плану розвитку подальшої діяльності, підвищення потенціалу. Сьогодні вже звичним явищем стала розробка економічних і маркетингових, управлінських та соціальних, поведінкових і комунікативних, освітньої та виховної стратегій, стратегій вирішення конфлікту тощо.

Основоположниками стратегічного планування в сучасному застосуванні вважаються Чендлер А. [114], Друкер П. [129], Портер М. [224], Котлер Ф. [166].

Чендлер А. у своїх наукових працях визначив стратегію як метод встановлення довгострокових цілей і завдань, діяльності та розподілу ресурсів для досягнення поставлених цілей [114]. На противагу цьому у філософії Друкера П. [129], запропоновано визначення стратегії як інструменту аналітично мислення та ефективного пошуку ресурсів» [129]. В науковому доробку Портера М. [224], який зазначає, що стратегія є способом реагування на майбутні загрози, внутрішні сильні та слабкі сторони, основе

завдання яких, є досягнення довгострокових конкретних цілей. Аналізуючи визначення, можна зауважити, що науковців в своїх працях мають однакове бачення щодо стратегії.

Науковець Копалінський В. [160], зазначає, слово «стратегія», яке спочатку означало теорію та практику підготовки та проведення великих військових кампаній, розширило своє значення до «добре продуманого плану дій, що ведуть до досягнення певної, як правило, віддаленої у часі, важливої мети у сфері політики, управління чи економіки». Сьогодні в науковій літературі зустрічаємо багато різних визначень стратегії. Проте, часто вони не повністю корелюються між собою, про що свідчить аналіз, наведений у працях Пенк Дж. [219] і Мірчесней М. [174]. Вони у своєму науковому доробку аналізують 32 визначення та вказують на повторювані теми, пов'язані з довгостроковим характером сформульованих цілей, плануванням залучення ресурсів, орієнтацією на середовище, зміни у ньому.

Науковці Стоунер Дж. і Ванкель Г. [248] у своїх дослідженнях виділяють такі основні характеристики стратегії:

- віддалений часовий горизонт відносно періоду, необхідного для виконання діяльності та досягнення ефекту;
- істотний і значущий для системи кінцевий результат;
- зосередження зусиль на досягнення обмеженого набору цілей (із одночасним обмеженням ресурсів для досягнення інших цілей);
- послідовна організація та взаємопідтримка діяльності;
- повсюдність, котра передбачає орієнтацію на широкий спектр діяльності (від розподілу ресурсів до рутинних операцій) і спонукання всіх ланок діяти у спосіб, що покращує стратегію.

Такі характеристики найкраще відображають сутність застосування

стратегічного підходу у практичній діяльності.

Планування є елементом ширшої діяльності, котра охоплює управління, контроль і політику. По суті, воно є підготовчим етапом наступної діяльності [165]. Науковець Госцінський Я. визначає планування як діяльність, за допомогою котрої готується рішення про майбутній бажаний стан контрольованої системи та шляхів виконання завдань і досягнення визначених цілей. Досить часто планування визначається як процес встановлення цілей і визначення шляхів та засобів їх досягнення. Також планування можна розглядати як проект маніпулятивної діяльності над ендогенними змінними, що веде до досягнення цілей, беручи до уваги екзогенні змінні та їхні зв'язки з ендогенними змінними [139].

Згідно з пропозицією науковця, функції планування в процесі контролю визначають як:

- свідома постановка набору цілей, що характеризують майбутній бажаний стан об'єкта;
- розподіл ресурсів таким чином, щоб забезпечити їх ефективне використання в процесі контролю;
- визначення траєкторії досягнення цілей через виконання завдань і досягнення проміжних цілей, а також функції розташування та координації [139].

В своїх працях проф. Єрмаков О. приходить до висновку, «що методологія формування стратегій економічного розвитку є органічне поєднання логіки розробки стратегічних планів, програм, проектів, специфічних методологічних принципів та підходів, системи показників, а також системи методів складання та обґрунтування оптимальності прогнозних і планових показників

господарюючих суб'єктів». Відповідно до досліджуваної тематики запропоноване визначення є найбільш оптимальним для подальшого застосування під час опрацювання матеріалів [25].

Стратегічне планування – це процес формулювання та модифікації стратегії. Згідно з твердженням вченого [279], це метод встановлення цілей і визначення шляхів їх досягнення з точки зору адаптації організації до прогнозованих майбутніх умов середовища та пов'язаних із цим проблем розвитку (можливостей і загроз). Відповідно до позиції науковця Класіка А. [148; 149], стратегічне планування пов'язане з імперативом непорушного порядку цінностей і безперервності реалізації автономних цілей у динамічно мінливому середовищі та характеризується такими особливостями:

- самотійність прийняття рішень суб'єкта планування та його креативність у формулюванні та вирішенні проблем, включаючи мотивацію та волю, які визначають здатність ініціювати ендogenous процеси розвитку та пов'язувати їх із процесами, які викликані середовищем;
- сприйняття суб'єкта планування як системи, що складається з організації та її середовища, результатом чого є інтерактивність і глобальність;
- специфіка процесу навчання плануванню процедур та інструментів (стимулювання творчого мислення та безперервного навчання у сфері вдосконалення методів та розвитку знань про предмет планування).

У науковому доробку вченого Солтис Я. [244] сформульовано перелік ознак стратегії та стратегічного планування, що мали б становити передумови для оцінки та модифікації методів планування. У таблиці 1.1. наведено окремі, найбільш вагомні з них.

Таблиця 1.1. – Ознаки стратегічного планування

	Ознаки
	- верховенство в системі планування; довгостроковість (значна тривалість запланованої діяльності та очікування щодо їх ефекту); - автономія суб'єкта – можливість вибору та зміни цілей у процесі реалізації запланованого; - нормативність – імператив непорушного порядку цінностей; - суб'єктивний характер (власна поведінка – план дій); - орієнтація на інших суб'єктів, на які впливає реалізована діяльність; - орієнтація на навко лишнє середовище (інтерактивність); - покладання на власні сили та можливості; - враховування слабких сторін та зовнішніх загроз; - необхідність вибору цілей і намірів; - узгодженість (послідовна розстановка, взаємопідтримка дій); - значущість змін, незворотність наслідків рішення; - рішення з ключових питань; - проблемні ситуації як предмети завдань, що вирішуються в процесі планування, невизначена кількість можливих альтернатив; - концептуальність; - творчість; - комплексність і універсальність (здійснення планування з точки зору всієї організації та трактування її як системи взаємодоповнювальних сегментів).

Джерело: розроблено автором за [244].

Планування з усіма перерахованими ознаками цілком можна назвати стратегічним. Періодична відсутність або низький ступінь виконання окремих ознак не позбавляє планування стратегічного характеру, оскільки

цю характеристику можна вважати градуючою. Це також пов'язано з відмінностями в підходах і визначеннях стратегічного планування. Наприклад, у деяких типологіях підходів до планування місцевого розвитку, представлених у зарубіжній літературі, стратегічне планування (іншими словами, проактивне планування) розуміється вужче, а саме як визначення послідовності дій, що приводять до реалізації довгострокового бачення. Для прикладу, наведемо інші типи підходів:

- планування залучення персоналу;
- планування щодо створення умов для залучення інвесторів;
- планування впливу та планування в умовах непередбачуваності подій (планування на випадок надзвичайних ситуацій);
- планування інтерактивне, підготовка програм для різних сценаріїв [175; 110].

На нашу думку, останній із зазначених у переліку тип підходу має ознаки стратегічного підходу, а перші два виступають радше як види стратегії.

Національною академією аграрних наук України (НААН) обґрунтовано наукові засади та стратегічні пріоритети щодо сталого розвитку сільських територій, які базуються на положеннях 17 Цілей Сталого Розвитку ООН. Концептуальні засади адаптовані до Указу президента «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» та Проекту Стратегії сталого розвитку України до 2030 року. Відповідно до вище перелічених законодавчих документів формується зобов'язання про досягнення сталого сільського розвитку в Україні. Завдання, які стоять перед науковцями – «формування теоретичних основ для максимального уникнення помилок в стратегічних і тактичних діях влади на цьому шляху» [38, с. 5].

Фундаментальні основи сільського розвитку, сформовані науковцями НААН [19; 38; 82], передбачають основну мету – забезпечення поведінкових, організаційно-правових і фінансових умов поліпшення якості життя й економічного благополуччя селян. Вказано, що запропонована модель має бути бажаною й зрозумілою селянам, перш за все, за назвою. Адже саме

їх підтримка та безпосередня участь є локомотивом сільського розвитку та розвитку форм господарювання на селі.

Проблематика сільського розвитку обговорюється в академічних наукових виданнях, на науково-практичних конференціях, конгресах і симпозіумах [31]. Як результат, у науковий обіг паралельно увійшли поняття «сільський розвиток» і «сільські території», що використовуються представниками різних наукових шкіл і напрямів.

На Всеукраїнському конгресі вчених економістів-аграрників (2005) було сформовано сучасний науковий погляд на сільський розвиток та сільські території. Відповідно до цього підходу, сільські території розуміють як територіально-просторове, територіально-адміністративне, природно-середовищне, соціальне, виробничо-господарське, природоохоронне утворення [82, с. 8-9].

Вчений Газуда С. у своєму науковому доробку зазначає, що «порівняння сучасної парадигми сільського розвитку ЄС та України свідчить про те, що європейська парадигма за своєю спрямованістю є переважно аграрною, а вітчизняна – територіальною» [10, с.3]. Аргументовано це тим, що у Західній Європі й навіть у деяких країнах Центральної та Східної Європи належність до сільської соціально-територіальної підсистеми суспільства не вважається ознакою відсталості та архаїчності, та не ідентифікується виключно з сільськогосподарським виробництвом [10].

Теоретичною основою дослідження сутності поняття «сільський розвиток» в українській науці слугують напрацювання зарубіжних колег-дослідників. Для прикладу, в своїх дослідженнях О. Бородіна використовує класичне обґрунтування поняття розвитку, яке запропоновано Й. Шумпетером у науковій праці «Теорія економічного розвитку». Згідно із запропонованим визначенням, розвиток – це процес переривчастих змін і неврівноваженості, викликаних інноваціями [3]. Такі зміни в економічному житті не впливають на нього ззовні, а відбуваються відповідно до його власної ініціативи, тобто зсередини.

Значиме підґрунтя для подальших студіювань за досліджуваною тематикою сформувала Організація економічного співробітництва

та розвитку (ОЕСР) у Глобальному Звіті «Міжнародна оцінка сільськогосподарських знань, науки та технологій для цілей розвитку» (2008), де була представлена Концепція багатофункціональності сільського господарства [143]. Опираючись саме на її методологічну основу, Бородіна О. обрала вихідну базу для дослідження поняття сільського розвитку. В цьому документі концепція багатофункціональності сільського господарства застосовується для відображення «невідворотного» взаємозв'язку між різними ролями та функціями сільського господарства у трьох взаємопов'язаних сферах: економічній, соціальній та екологічній [226].

Групою науковців в монографії «Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України» зазначено, що «в галузевій моделі сільський розвиток опирається на розвиток сільського господарства». При такій моделі передбачається, що основною функцією сільських територій є виробництво товарної сільськогосподарської продукції, відповідно поняття сільського розвитку зводиться до першочергового бачення, як простору для сільськогосподарського виробництва [77]. На нашу думку, таке твердження виходить за рамки багатофункціонального сільського розвитку.

Більш загальним визнаенням є Важинського Ф., який зазначає, що сільський розвиток окреслює «покращення соціально-економічних умов в сільській місцевості через поліпшення можливостей для працевлаштування, підвищення доходів домогосподарств» [7, с.154]. Схожим є бачення Венгерської Н., на її думку «це обґрунтований процес послідовних економічних, соціальних, політичних, культурних і природоохоронних змін, спрямованих на покращення якості життя, який повинен задовольняти потреби сільського населення» [9]. Проте, у наведених визначеннях порушено питання саме добробуту мешканців, частково опущено питання щодо багатофункційного розвитку.

Після опрацювання ряду наукових літературних джерел вважаємо, що найбільш вичерпним і таким, що заслуговує на увагу, є визначення Газуди С., відповідно до котрого «сільський розвиток – це процес розширеного відтворення розвитку сільських територій, що забезпечує

гармонійне зростання економічної, соціальної та екологічної сфери» [10]. При чому науковець наголошує, що до економічної складової доцільно віднести розвиток промислових підприємств, а не опиратися лише на розвиток сільськогосподарських, адже вони розташовані на сільських територіях (впливають на їх успішне функціонування), або ж пов'язані з сільськогосподарським виробництвом.

У 2014 році НААН напрацювала селозберігаючу модель сільського розвитку – модель, що враховує національну інституціональну базовість поселень (село), традицій (селянської господарки та кооперативної організації) [38]. Розроблена Концепція була направлена Уряду і Міністерству. Модель визначала рамкову цілеспрямованість, взаємоузгодженість і цілісність усього спектру реформ (земельної, податкової, форм господарювання тощо). Для законодавчого втілення – це своєрідна конституція, «коридор» ідеологічної спрямованості.

Проте, науковцям не вдалося переконати щодо обов'язковості й першочерговості запропонованого моделювання. Як наслідок, теперішній стан земельної, податкової реформ і реформи децентралізації не має належного наукового забезпечення та не сприяє розвитку села і селянства. Про реформу форм господарювання говорять виключно в контексті сільськогосподарської кооперації та проблемності господарювання агрохолдингів. У результаті, не зважаючи на всі грантові потуги, селозберігаюча підприємницька основа сільського розвитку в Україні занепадає [38, с. 4].

При аналізі перелічених вище проблем сільського розвитку постає все більше розуміння потреби створення його нової моделі. Дедалі актуальнішими, з точки зору необхідності забезпечення сільського населення вищим рівнем життя, стають питання, пов'язані з проблемами розвитку несільськогосподарських функцій економіки села та необхідності збереження широкого спектру їх соціальних функцій. Модель багатофункціонального розвитку сільських територій є однією з основних категорій політики щодо сільського господарства та сільських територій в Україні, місце якої посилюється в ході її еволюції від початку

процесу системної трансформації. Важливою, сприятливою умовою для застосування цієї концепції є інтеграція економіки країни з Європейським Союзом через високу пріоритетність диверсифікації економіки сільських територій та інструментів, розроблених для її підтримки в рамках Спільної аграрної політики (Common agricultural policy (CAP) [117; 188; 272].

Зокрема, проф. Губені Ю. наголошує «розвиток сільських територій, як і спільна аграрна політика Європейського Союзу, має здійснюватися відповідно до визначених стратегічних напрямів, ... , а саме – формування конкурентної і сучасної економіки, досягнення найвищого рівня працевлаштування, модернізація систем соціального забезпечення і соціальних гарантій» [14].

При більш детальному опрацюванні Програми Спільної сільськогосподарської політики ЄС визначено, що її автори розвиток сільського господарства все більше пов'язують із розвитком сільських територій, у результаті чого формується політика, котрою передбачено багатofункціональний розвиток сільських територій – економічний, екологічний та соціально-культурний [117]. Ґрунтуючись на даному документі, наведемо складові багатofункціонального сільського розвитку (рис. 1.1.).

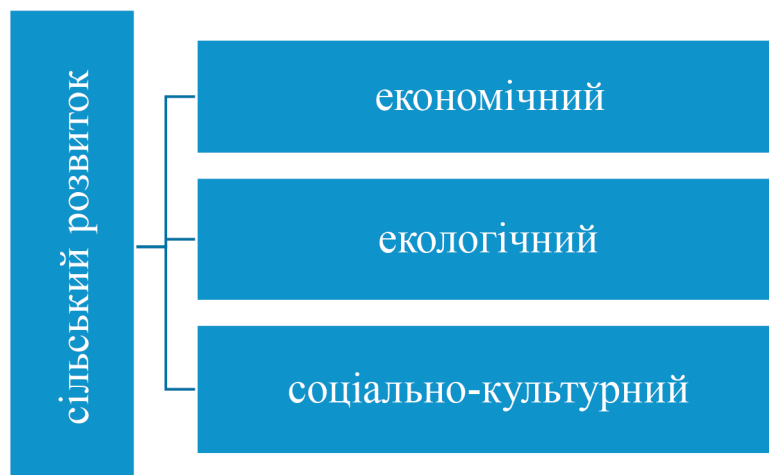

Рис. 1.1. – Складові багатofункціонального сільського розвитку

Джерело: розроблено автором за [117].

У своєму науковому доробку науковці Стасяк А. і Зглінський В. порушують проблему важливості природних і культурних функцій у

розвитку сільських територій [247]. На думку авторів, радикальні структурні перетворення та модернізація сільських територій не повинні обмежуватися лише реструктуризацією самого сільського господарства, а й охоплювати у широкому розумінні природне та екологічне оточення, а також соціальні та культурні проблеми села. Цей підхід, власне, узгоджується з припущеннями Спільної сільськогосподарської політики ЄС. Проте, не доцільно оминати квагою модернізацію сільського виробництва, як одного з основних інструментів [282]. Як зазначає Єрмаков О. «за рахунок біологізації й екологізації процесів інтенсифікації можна досягти значного спаду витрат ресурсів на одиницю сільськогосподарської продукції» [23, с. 135-136], що в свою чергу підвищує ефективність розвитку сільських територій.

Аналізуючи праці зарубіжних науковців, зокрема Адамович М. і Зволінська-Лігай М., бачимо що вони пропонують розглядати багатофункціональний розвиток сільських територій на двох рівнях – соціально-економічному та просторовому. Перший аспект стосується раціонального використання факторів виробництва, які є в розпорядженні села, тоді як другий – правильного розподілу соціальної та економічної діяльності людини в економічному просторі та є результатом процесів просторового планування та розвитку [99; 100; 143].

Цікавий підхід є в працях Чарнецького А., який вважає за необхідність чітко розрізняти поняття «багатофункціональне село», економіка котрого підлягає диверсифікації за рахунок розвитку несільськогосподарських функцій, і «багатофункціональне сільське господарство», що реалізує інші, крім виробничої, функції [120].

Організація економічного співробітництва та розвитку (Organisation for Economic Co-operation and Development) визначила два рівні тлумачення багатофункціональності. Перший – це аналіз багатофункціональності як властивості економічної діяльності, про що свідчать різноманітні взаємопов'язані продукти чи ефекти діяльності (наприклад, позитивні чи нега-

тивні, навмисні чи ненавмисні). Деякі з них мають ринкову вартість, інші виключені з дії ринкового механізму. Таким чином, багатофункціональність є ознакою багатьох видів економічної діяльності та стосується не лише сільського господарства. Другий спосіб тлумачення багатофункціональності стосується призначення різних ролей сільському господарству. З цієї точки зору, на сільське господарство як вид економічної діяльності в суспільстві покладено певні функції. В результаті, поняття багатофункціональності є не тільки ознакою виробничого процесу, а й включає певні цінності (функції), важливі з точки зору всього суспільства [181].

Прийнятий у 1992 році «21 Порядок денний» постулював включення принципів сталого розвитку в процес аграрної політики та закликав до оцінки аграрної політики з точки зору багатофункціональності сільського господарства [141]. Згідно з цим документом, концепція сталого розвитку є багатовимірною, а зв'язки між переслідуваними цілями сильні, численні та складні. Ці цілі певною мірою можуть приводити до ефекту синергії, але вони не завжди підтримують одна одну, а інколи можуть бути конкурентними, тому між ними необхідно зберігати відповідні пропорції. Зміцнення економічного становища сільських територій є основою збереження їх соціально-екологічних функцій. Соціальні наслідки є результатом забезпечення можливостей зайнятості в сільській місцевості, диверсифікації економічної діяльності та просування місцевих продуктів, послуг, ремесел і агротуризму. Збереження якості довкілля є, у свою чергу, умовою розвитку та підтримки економічного потенціалу сільської місцевості. Екологічна цілісність і цінність сільського ландшафту є основою для того, щоб зробити сільські території привабливим простором для ведення бізнесу, життя, відвідування та відпочинку [98].

При дослідженні важливо вивчити, власне, складові багатофункціонального розвитку. Як приклад, цікавий підхід до класифікації запропонував Камінські В. Отже, елементами багатофункціонального розвитку сіл і сільських територій є:

- сільськогосподарська виробнича діяльність;
- несільськогосподарська діяльність, безпосередньо пов'язана з сільським господарством, включаючи:
 - постачання матеріалів і засобів виробництва, виробничі послуги,
 - закупівля, зберігання, транспортування та торгівля сільськогосподарською продукцією,
 - агропродовольча переробка;
- несільськогосподарська діяльність, безпосередньо або взагалі не пов'язана з сільським господарством, включаючи:
 - агротуризм,
 - лісове господарство,
 - догляд за ландшафтом та охорона навколишнього середовища,
 - будь-яка інша діяльність, не пов'язана із сільським господарством [147].

У працях науковця Окуневського Я. представлена комплексна систематизація несільськогосподарських або пов'язаних із сільським господарством сфер економічної діяльності, яка широко трактує проблему багатофункціональності. Вона включає наступне:

- пов'язані з сільським господарством:
 - малі та середні підприємства з переробки сільськогосподарської сировини,
 - сортування, пакування, зберігання, закупівля, оптова та роздрібна торгівля та транспортування продуктів харчування до міст;
- напрямки промислово-ремісничої діяльності:

- в'язання та виготовлення одягу, виготовлення хутра та виробів зі шкіри,
- мала металургія – співпраця з великими та середніми заводами,
- послуги з ремонту автомобілів, тракторів, сільськогосподарських машин,
- промисловість електричних та електронних пристроїв для фермерів і домашніх господарств – кооперація з більшими заводами, філіями, послуги з ремонту електричних та електронних пристроїв;
- послуги у сфері рекреації (відновлення сил та здоров'я):
- відпочинок, спорт, туризм, поїздки, катання на санях, велосипедні маршрути,
- санаторно-курортне лікування,
- гастрономія та організація дозвілля для особливих груп (дітей, сімей, пенсіонерів);
- житлові та соціальні функції сільської місцевості:
- адресована людям похилого віку, які потребують догляду,
- поселення міських жителів у сільській місцевості,
- еколого-культурні функції села,
- захист природного середовища та підтримка здатності екосистем до самовідновлення,
- турбота про сільський ландшафт, його охорона та збереження надбань сільської культури та традицій – вони є невід'ємною частиною життя сільських громад і визначають різноманітність і багатство сільського життя [213].

Відповідно до наведених досліджень, територіальна одиниця в просторовій структурі країни чи регіону може виконувати два типи функцій:

зовнішні (екзогенні) функції, що виконуються на користь регіону чи країни (наприклад, функції сільського та лісового господарства, послуги для сільського господарства, відпочинку, туризму тощо курорти, промислові функції, послуги для муніципального ринку праці) та внутрішні (ендогенні) функції, що виконуються на користь жителів громади (наприклад, житло, сфера послуг, виробництво товарів для постачання місцевого населення та обслуговування населення). Як наслідок, зовнішні функції є необхідною умовою взаємного обміну продуктами та послугами, визначаючи зв'язок територіальної одиниці із зовнішнім світом. Відповідно, вони відіграють важливу роль у соціально-економічному розвитку даної території, а також впливають на ступінь задоволення потреб населення, яке на них проживає.

Отже, за підсумком аналізованих досліджень, слід наголосити, що проблема концепції багатофункціонального сільського розвитку, враховуючи її обмеження, є важливим елементом політики щодо сільських територій. Створення нових робочих місць поза традиційним аграрним сектором та розвиток підприємництва (в сільському господарстві, агробізнесі та в несільськогосподарській сфері) може бути одним із основних факторів стимулювання місцевого соціально-економічного розвитку. Економічна активізація багатофункціональності є альтернативою зростанню безробіття, падінню доходів, погіршенню рівня та якості життя в сільській місцевості. Ефективно функціонуючі суб'єкти господарювання, що розвиваються, можуть стати важливим стимулом для покращення становища села та сільського господарства, стан якого в багатьох регіонах країни можна охарактеризувати як економічну стагнацію. Тому пропонуємо при плануванні на всіх рівнях включати в стратегічні документи елемент багатофункціональності сільського розвитку.

1.2. Система стратегічного планування у розвитку сільських територій

Стратегічне планування розвитку сільських територій на сьогодні вважається одним із найперспективніших та найефективніших механізмів реалізації довгострокової регіональної політики в Європейському Союзі [278]. Саме стратегічне планування є важливим інструментом для спрямування та активізації процесів розвитку. У Польщі система стратегічного планування набула свого нинішнього вигляду після вступу до ЄС, коли необхідно було виконати вимоги його бюджету. Розвиток законодавчої бази та допоміжних інституцій уможливив цю адаптацію. Стратегії стали важливим інструментом політики регіонального та місцевого розвитку [138; 164].

Пошук ефективних моделей соціально-економічного розвитку зумовлює необхідність використання стратегічного планування на всіх рівнях центрального та місцевого управління для пошуку найбільш оптимальних напрямів розвитку [94]. У сучасному розумінні поняття «стратегія» складається з таких елементів: поєднання запланованих дій і реагування на непередбачувані ситуації, концепція успіху, зобов'язання діяти за планом, комплексний розвиток, набір цілей і засобів їх досягнення, напрями розвитку протягом певного періоду та покладені на них заходи [6]. Стратегії розвитку стали основними документами, що забезпечують розвиток не лише компаній, а й територіальних підрозділів та організацій.

До 1990 року українські територіальні одиниці мали довгострокові плани розвитку, які базувалися на демографічних показниках, а також на показниках розвитку інфраструктури, будівництва, виробництва товарів тощо. Ці плани створювалися як «жорсткий проект», оскільки основний

принцип стратегічного планування – адаптація планів до реального стану – був проігнорований [83].

Вивчення досвіду Польщі у стратегічному плануванні є особливо цінним для України. Система стратегічного планування в Польщі охоплює три рівні територіального поділу країни. На національному рівні розробляються довго-, середньострокові та галузеві документи. Вони формують регіональне планування (стратегію розвитку воєводства). На місцевому рівні готуються стратегії розвитку для окремих повітів і основних одиниць місцевого самоврядування: міських, селищних, сільських гмін або їх асоціацій (наприклад, Локальні групи діяльності). У сільській місцевості стратегії розвитку часто спрямовані на розвиток виробництва, просування традиційних сільськогосподарських продуктів і створення груп виробників [133; 134; 240; 278].

Польща – країна, подібна до України природними умовами та сільськогосподарським виробництвом. Зайнятість у сільському господарстві обох країн – співставна. В Україні у сільському господарстві зайнято близько 20% населення працездатного віку [83], тоді як у Польщі – 15% [233]. Те саме стосується спеціалізації сільського господарства в обох країнах; однак, аграрний сектор Польщі характеризується значно вищою інтенсивністю та продуктивністю, ніж український. Після вступу Польщі до ЄС її сільське господарство стало набагато ефективнішим. Доходи та рівень життя фермерів помітно зросли, а сільськогосподарський реманент – покращився завдяки підтримці Спільної аграрної політики ЄС (САП) [179]. Україна розраховує вступити до Європейського Союзу упродовж найближчого десятиліття. Тому використання польського досвіду в аграрній політиці має велике значення для євроінтеграції України. На-

разі важливою є підтримка українських виробників тваринницької продукції та трудомістких культур (овочі, фрукти та ягоди). У Польщі такі виробники мають право на підтримку в рамках САП. Оскільки Польща свого часу подолала багато проблем, що перешкоджають розвитку сільських територій (наприклад, обмеження монофункціональності, покращення умов життя, підготовка до впровадження розумних програм розвитку, розробка стратегічних цілей), і котрі Україна досі не вирішила, використання польського досвіду може дати нашій державі потужний поштовх до покращень у аграрній сфері.

Метою дослідження у цьому розділі є вивчення особливостей використання стратегічного планування розвитку сільських територій в Україні та Польщі. Дослідження ґрунтувалося на аналізі статистичних даних, наукових джерел і стратегічних документів.

Окремі проблеми стратегічного менеджменту в Україні у контексті документів Європейського Союзу. Національні плани імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС відкривають шлях для наближення українського стратегічного планування до європейського. Україна синхронізувала свої стратегічні документи з пріоритетами семирічної фінансової рамки ЄС (починаючи з періоду 2014-2020 рр.) та прийняла керівні принципи практичної реалізації принципів і цілей європейської політики соціально-економічного розвитку, передбачені Стратегією «Європа 2020» [131]. На національному рівні підходи ЄС до політики розвитку включено до Стратегії сталого розвитку «Україна 2020», яка визначила напрями структурних змін в економічній та соціальній сферах, а також до «Стратегії регіонального розвитку до 2020 року» (рис. 1.2). Проведення Проведення Україною реформ відповідно до стратегій ЄС мало забезпечити виконання Угоди про асоціацію.

Рис. 1.2. – Система стратегічного планування в Україні

Джерело: Розроблено автором за на підставі Указу Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна 2020» [60; 69; 92].

Стаття 403 Угоди про асоціацію Україна-ЄС (2015) передбачає, що Україна та ЄС працюватимуть разом для сприяння розвитку сільського господарства та сільських територій, у тому числі – шляхом конвергенції політики та законодавства. Конвергенція – це процес гармонізації з відповідним законодавством та нормативними стандартами ЄС, включно із викладеними в Додатку XXXVIII до Угоди про асоціацію Україна-ЄС.

Адміністративно-територіальний устрій України передбачає національний рівень управління та трирівневу систему місцевого самоврядування: регіон (область), район і територіальна громада. До 2020 року стратегія розвитку регіону фактично була проекцією загальноєвропейського та національного підходів на регіональний рівень (рис. 1.2). Саме так визначалась вихідна позиція області, а також система пріоритетів забезпечення реалізації цільового сценарію розвитку регіону.

Стратегії – це довгострокові плани розвитку, розроблені на 7-10 років, з чітко визначеним баченням, місією та пріоритетами розвитку для влади та суспільства. Однак, її положення деталізуються у річних планах, програмах розвитку, конкретних проектах, на реалізацію котрих кошти або виділяються із бюджету, або залучаються із зовнішніх джерел. Поступова, поетапна реалізація таких проектів чи програм наближає громаду до досягнення стратегічних цілей [171].

Пріоритетні цілі розвитку та шляхи їх досягнення ЄС визначив у прийнятій у 2010 році Стратегії «Європа 2020». Основними чинниками, що впливають на конкурентоспроможність економіки ЄС та її стійкість до глобальних криз, стали розвиток внутрішнього ринку, зміцнення співробітництва між державами-членами та соціальне партнерство (табл. 1.2).

Таблиця 1.2. – Напрями діяльності та цілі Стратегії «Європа 2020»

Основні напрями діяльності країн-членів ЄС				
Працевлаштування	Дослідження та інновації	Зміна клімату та енергетика	Освіта	Боротьба з бідністю
Основні фактори зміцнення економіки				
Розумний розвиток: економічний розвиток на основі знань та інновацій	Сталий розвиток: сприяння більш ефективній, екологічній та конкурентоспроможній економіці з використанням ресурсів		Соціально інклюзивний розвиток: сприяння підвищенню рівня зайнятості, досягненню соціальної та територіальної єдності	
Ключові ініціативи				
- Інноваційний союз - Молодь у русі - Європейський цифровий порядок денний	- Ресурсоефективна Європа - Промислова політика в епоху глобалізації		- Програма для нових навичок і робочих місць - Європейська платформа проти бідності	
Ключові вимірювані цілі				
– рівень зайнятості людей у віці 20-64 років має становити 75%; 3% ВВП Союзу повинно витрачатися на дослідження та розробки; – кліматичні та енергетичні цілі «20/20/20» мусять бути досягнуті: - збільшення частки енергії з відновлюваних джерел з 10,3% до 20% у загальній структурі енергоспоживання; - зниження загального енергоспоживання на 20%; - скорочення викидів вуглецю на 20%; – частку тих, хто рано залишив школу, необхідно зменшити до 10% і забезпечити щонайменше 40% молоді здобуття вищої освіти; – кількість людей, яким загрожує бідність, повинна зменшитися на 20 мільйонів.				

Джерело: Розроблено автором за на підставі Стратегії «Європа 2020»

На рівні Європейської комісії Стратегія «Європа 2020» [131] була визначена як орієнтир для держав-членів ЄС і орієнтир для країн-кандидатів та країн-сусідів ЄС. Відповідно до пріоритетів, визначених у Стратегії «Європа 2020» (2010 р.), розроблено Стратегію сталого розвитку «Україна 2020», яка на період до 2020 р. визначила напрями та пріоритети розвитку країни, а також цілі та показники їх виконання. Це був час, коли Україна обрала європейську перспективу розвитку. Тому підготовка стратегічних документів в Україні має відповідати європейським стандартам. Стратегія була важливим орієнтиром для потенційних змін в Україні. Проте, повне державне оновлення вимагало виконання певних умов і факторів, які сприяли б реалізації запропонованих у документі змін.

Основною умовою створення Стратегії «Україна 2020» став суспільний договір між владою, бізнесом та громадянським суспільством, де кожна сторона мала свою зону відповідальності. Серед зобов'язань влади було проведення реформ і забезпечення балансу інтересів громадянського суспільства, бізнесу та держави. Бізнес зобов'язався підтримувати державу та громадянське суспільство, розвиток бізнес-середовища, справедливу сплату податків, ефективне інвестування та дотримання принципів чесної конкуренції. Обов'язком громадянського суспільства було контролювати владу, жити гідно, неухильно дотримуватись Конституції України та законів України. Реформи спрямовувались на досягнення європейських стандартів життя та гідне місце України у світі. Стратегія «Україна 2020» передбачала 62 реформи. Із цих заходів вісім реформ і дві програми були визначені як пріоритетні. Визначено 25 ключових цільових показників розвитку країни. Стратегія сформулювала чотири ключові напрямки розвитку країни: сталий розвиток, безпека держави, бізнесу та громадян, відповідальність і соціальна справедливість, почуття гордості за Україну в Європі та світі (Указ Президента України, 2015) [69].

Науковці Іщук Я. та Горна М. [29] проаналізували впровадження даної стратегії. Україна досягла лише три цілі: максимального співвідношення

дефіциту держбюджету та валового внутрішнього продукту, витрат на національну безпеку і оборону у розмірі не менше 3% ВВП, а також визначеної кількості професійних військових на 1000 громадян. У 2018 році тривало виконання й інших завдань.

Європейська політика розвитку сільських територій сприяє органам місцевого самоврядування в ЄС у подоланні багатьох економічних, екологічних і соціальних проблем. Напрями розвитку сільських територій визначаються двома фундаментальними засадами САП: прямими виплатами, ринковими інтервенціями та організацією ринків сільськогосподарської продукції (Європейський фонд гарантій сільського господарства) й політикою розвитку сільських територій (Європейський сільськогосподарський фонд розвитку сільської місцевості, EAFRD) [117].

У 2014-2020 роках Європейська політика розвитку сільських територій була профінансована ЄСФРР на 99,6 млрд євро. 118 різних програм сільського розвитку отримали фінансування у 28 країнах-членах ЄС. Двадцять держав-членів подали по одній національній програмі кожна, а вісім держав-членів – по дві або більше регіональних програм (табл. 1.3).

Таблиця 1.3. – Фінансування програм сільського розвитку в державах-членах Європейського Союзу у 2014-2020 рр.

№.	Держава-член	Фінансування програм, млн євро	Кількість програм
1.	Австрія	3 938	1
2.	Бельгія	648	2
3.	Болгарія	2 367	1
4.	Кіпр	132	1
5.	Чехія	2 306	1
6.	Данія	919	1
7.	Естонія	823	1
8.	Фінляндія	2 380	2
9.	Франція	11 385	30
10.	Греція	4 718	1
11.	Іспанія	10 323	20

12.	Нідерланди	765	1
13.	Ірландія	2 191	1
14.	Литва	1 613	1
15.	Латвія	1 076	1
16.	Люксембург	101	1
17.	Мальта	97	1
18.	Німеччина	9 446	15
19.	Польща	8 698	1
20.	Португалія	4 058	3
21.	Румунія	8 128	1
22.	Словачія	1,560	1
23.	Словенія	838	1
24.	Швеція	1 764	1
25.	Угорщина	3 431	1
26.	Об'єднане Королівство	5 200	4
27.	Італія	10 044	23
Разом		99 586	118

Джерело: [132; 207; 237]

Політика розвитку сільських територій охоплює три ключові напрями: підтримка сільгоспвиробників, охорона навколишнього середовища та підтримка інтегрованих проектів розвитку сільської інфраструктури. Близько 5% усіх коштів спрямовується на проекти розвитку сільської інфраструктури. Кожна держава-член ЄС розробила свої програми розвитку сільської місцевості відповідно до своїх потреб [73].

Ситуація в Україні вимагала нових підходів до реформування та формування політики. Міністерство аграрної політики та продовольства України розробило Комплексну стратегію розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки [21; 51]. Щоб задовольнити реальні потреби галузі, її було розроблено шляхом комплексного процесу консультацій із зацікавленими сторонами, включаючи представників громадянського суспільства, бізнесу та міжнародних донорів.

Стратегія визначила план розвитку аграрного сектору України та сільської місцевості на 2015-2020 роки. Він також спирався на чинні стратегічні документи, зокрема, Стратегію сталого розвитку «Україна 2020» та Угоду про урядову коаліцію 2014 року. Визначення та встановлення пріоритетних потреб українського сільського господарства та сільських територій вимагало залучення урядових міністерств та інших установ, представників основних донорів, зокрема, ЄС та його держав-членів, Агентства США з міжнародного розвитку, Світового банку, ООН, Продовольчої та сільськогосподарської організації, Європейського банку реконструкції та розвитку, Організації економічного співробітництва та розвитку, Європейського інвестиційного банку та інших країн, що надають фінансову підтримку (наприклад, Норвегія, Швейцарія). Протягом усього періоду реалізації Стратегії (Інтегрована стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 рр., 2015 р.) також проводились інтенсивні консультації з бізнесом, громадськими організаціями, науково-дослідними установами та громадськістю.

Стратегія охоплювала вичерпний перелік питань, що стосуються всього аграрного сектору, включаючи землеустрій, дослідження та освіту в сільському господарстві, доступ до фінансових ресурсів, механізми державної підтримки, безпечність харчових продуктів, охорону навколишнього середовища тощо. Основною метою Стратегії було посилення конкурентоспроможності сільського господарства та сприяння розвитку сільських територій у сталий спосіб відповідно до стандартів ЄС та міжнародних стандартів. Стратегія включала 10 ключових пріоритетів, які мали забезпечити комплексну та реалістичну концепцію розвитку (рис. 1.3).

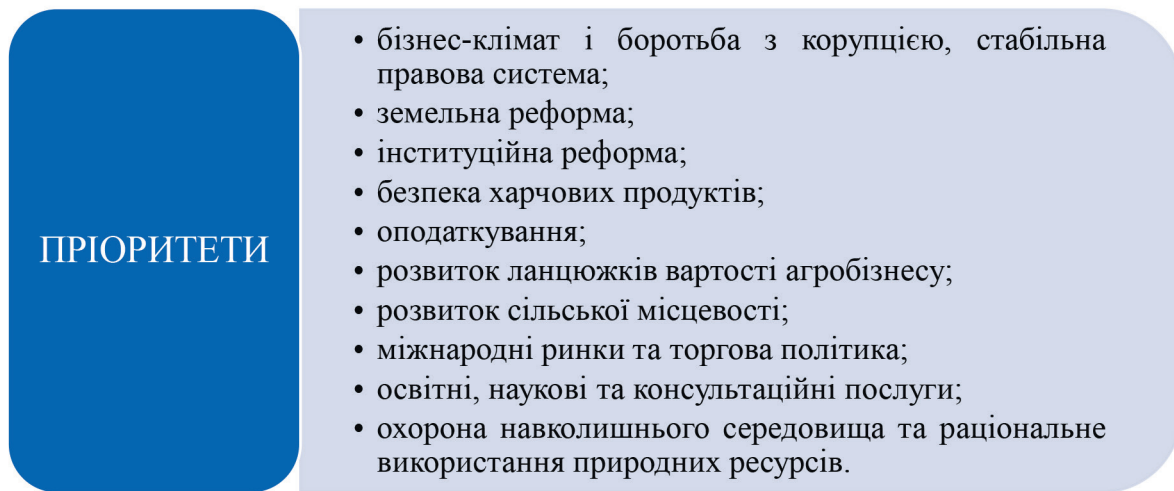

Рис. 1.3. – Основні пріоритети Комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 рр.

Джерело: [51].

Проте, розроблені комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій України на 2015-2020 роки носили декларативний характер. Деякі із запропонованих пріоритетів, як-от освіта, охорона навколишнього середовища, торгівля, не входили до компетенції Міністерства аграрної політики та продовольства України. Зрештою, документ не було прийнято.

Раніше було затверджено Стратегію регіонального розвитку до 2020 року (постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385). Спонукуванням до розробки цієї стратегії стали:

- припинення дії Державної стратегії регіонального розвитку до 2015 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. N 1001 (Закони України, 2006 р., N 30, ст. 2132);

- зміни зовнішніх і внутрішніх умов розвитку регіонів за останні сім років. Із початку 2014 року додаткові загрози регіональному розвитку виникли внаслідок спроби анексії Російською Федерацією Автономної Республіки Крим і Севастополя та подальшої окупації нею східних регіонів України, а також внутрішніх чинників, спричинених недосконалістю державної політики;

- доцільність підготовки нового стратегічного документу, розробленого відповідно до європейських стандартів, на період, синхронізований із планово-бюджетними циклами ЄС, з урахуванням впливу глобальних тенденцій просторового розвитку, яких Україна не могла уникнути.

Стратегія (2014 р.) визначила цілі регіональної політики держави, основні завдання державного управління на центральному та регіональному рівнях та завдання місцевого самоврядування, спрямовані на досягнення цих цілей. Також передбачалося узгодження регіональної політики держави з іншими державними політиками, спрямованими на розвиток територій.

На виконання Стратегії регіонального розвитку до 2020 року розроблено та прийнято Програми регіонального розвитку. Їх сфера застосування представлена на рис. 1.4.

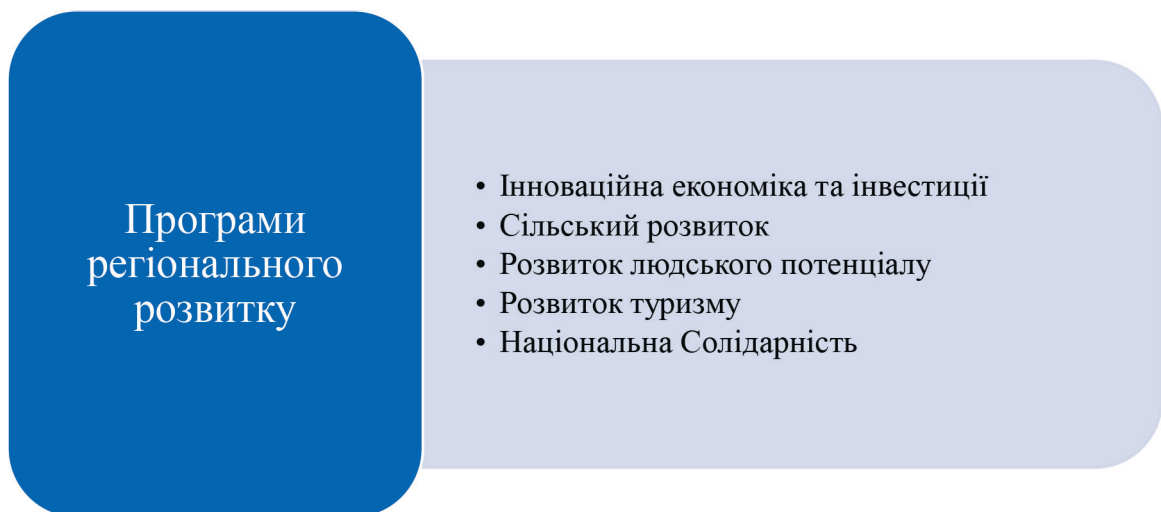

Рис. 1.4. – Перелік програм регіонального розвитку, через котрі реалізується Стратегія регіонального розвитку

Джерело: Розроблено автором за [93]

Ефективна реалізація Стратегії регіонального розвитку неможлива без регулярного здійснення в рамках стратегічних пріоритетів незалежного моніторингу виконання завдань та виділення коштів на їх виконання. Сьогодні стратегічний підхід до державного регулювання регіонального розвитку в Україні тільки починає втілюватися в життя. Тому залишається багато невирішених теоретико-методичних, правових та організаційних

питань. Є й практичні питання щодо виконання підготовлених документів і програм. Офіційних результатів стану виконання Стратегії регіонального розвитку ще не опубліковано [95].

В Україні активно розробляється та впроваджується стратегічний підхід до планування сталого територіального розвитку. Це пояснюється перевагами даного методу для всіх зацікавлених сторін. Програмування все більше стає інструментом підвищення конкурентоспроможності територій і регіонів, об'єднуючи різних суб'єктів територіального розвитку навколо нових цінностей і довгострокових пріоритетів. Ці заходи планового оновлення, з одного боку, є бажаним кроком у створенні сучасних засад розвитку регіонів та окремих територій, з іншого – дозволяють детально проаналізувати ситуацію в регіонах для визначення відповідних інструментів, котрі допоможуть впоратися з викликами сучасного глобалізованого світу. Значно прискорюються зміни, зокрема, політичні, економічні, соціальні, технологічні та екологічні [4].

Із початком реформи самоврядування та адміністративно-територіальної реформи органи місцевого самоврядування отримали повноваження, власні ресурси та додаткові зовнішні фінансові ресурси. У Стратегії сталого розвитку «Україна 2020», затвердженій Указом Президента від 12 січня 2015 року, децентралізація віднесена до переліку пріоритетних реформ, необхідних для забезпечення європейських стандартів життя в Україні. Політика децентралізації мала на меті «відхід від централізованої моделі влади, підвищення спроможності місцевого самоврядування та побудову ефективної системи територіальної організації влади в Україні, повну реалізацію положень Європейської хартії місцевого самоврядування» [20], принципів субсидіарності, універсальності та фінансової самодостатності місцевого самоврядування» (Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна 2020»» [69]. Органи місцевого самоврядування також несуть відповідальність перед жителями своїх громад, насамперед, за створення комфортного та безпечного середовища проживання та забезпечення рівного доступу до якісних послуг. Для цього необхідно запровадити раціональне стратегічне планування та застосувати його на території нових громад, тобто запровадити просторове

планування в нових громадах [4], яке сприятиме місцевому розвитку та забезпечить доступність якісних публічних послуг. Варто зазначити, що реформа децентралізації була проведена через те, що десятки тисяч міських, селищних та сільських рад не змогли скористатися своїми та делегованими повноваженнями.

Тому стратегія розвитку територіальної громади повинна мати чітко визначені основні цілі та оперативні завдання, а також визначені засоби, необхідні для досягнення цих завдань. В Україні стратегічне планування громад регулюється Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України (наказ від 30 березня 2016 р. № 75).

Окремі проблеми стратегічного менеджменту в Польщі. Стратегія «Європа 2020» як довгострокова програма соціально-економічного зростання ЄС визначила три пріоритети: сталий розвиток, розумне зростання та соціальна інтеграція. Важливу роль у реалізації цих пріоритетів мало відігравати сільське господарство [230].

Спільна аграрна політика на 2014-2020 роки повинна була зазнати реформ, котрі, у свою чергу, мали стати результатом динамічних змін як внутрішнього, так глобального середовища.

Програми САП зосереджені на шести пріоритетах ЄС:

- підтримка трансферу знань та інновацій у сільському, лісовому господарстві та сільській місцевості;
- підвищення життєздатності господарств та конкурентоспроможності всіх видів сільського господарства в усіх регіонах, сприяння інноваційним сільськогосподарським технологіям та сталому управлінню лісами;
- підтримка організації ланцюгів постачання харчових продуктів, включаючи переробку та маркетинг сільськогосподарської продукції, сприяння створенню належних умов утримання сільськогосподарських тварин

та управління ризиками в сільському господарстві;

- відновлення, захист і зміцнення екосистем, пов'язаних із сільським і лісовим господарством;

- підтримка ресурсоефективності та перехід до низьковуглецевої та кліматично стійкої економіки в сільському, харчовому та лісовому секторах;

- сприяння соціальному залученню, зменшенню бідності та економічному розвитку сільської місцевості.

На цій основі також було встановлено три наскрізні цілі: інновації, навколишнє середовище та пом'якшення наслідків зміни клімату з адаптацією до нових умов.

Основним інструментом досягнення цих цілей, окрім прямих виплат, підтримки сільського господарства та сільських територій, є Програма розвитку сільських територій (ПРР). Вона включена в загальну систему політики розвитку країни, котра, у свою чергу, реалізується, і шляхом задіяння механізму угоди про партнерство. Така угода встановлює стратегію використання коштів ЄС для досягнення спільних цілей ЄС, викладених у Стратегії «Європа 2020», з урахуванням потреб розвитку певної держави-члена. Додатковими інструментами допомоги є національні фонди, що доповнюють підтримку ЄС, або, наприклад, кредитні лінії для фермерів [152].

Основною метою ПРР на 2014-2020 роки було підвищення конкурентоспроможності сільського господарства, підтримка сталого управління природними ресурсами, протидія змінам клімату та сталий територіальний розвиток сільських територій. Упродовж періоду своєї дії Програма реалізувала шість пріоритетів політики сільського розвитку ЄС:

1. Сприяння трансферу знань та інновацій у сільському, лісовому

господарстві та сільській місцевості.

2. Підвищення конкурентоспроможності та прибутковості всіх видів господарств.

3. Покращення організації харчових ланцюгів та сприяння управлінню ризиками в сільському господарстві.

4. Відновлення, захист і зміцнення екосистем, залежних від сільсько-го та лісового господарства.

5. Підтримка ресурсоефективності та переходу до низьковуглецевої та кліматично стійкої економіки в сільськогосподарському, харчовому та лісовому секторах.

6. Збільшення соціальної інтеграції, зменшення бідності та сприяння економічному розвитку сільської місцевості.

Польща розпочала вибудовувати основи стратегічного управління та системи стратегічного планування десятиліття тому.

Стратегічне планування в Польщі включає:

- на національному рівні: довгострокова та середньострокова стратегія розвитку (правова основа – Закон від 6 грудня 2006 р. про принципи політики розвитку, який неодноразово змінювався (Journal of Laws of the Republic of Poland, 2021, item 1057).

- на регіональному рівні: стратегії регіонального розвитку (правова база: Voivodeship Self-Government Act of 1998, consolidated text, Journal of Laws 2021, item 1668).

- на місцевому рівні: місцеві стратегії (правова основа – Act on Gmina Self-Government of 1998, consolidated text, Journal of Laws 2021, item 1372, Act on Powiat Self-Government of 1998, consolidated text, Journal of Laws 2020, item 920) (рис. 1.5) [190].

Рис. 1.5. – Стратегічне планування в Польщі

Джерело: [205].

Основним стратегічним документом для сільських територій була Стратегія сталого розвитку сільських територій, сільського господарства та рибальства на 2012-2020 рр. [127; 257]. Головною метою стратегії було «поліпшити якість життя в сільській місцевості та забезпечити ефективне використання ресурсів і потенціалу, зокрема сільського господарства та рибальства, для сталого розвитку країни». Були поставлені такі цілі:

1. Підвищення якості людського та соціального капіталу, рівня зайнятості та підприємництва в сільській місцевості.
2. Покращення умов проживання в сільській місцевості та її просторової доступності.
3. Продовольча безпека.
4. Підвищення продуктивності та конкурентоспроможності агропродовольчого сектору.
5. Охорона навколишнього середовища та адаптація до змін клімату в сільській місцевості.

Названі цілі були безпосередньо пов'язані з керівними принципами Стратегії «Європа 2020».

До 2004 року, тобто до моменту вступу Польщі до ЄС, програма SAPARD [228] мала велике значення для польського сільського господарства. Вона надавала значну фінансову підтримку, а також була інструментом для інституційного пристосування до майбутніх умов і способів функціонування в рамках САП. Відповідно до аналізу Rowińskiego [236], політика розвитку сільських територій набула іншого формату після вступу Польщі до ЄС. Польща отримувала кошти на її реалізацію у довгостроковій перспективі в рамках другого «стовпа» САП. Вперше Польща взяла участь у її реалізації у 2004-2006 рр., підготувавши Секторальну операційну програму – Реструктуризація та модернізація продовольчого сектору та розвиток сільських територій – на суму 1,19 млрд євро з бюджету ЄС і реалізувавши ряд заходів, спрямованих на модернізацію польського села та сільського господарства.

Упродовж наступного періоду, 2007-2013 рр., Польща реалізувала RDP вартістю 13,4 млрд євро з бюджету ЄС. Діяльність ПРР відповідає поточним

потребам і викликам сільської місцевості та сільського господарства в країні. Останній ПРР базувався на фінансовій перспективі на 2014-2020 роки. На його реалізацію Польща отримала з бюджету ЄС 8,6 млрд євро. Природно, що акценти, розставлені в цій програмі, відрізнялися від попередніх, оскільки враховували як зовнішню кон'юнктуру, так і становище села та сільського господарства. Потрібно зазначити, що реалізацію RDP 2014-2020 було продовжено ще на два роки, тобто, у 2021 та 2022 роках було відкрито нові конкурси на подачу заявок [123]. Загалом, Польща отримала з бюджету ЄС 22,19 млрд євро на реалізацію програм, пов'язаних із сільською місцевістю та сільським господарством у 2004-2020 роках.

Польська система стратегічного планування є комплексною та узгодженою із документами ЄС. Щодо сільської місцевості особливо актуальним є питання про спосіб формулювання концепції розвитку на різних рівнях територіального поділу. Тому місце і ранг сільської місцевості в цих документах також різні. На думку Чарнецького А. [119], сільським територіям приділяється мало уваги, і вони, як правило, сприймаються через призму сільського господарства. Інші, не менш важливі питання, що стосуються села, теж залишаються поза фокусом. Стратегії, які пропонують вирішення цих проблем, зустрічаються рідко.

Аналіз стратегій щодо вирішення проблем сільських територій дозволяє сформулювати рекомендації [108], котрі потрібно враховувати при підготовці наступних програмних документів: важливість окремих дій для досягнення визначених цілей політики повинна бути чітко сформульована. Це полегшить вибір альтернативних заходів у разі обмежених коштів, спрямованих на досягнення мети політики.

Міщук А. [180] зазначає, що проблеми сільських територій, хоча й методологічно різноманітні, відображені в цілях аналізованих стратегій

розвитку воєводств. Варто підкреслити, що цілей, сформульованих виключно для сільської місцевості, порівняно небагато.

До участі у підготовці та реалізації стратегії слід заохочувати представників усієї громади, а не лише її лідерів. Цей процес може спиратися на метод партнерства та підтримуватися експертами, які виконують роль провідників [278].

Зараз Україна знаходиться на першому етапі стратегічного планування. Моніторинг та оцінка реалізації стратегії все ще дуже рідкісні та необов'язкові. Приклади для комплексної оцінки реалізації стратегії ще не наведені в наукових публікаціях, звітах та експертних висновках. У такій ситуації використання уроків польських стратегічних документів при розробці програм розвитку сільських територій для України забезпечило б суттєві переваги у підготовці нових українських документів та реалізації їх наступних редакцій.

В Україні система стратегічного планування побудована таким чином, що всі документи узгоджуються на національному рівні та враховують рекомендації ЄС. Аналіз вітчизняного досвіду розробки та впровадження стратегічного планування дозволяє зробити висновок, що система програмування соціально-економічного розвитку України перебуває на етапі розвитку та постійного вдосконалення. Проте, вона має відносно хорошу законодавчу базу. На думку експертів (Програма розвитку ООН в Україні), узгодження національних стратегічних програм України з програмами держав-членів ЄС стане можливим через перехід до єдиної концептуальної системи стратегічного планування, де визначено конкретні цілі, напрямки, пріоритети, завдання, а понятійно-категорійний апарат має уніфіковані визначення та тлумачення.

Автори українських перспективних стратегічних документів

повинні мати повне розуміння відмінностей між цілями та завданнями, напрямками та пріоритетами, а також проблемами та їх причинами. Через невизначеність змісту цих понять між ними порушувалися логічні зв'язки, підпорядкованість і зв'язність. Удосконалена система стратегічного планування визначить оптимальне використання обмежених ресурсів для досягнення найбільшого впливу та запропонує контрольні показники для вимірювання ефективності [18; 161]. На наступному етапі стратегічного планування, при складанні чергових редакцій національних стратегічних документів, в Україні повинні максимально враховуватися стратегічні напрями програм розвитку сільських територій, розроблених ЄС та Польщею. Успішні уроки реалізації попередніх програм Польщею допоможуть Україні рухатися за правильним вектором щодо ефективного розвитку сільських територій.

1.3. Методологічні підходи у дослідженні процесу стратегічного планування і сільського розвитку

Методологія з позиції філософії включає «систему принципів, способів організації та побудови теоретичної та практичної діяльності» [5]. Опираючись на дане визначення, доцільно сконцентруватися на методології стратегічного планування сільського розвитку територій мезорівня, яка є складною соціально-економічною системою і включає сукупність вимог, що висуваються до суб'єктів у процесі прогнозування майбутнього розвитку об'єкту стратегічного планування. Вона включає систему принципів стратегічного планування та формує логіку цього процесу.

Суттєвий внесок в опрацювання методів наукових досліджень,

зокрема, в аграрній науці представлено в працях вітчизняних науковців, серед яких Єрмаков О.Ю. [22; 27], Погрішук Г.Б., Чорнодон В.І. [179]. Метод «це спосіб виконання складної дії, що складається зі специфічного відбору і розташування складових його дій, і в той же час спланований і придатний для багаторазового використання» [165]. Відповідно до Горальського А. [136], метод розв'язування задач характеризується такими компонентами:

- 1) процедурний опис методу, тобто перелік і характеристика етапів процесу та характеристика послідовності та взаємозалежності цих етапів;
- 2) перелік дій, здійснення яких сприяє ефективному подоланню певної стадії процесу;
- 3) перелік директив, що діють протягом усього процесу, визначаючи бажані установки розв'язування або правила оцінювання.

Більш конкретні методи мають різні рівні деталізації та складності. Одні стосуються невеликої частини діяльності, інші є більш універсальними і використовуються на різних етапах планування, наприклад сценарний метод, структурний аналіз, гра учасників. Деякі методи виходять за рамки однієї фази планування, наприклад, ландшафтні дослідження, гра учасників, метод SWOT. Існує ряд методів, котрі є вираженням певного підходу, що вимагає послідовності. Множинність підходів і методів породжує потребу в узгодженні, інтерпретації та перекладі понять з мови одного методу на інший. Це підкреслює роль експертів. Певні методологічні аспекти також розглядаються в науковій літературі як найширші методи (такі як, наприклад, критерії оцінки, характеристики цілей, масштаб карти).

На процедури формування стратегій в органах місцевого

самоврядування вплинули процедури, пов'язані з концепцією стратегічного планування при управлінні підприємствами. Проблематика описана багатьма авторами, зокрема Годет М. [135], Стоунер Дж., Ванкель Ч. [248]. Багато авторів представляють блок-схеми або інші ілюстративні форми запису моделі планування. Наприклад, Марчесней М. [174] представляє досить складну 20-елементну блок-схему, що характеризує перебіг процесу стратегічного планування, описану автором як спрощену модель набагато складніших моделей [174]. Описи та блок-схеми стратегічного планування в органах місцевого самоврядування на базовому рівні показують в своїх працях Гордон Г. [137] і Брукс М. [113].

Заслуговує на увагу приклад методу послідовного наближення, власне яким і є процедура стратегічного планування, яка веде до створення портфеля проектів. Детально метод описано в праці Дробняк А. і Френкіель В. [128]. Послідовні аналітичні та діагностичні елементи переплітаються з поступовим прийняттям стратегічних виборів на найнижчому рівні. Отже, діагностика зовнішніх і внутрішніх умов розвитку дозволяє виявити проблемні зони. Бачення, а також загальні та конкретні цілі вказують на бажаний стан розвитку об'єкта. Стратегічний аналіз (метод TOWS/SWOT) дозволяє визначити характер стратегії з наступним вибором сфер дій. Вони розпізнають проблеми, а також розриви між реальним станом і бажаним, виражені в цілях і пріоритетах, з урахуванням умов (факторів), визначених у діагностиці. Від ідей реалізації, що пропонують вирішення проблем, через списки та картки проектів можна перейти до їхнього портфолію, де вказано пріоритетні проекти та послідовність їх реалізації [244].

На підставі опрацьованого ряду літературних джерел на рис. 1.6 запропоновано схему ефективного процесу стратегічного планування:

Рис. 1.6. – Процес ефективного стратегічного планування*

Джерело: Розроблено автором

В пункті 1 розділу 1 детально розглянуто багатофункціональність сільського розвитку при стратегічному плануванні. Тому доцільно розглянути напрям, який донедавна не асоціювався з сільськими територіями, а саме – напрям енергетики. Адже, забезпечення джерелами енергії впливає на всі види господарювання, зокрема і на сільськогосподарську діяльність. Відповідно до рис. 1.1, де вказано, що одним із напрямів сільського розвитку є екологічний, можемо говорити про взаємопов'язаність екології та сільського розвитку. Тому спробуємо більш детально висвітлити запропоновану Методику [32] та довести її цінність при стратегічному плануванні.

Запропонована методика детально описана в праці «Методика оцінювання спроможності локальних стратегічних і програмних актів у

сфері енергетики та енергоефективності» [32]. Вона є унікальною і може застосовуватися до різних напрямів стратегічного планування.

Додатковим фактором вибору саме такого напрямку при дослідженні є затверджений Європейський «зелений» курс (Green Deal) [50], котрий передбачає досягнення вуглецевої нейтральності у Європі щонайпізніше до 2050 р. за рахунок відмови від викопного палива та заміни його альтернативними джерелами енергії (сонячної, вітрової тощо). Україна відповідно також долучилася до ініціативи і розпочала шлях «зеленим» курсом. Одним із кроків на цьому шляху стало формування пакету національних нормативно-правових та стратегічних і програмних актів, спрямованих на регулювання сфери енергетики, енергоефективності й енергетичної безпеки. Відповідно до них, також відбулась розробка регіональних цільових стратегій і програм, котрі, у свою чергу, стали базисом для прийняття локальних документів – як цільових, так і загального характеру.

Власне завданням Методики є оцінювання регіональних / локальних стратегій і програм на предмет їх спроможності та відповідності вищим в ієрархії нормативно-правовим актам. У документі авторами запропоновано дві групи індикаторів спроможності – показників, що дозволяють оцінити локальний / регіональний стратегічний чи програмний документ на предмет їх дієвості та відповідності положенням національного нормативно-правового забезпечення. Структура індикаторів зображена на рис. 1.7:

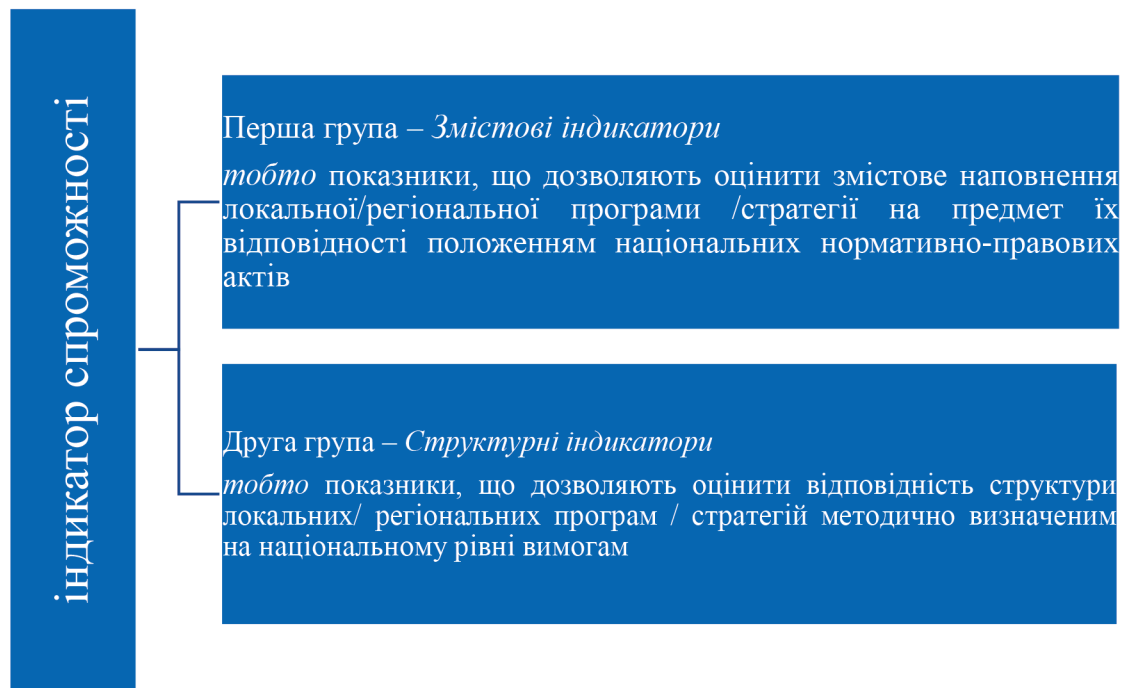

Рис. 1.7. – Структура індикаторів спроможності*

Джерело: сформовано автором за [32].

Запропонована Методика є не лише практичним управлінським інструментом для органів місцевого самоврядування регіонального й локального рівнів при розробці стратегічних документів, але й унікальною спробою кореляційного аналізу цільових програмних / стратегічних документів різних рівнів.

Підставою до опрацювання Змістових індикаторів була емпірична база основних національних нормативно-правових підзаконних актів, зокрема:

- Указ Президента України «Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30 вересня 2019 р. №722/2019;

- Постанова КМУ «Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року» від 03 березня 2021 року №179;
- Постанова КМУ «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки» від 05 серпня 2020 року №695;
- Розпорядження КМУ «Про схвалення Стратегії енергетичної безпеки» від 04 серпня 2021 року №907;
- Розпорядження КМУ «Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність» від 18 серпня 2017 року №605-р;
- Розпорядження КМУ «Про затвердження Національного плану дій з енергоефективності на період до 2030 року» від 29 грудня 2021 року №1803-р;
- Постанова КМУ «Про впровадження систем енергетичного менеджменту» від 23 грудня 2021 р. №1460.

За результатами контент-аналізу зазначених підзаконних нормативно-правових актів сформовано змістові індикатори, за допомогою котрих можна оцінити спроможність (тобто, дієвість і практичність) локальних стратегічних і програмних документів у частині їх відповідності змісту національного нормативно-правового базису у сфері енергетики та енергоефективності (рис. 1.8).

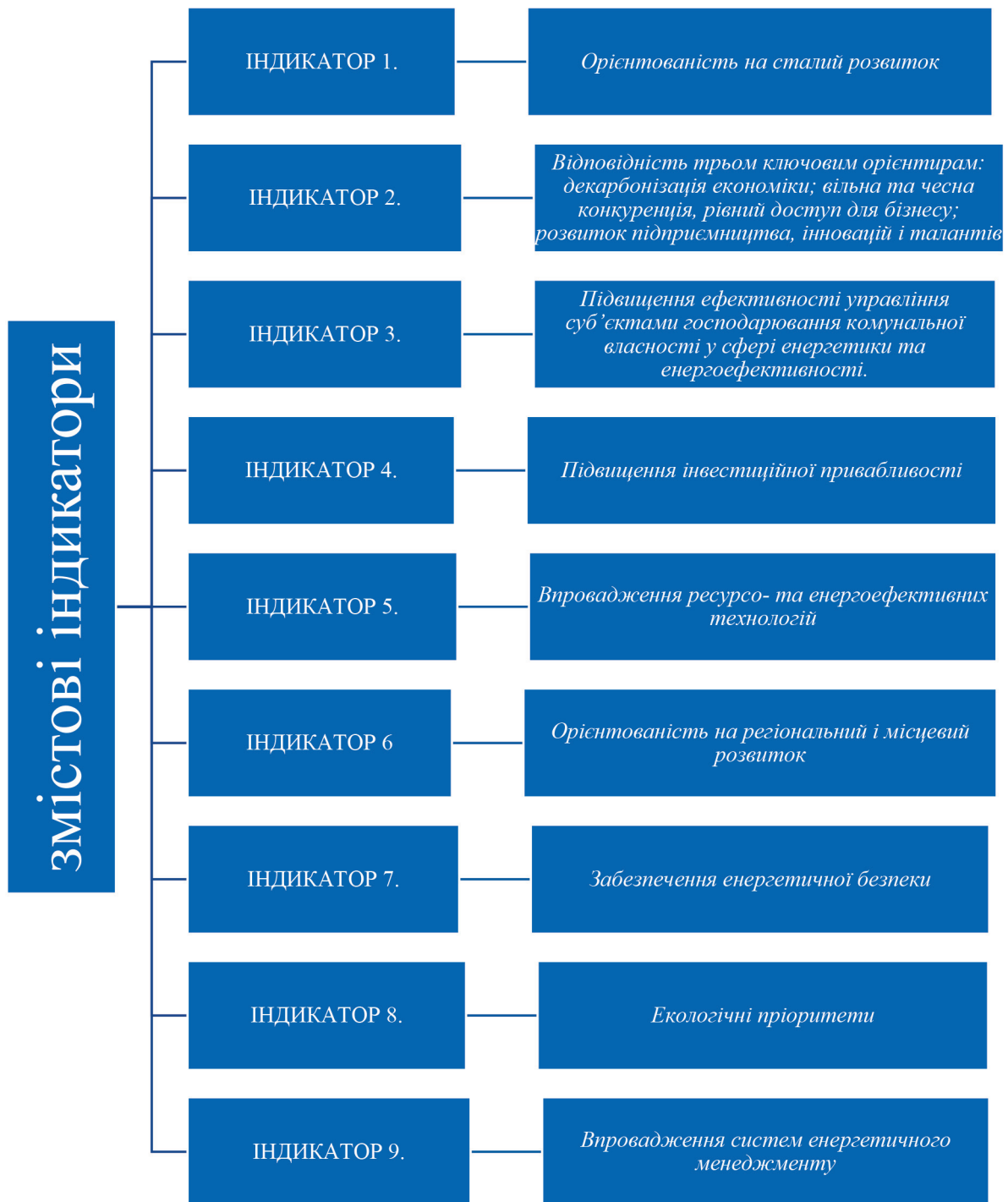

Рис. 1.8. – Система аналізу за змістовими індикаторами

Джерело: сформовано автором за [32].

Наступним етапом у дослідженні є представлення Структурного індикатора. Для проведення ефективної діагностики документів

стратегічного планування в процесі дослідження розроблено структурний індикатор. При дослідженні за основу було взято «Методичні рекомендації щодо порядку розроблення, затвердження, реалізації, проведення моніторингу та оцінювання реалізації стратегій розвитку територіальних громад», затверджені Міністерством розвитку громад та територій України (наказ № 265 від 21.12.2022).

Таблиця 1.4 – Уніфікований Структурний індикатор. Відповідність типовій структурі стратегічного / програмного документу*

№ з/п	Типова структура стратегічного / програмного документу	
1	<i>Вступ</i>	лаконічно обґрунтовуються передумови та підстави розроблення даної стратегії чи програми
2	<i>Аналітична частина</i>	здійснюється характеристика територіальної громади чи іншої адміністративно-територіальної одиниці щодо історичних, географічних, природно-ресурсних, соціально-економічних тощо особливостей розвитку
3	<i>SWOT-аналіз</i>	розкриваються слабкі та сильні сторони, недоліки та переваги територіальної громади в сфері енергетики та енергоефективності. Цей структурний елемент стратегії / програми має бути представлений у вигляді SWOT-матриці. Логічним завершенням SWOT-аналізу має стати визначення шляхів перетворення недоліків у переваги, слабких сторін – у сильні
4	<i>Сценарії розвитку</i>	структурний елемент стратегії / програми, у котрому, як правило, моделюється три альтернативні варіанти розвитку громади: песимістичний, реалістичний та оптимістичний. У песимістичному сценарії робляться припущення про стагнаційні соціально-економічні процеси та їх вплив на розвиток сфери енергетики та енергоефективності у територіальній громаді чи іншій аналізованій адміністративно-територіальній одиниці. У реалістичному сценарії у якості «канви» використовуються чинні соціально-економічні показники, із котрими корелюються подальші локальні соціально-економічні процеси та розвиток сфери енергетики й енергоефективності. Оптимістичний сценарій – це моделювання процесів і показників розвитку громади (іншої локації), виходячи із завищених очікувань від соціально-економічних, суспільно-політичних процесів у державі
5	<i>Стратегічне бачення розвитку територіальної громади</i>	повинно містити місію, візію та основні стратегічні завдання розвитку громади чи іншої адміністративно-територіальної одиниці у сфері енергетики та енергоефективності

6	<i>Стратегічні, оперативні цілі та завдання</i>	це структурний елемент стратегічного / програмного документа, в якому формулюють стратегічні цілі розвитку сектору енергетики та енергоефективності, здійснюється їх деталізація за допомогою оперативних цілей, а також визначаються завдання та заходи, котрі необхідно здійснити задля досягнення оперативних, а через них – стратегічних цілей
7	<i>Проведення моніторингу, оцінювання реалізації стратегії / програми та управління ризиками</i>	у стратегічному / програмному документі має бути обов'язково викладено набір показників, за допомогою котрих здійснюватиметься оцінка досягнення встановлених цілей та виконання завдань, визначених у стратегії / програмі. Також у цій частині стратегії / програми має бути представлено систему управління ризиками або хоча б напрями нівелювання можливих ризиків.

Джерело: за [32].

Відповідно до запропонованих індикаторів проведено оцінку спроможності регіональних цільових програм/стратегій. Об'єктом дослідження обрано дві прикордонні адміністративно-територіальні одиниці України і Польщі – Львівська область і Люблінське воєводство відповідно.

Основним регіональним програмним документом Львівської області у сфері енергетики та енергоефективності є Комплексна програма підвищення енергоефективності, енергозбереження та розвитку відновлюваної енергетики у Львівській області на 2021 – 2025 роки, затверджена рішенням обласної ради від 18.02.2021 № 62 [58]. У Люблінському воєводстві (Польща) основним регіональним документом є Програма охорони повітря для Люблінської зони на 2020-2026 роки (Program ochrony powietrza dla strefy lubelskiej) [229].

Проаналізуємо Програми на предмет відповідності змістовим індикаторам та уніфікованому структурному індикатору (табл. 1.5, табл. 1.6).

Таблиця 1.5. – Відповідність положень Програм Львівської області і Люблінського воєводства змістовим індикаторам спроможності*

№з/п	Змістовий індикатор	Положення Програми Львівської області	Положення Програми Люблінського воєводства
1.	<i>Орієнтованість на сталий розвиток</i>	Відповідає цілям Сталого розвитку 7, 8 і 13	Відповідає цілям Сталого розвитку 7, 8 і 13
2.	<i>Декарбонізація економіки; вільна і чесна конкуренція; розвиток підприємництва, інновацій і талантів</i>	- Підвищення енергоефективності та впровадження джерел відновлюваної енергії в житловому фонді - Підвищення енергоефективності та впровадження джерел відновлюваної енергії в бюджетних установах області - Підтримка суб'єктів підприємництва у впровадженні енергоефективних заходів та відновлюваних джерел енергії - Співфінансування проєктів - Підвищення енергоефективності та розвитку відновлюваної енергетики суб'єктами підприємницької діяльності	Формування просторової політики таким чином, щоб сприяти покращенню якості повітря
3.	<i>Підвищення ефективності управління суб'єктами господарювання комунальної власності у сфері енергетики та енергоефективності</i>	- Підвищення енергоефективності в індивідуальному житловому фонді області - Підвищення енергоефективності в багатоквартирному житловому фонді області	Внесення постанови, передбаченої ст. 96 Закону про охорону навколишнього природного середовища, що обмежує використання в системах індивідуального опалення видів палива та пристроїв, які створюють великі викиди забруднюючих речовин у повітря. Виробництво споживацької енергії з відновлюваних джерел енергії в громадському та житловому секторах
4.	<i>Підвищення інвестиційної привабливості</i>	-	Реконструкція та модернізація доріг Енергозберігаюче та пасивне будівництво

5.	Впровадження ресурсо- та енергоефективних технологій	- Стимулювання населення до використання відновлюваних джерел енергії - Підтримка органів місцевого самоврядування в забезпеченні сталого енергетичного розвитку	Зменшення впливу викидів забруднюючих речовин автомобільним транспортом
6.	Орієнтованість на місцевий і регіональний розвиток	- Підтримка органів місцевого самоврядування в забезпеченні сталого енергетичного розвитку - Співфінансування розробки Планів дій сталого енергетичного розвитку та клімату - Популяризація енергоефективності та відновлюваної енергетики - Популяризація енергоефективності та відновлюваної енергетики	Проведення робіт, спрямованих на підготовку основи будинків та джерел їх опалення – здійснювати на всіх рівнях місцевого самоврядування
7.	Забезпечення енергетичної безпеки	- Енергомоніторинг для територіальних громад	Зменшення викидів забруднюючих речовин від джерел малої потужності до 1 МВт
8.	Наявність екологічних пріоритетів	-	Збільшення частки зелених насаджень в урбанізованих територіях Проведення екологічного виховання/навчання
9.	Впровадження систем енергетичного менеджменту	- Підвищення енергоефективності в бюджетних установах області - Система енергоменеджменту і моніторингу енерговитрат - Проведення енергетичного аудиту, обстежень інженерних систем та планування впровадження енергоефективних заходів у бюджетних установах	Проведення контрольних заходів

*Примітка: розроблено автором на підставі документів [58], [229].

Таким чином, як видно із табл. 1.5, положення Комплексної програми підвищення енергоефективності, енергозбереження та розвитку відновлюваної енергетики у Львівській області на 2021 – 2025 роки відповідають переліченим Індикаторам, проте аналізована Програма не містить положень, котрі би корелювались із Індикаторами 4 і 8.

Документ є новим і має тривалий термін реалізації, проте доцільно внести деякі рекомендації. Висновок щодо змісту Програми Львівської області є передумовою для формування таких рекомендацій:

- необхідно додати до Програми положення щодо підвищення інвестиційної привабливості у сфері енергетики та енергоефективності області в цілому та територій енергетичної генерації зокрема задля приведення програмного документа у відповідність Індикатору 4;

- доцільно додати до Стратегії одну з цілей щодо розвитку інновацій і талантів в області у сфері енергетики та енергоефективності задля встановлення повної відповідності Індикатору 2;

- запропонувати рішення щодо екологічних пріоритетів, що би відповідало Індикатору 8.

При аналізі Програми охорони повітря для Люблінської зони на 2020-2026 роки встановлено, що вона відповідає всім визначеним індикаторам. Тому це добрий приклад для України в системному опрацюванні та змістовому наповненні документів.

Проаналізуємо також Комплексну програму підвищення енергоефективності, енергозбереження та розвитку відновлюваної енергетики у Львівській області на 2021 – 2025 роки та Програму охорони повітря для Люблінської зони на 2020-2026 роки на предмет відповідності Уніфікованому структурному індикатору (табл. 1.6).

Таблиця 1.6 – Відповідність положень Комплексної програми підвищення енергоефективності, енергозбереження та розвитку відновлюваної енергетики у Львівській області на 2021 – 2025 роки та Програми охорони повітря для Люблінської зони на 2020-2026 роки Уніфікованому структурному індикатору спроможності

№ з/п	Елемент Уніфікованого структурного індикатора	Відповідність структурного елементу	
		Програма Львівської області	Програма Люблінського воєводства
1.	<i>Вступ</i>	Загальні положення	Вступ
2.	<i>Аналітична частина</i>	Визначення проблем, на розв'язання яких спрямована Програма	Описова частина
3.	<i>SWOT-аналіз</i>	-	-
4.	<i>Сценарії розвитку</i>	-	Сценарії величини викидів у прогнозованому періоді
5.	<i>Стратегічне бачення розвитку території</i>	Мета Програми	Баланс викидів у прогнозованому періоді
6.	<i>Стратегічні, оперативні цілі та завдання</i>	Завдання і заходи Програми, напрями використання бюджетних коштів та результативні показники	Заходи, які потрібно впровадити для досягнення стандартів якості повітря в Люблінській зоні
7.	<i>Проведення моніторингу, оцінювання реалізації стратегії / програми та управління ризиками</i>	Відповідальні виконавці Програми Фінансування Програми Координація, моніторинг та контроль за виконанням Програми Очікувані результати	Показники моніторингу ходу запланованих корекційних заходів. Обмеження та зобов'язання, пов'язані з впровадженням програми

Джерело: розроблено автором на підставі [58], [229].

Згідно з аналізованою табл. 1.6, структура Комплексної програми підвищення енергоефективності, енергозбереження та розвитку відновлюваної енергетики у Львівській області на 2021 – 2025 роки не містить таких структурних елементів як «SWOT-аналіз» та «Сценарії розвитку». В наступному розділі не сформовано стратегічні і операційні цілі, лише завдання Програми. На перший погляд, це не є критичним недоліком, оскільки ці складові частини є більше необхідними для стратегічних документів, а не програмних. Однак, документ був би помітно змістовнішим та окреслював би потенційні шляхи перетворення недоліків та проблем

у переваги за умови наявності у ній SWOT-аналізу. Корисним було би також застосування сценарного підходу, однак, лише за умови сценарного моделювання із використанням чинних економічних / технологічних показників, що забезпечить відносно об'єктивні прогнози. Доцільно додати стратегічні та операційні цілі, що дозволить чітко формувати пріоритетність виконання завдань.

Відповідно до аналізу Програми охорони повітря для Люблінської зони на 2020-2026 роки, бачимо що відсутній лише один структурний елемент – «SWOT-аналіз».

З огляду на вище зазначене, вважаємо за доцільне сформулювати наступні рекомендації:

- до Програми доцільно додати SWOT-аналіз;
- за необхідності розробити три сценарії (позитивний, негативний, реалістичний) розвитку сфери енергетики та енергоефективності, а також вплив на навколишнє середовище і якість повітря;
- чітко окреслити стратегічні і операційні цілі.

Отже, у підрозділі визначено підходи до формування стратегічного планування, а саме Методику аналізу Програм розвитку, як складової Стратегії розвитку. Запропоновано та проаналізовано Методику оцінки на прикладі двох прикордонних областей з України та Польщі (Львівська область і Люблінське воєводство), визначено декілька основних етапів аналізу та відбору території як потенційної із застосуванням інструментарію ресурсного та маркетингового підходів. Проаналізовано методологічні розробки дослідження ефективності сільського розвитку територій, які можуть бути використані:

- в якості контрольно-аналітичного інструментарію досягнення планованих показників ефективності реалізації стратегій розвитку в сільському регіоні;
- для оцінки ефективності використовуваних програм і стратегій сільського розвитку в регіонах з подібним територіальним розташуванням.

На основі дослідження територій прикордонних областей визначено регіональні чинники впливу. Отже, обґрунтовані концептуальні засади розвитку методології планування створюють теоретичний базис для системного вирішення проблем у сфері сільського багатофункціонального розвитку. Вони повною мірою враховують специфіку, особливості та закономірності функціонування аграрного сектора в ринкових умовах і виступають науковим базисом підвищення ефективності формування та використання стратегічного планування як інструменту.

1.4. Сценарний метод стратегічного планування для розвитку сільських територій

Одним із найбільш значимих методів прогнозування, особливо за умови, що соціальна поведінка та якісні змінні відіграють помітну роль, є метод сценаріїв – багатоетапна процедура, що є комбінацією багатьох методів, підібраних індивідуально для кожного завдання прогнозування, але з дотриманням певних принципів [115]. Вибір методів визначається досвідом, підкріпленням аналізом результатів спроб застосування методу [158].

Згідно з твердженням науковця Васньовський Р. [276], суть сценарію полягає в описі логічного та послідовного плану подій та їхнього впливу на майбутній розвиток аналізованої системи. Сценарії будуються також для того, щоб спроектувати бажані стани та стратегії, що ведуть до них. Таким чином, сценарій можна коротко визначити як структурований і послідовний опис можливого або бажаного майбутнього досліджуваного об'єкта, побудований за допомогою логічної послідовності подій і процесів.

За їхньою роллю в процесі планування виділяють такі сценарії: умови (соціально-економічного та просторового розвитку), напрями розвитку та наслідки запланованих змін, поділивши останні на перевіряючі

(використовуються для їх оцінки) та стимулюючі.

У комплексному (соціально-економічному) стратегічному плануванні розвитку територіальних громад в Україні сценарії використовуються не завжди. Як правило, на етапі майбутніх досліджень використовуються сценарії умов, а на загальному рівні, перед плануванням стратегії, – сценарії розвитку. Предметом цих сценаріїв є оточення громад та зміни в них, переважно незалежні від суб'єкта стратегії або навіть залежні, але визначені в загальних рисах.

Місце та спосіб використання сценаріїв у процедурі планування впливає на їх види і характер, що визначає методи їх побудови.

В науковій праці Радзіковської Б. [232] наведено приклад Ducot і Lubben, які поділяють сценарії за критерієм ступеня об'єктивності на описові (дескриптивні) і нормативні. Описові сценарії об'єктивно представляють системи можливих подій, нормативні сценарії – формулюють із посиленнями на цінності як бажані, так і «жахливі, але ймовірні». У цьому сенсі нормативні сценарії – це граничні сценарії (найбільш і найменш сприятливі), про які йтиметься далі. Нормативні сценарії іноді ототожнюють із бажаними сценаріями майбутнього, але останні слід вважати підтипами нормативних сценаріїв.

Роль позитивних граничних сценаріїв – максимальних можливостей – інформувати про майбутню можливу стелю заходів підтримки розвитку, що впливає на масштаб і темп змін, а також про максимально можливий попит на простір. Позитивні неграничні сценарії – помірні шанси – більш імовірні, ніж граничні, і, отже, більш реалістичні. Сценарії, чітко диференційовані з точки зору якості, є важливими. Негативні (загрозливі) сценарії відіграють, серед іншого, роль попередження. Вони дозволяють заздалегідь підготуватися до складних умов і протидіяти можливим загрозам. Особливу роль у плануванні сталого розвитку відіграють сценарії, які показують, як соціально-економічні та політичні закономірності й

механізми примушують до змін, несприятливих для природних і культурних цінностей.

Елементом багатьох методологічних варіантів є прийняття загальних і конкретних припущень. Загальні припущення визначають характер і кількість підготовлених сценаріїв за умови, що дане рішення не було змінене після прийняття конкретних припущень, за допомогою котрих визначаються можливі комбінації сценаріїв. Конкретними припущеннями в деяких методологічних концепціях найчастіше є гіпотези майбутніх станів незалежних змінних – навколишнього середовища, балансу сил і діяльності значущих суб'єктів, а іноді навіть змінних, залежних від муніципальної влади, якщо вони можуть відрізнитися в майбутньому (наприклад, рівень ефективності політики, майбутні ієрархії цілей, стратегічні варіанти). Припущення також можуть стосуватися принципів визначення станів залежних змінних у ситуаціях невизначеності, зазначених нижче. Правилом можуть бути, наприклад, у найсприятливішому сценарії найсприятливіші стани, у центральному сценарії – проміжні стани тощо, у проєкологічному та просоціальному сценаріях – стани, які найбільше відповідають специфіці даного сценарій.

Методи створення сценаріїв відрізняються, серед іншого, порядком побудови та ступенем формалізації. В науковій праці [232] наведено такі види сценарії за критерієм порядку побудови: пошуковий (дослідницький) і випереджувальний. Дослідницькі сценарії простежують, якою може бути логічна послідовність подій, що веде від початкової ситуації до майбутнього. Вони враховують домінуючі тенденції, а також можливість їх зміни. Передбачувані сценарії починаються зі зображень майбутнього об'єкта та виявляють ймовірні послідовності подій, що ведуть до них, пов'язуючи теперішнє з майбутнім. Вони створюються методом «зворотного запису» [148; 232]. Обидва сценарії можна побудувати, припускаючи втручання суб'єкта контролю в хід подій або з припущеною відсутністю втручання як так званий базовий прогноз [214] або прогноз-попередження [287]. У ціло-

му, класифікація за критерієм ступеню об'єктивності дає можливість сформувати чотири типи сценаріїв (табл. 1.7).

Таблиця 1.7. – Основні типи сценаріїв

Сценарій	Пошуковий (дослідний)	Антиципаційний (виявляючий)
Описовий (неупереджений опис)	За вказаних причин – які можуть бути наступні наслідки?	Що може бути причиною наведених ефектів?
Нормативний (ціннісний)	За наведених заходів – чого можна досягти?	Для досягнення поставлених цілей – якими засобами можна скористатися?

Джерело: за [232; 244].

Висновки зі сценаріїв умов, які є елементами та ознаками простору, можуть бути зафіксовані картографічно як елементи синтезу умов розвитку та трансформації простору територіальної громади, включаючи такі категорії:

- постійні умови в період прогнозування за всіма сценаріями (постійні елементи та особливості просторової структури, включаючи постійні умови розвитку та трансформації простору), з поділом на: бар'єри, пороги та інші обмеження, сприятливі фактори, структуроутворюючі елементи розвитку;

- умови, що змінюються в часі (однакові у всіх сценаріях; різні за різними сценаріями – з графічним розрізненням окремих сценаріїв і часу виникнення).

Роль сценаріїв на етапі формулювання стратегії збалансування розвитку та просторових перетворень може бути різною. Однією з них є пошук шляхів досягнення цілей як керівних дій, вбудованих у процеси розвитку. Таким чином, розробка сценаріїв є плануванням розвитку і водночас створенням стратегій як планів дій. Частина цієї діяльності формує просторову політику. Побудовані сценарії повинні бути пов'язані

з контекстними сценаріями так, щоб кожен із них відповідав принаймні одному сценарію розвитку, що містить концепцію стратегії, з наступними бажаними варіантами розвитку, включаючи просторовий розвиток та варіанти стратегії для окремої особи (сценарії кондиціонування).

Друга група ролей полягає в аналізі та перевірці різних аспектів для оцінювання, наприклад:

- прогнозування наслідків різних способів досягнення цілей, що слугує для оцінки узгодженості з іншими шляхами та всіма цілями;

- перевірка здійсненності та умов досягнення рішень, розроблених без використання сценаріїв;

- прогнозування наслідків політики, що розглядається, в тому числі просторової політики, з метою оцінки ефективності запропонованих інструментів;

- визначення стадійних соціально-економічних та просторових структур з метою їх оцінки, зокрема, з точки зору: гармонійності (відповідності цілям та критеріям формування просторових структур), відкритості до різних напрямів розвитку, ступеня сприятливості для використання можливостей та уникнення загроз.

Можливі шляхи еволюції територіальної громади, включаючи еволюцію просторової структури, також можуть бути перевірені та оцінені з метою ідентифікації:

- елементів, спільних для різних сценаріїв, моментів розбіжності сценаріїв альтернативних сценаріїв та можливості переходу від одного сценарію до іншого;

- зв'язків між змінами, що впливають на актуальність змін (наприклад, необхідних для досягнення цілей);

- розподіл у часі необхідних входів і виходів – актуально для вибору послідовності проектів (корисно попередньо провести пороговий аналіз);

- майбутні проблемні ситуації, наприклад, конфлікти;
- можливу послідовність проектів.

Сценарії дають змогу перевірити, чи ймовірні або запропоновані зміни у найближчому майбутньому не зменшать можливості розвитку в довгостроковій перспективі, наприклад, через запуск процесів, що призведуть до процесів, котрі спричинять зменшення цінності ландшафтів, фрагментації привабливих для інвестицій територій тощо.

Особливий тип сценаріїв – сценарії скринінгу – може бути застосовано у так званій стратегічній оцінці впливу на довкілля (CEO), яка прогнозує та оцінює екологічні наслідки загальних просторових рішень. Опосередковано вони покликані допомогти вибору найкращого варіанту, що поєднує природні, соціальні та економічні цілі, стаючи одним із найважливіших інструментів збалансованого розвитку та досягнення інтегрованого управління.

Сценарії також можуть бути інструментом для перевірки можливостей та умов адаптації нових рішень, наприклад, про-екологічних, що є результатом концептуальних досліджень, а також інструментом для просування цих рішень, спочатку в рамках групи планування.

Демонструючи ефекти та численні економічні, соціальні та екологічні вигоди, вони можуть переконати людей у доцільності прийняття конкретного рішення, а показуючи покроковий процес їх впровадження, – втілити ці рішення у життя.

Опираючись на дослідження науковця Солтис Й. [244] щодо сценарної типології, можна визначити можливі сценарії:

- дослідницький – побудований для кожного сценарію умов як логічні та покрокові зміни;
- випереджувальний, нормативний, що відштовхується від бажаних, узгоджених образів майбутньої просторової структури, спроектованої без

використання сценаріїв, але як такі, що найбільш ймовірно відповідають поставленим цілям; їх реальність перевіряється лише за допомогою сценаріїв, що розглядають зворотні, послідовні події, котрі ведуть до них, включно з діями керівників.

Сценарії розвитку територіальних громад, як вже зазначалося раніше, зустрічаються вкрай рідко. Проте, в Україні запропоновано методику-інструкцію щодо розробки саме цього документу (рис. 1.9).

Рис. 1.9. – Види сценаріїв розвитку територіальної громади

Джерело: Розроблено автором

Відповідно до досвіду європейських країн, принципами успішних процесів трансформації територіальних громад є поетапність, інклюзивність і справедливість. Принцип поетапності передбачає, що перші ознаки якісних економічних перетворень на рівні громад можна побачити через три роки проактивної економічної політики на місцевому рівні, а систематичні – через п'ять. Саме упродовж таких часових інтервалів місцева влада зможе

підвищити якість соціальних послуг у сфері медицини, освіти і спорту; у мешканців громад сформуються поведінкові навички до енергозбереження; місцевий малий і середній бізнес зможе впровадити нові лінійки доданої вартості бізнес-проектів у сферах агропромислового комплексу, туризму, переробки сміття, деревообробного виробництва, медицини, тепличних господарств та різних послуг. Тому перехід до нового типу економіки гіпотетично пропонується розділити на декілька періодів:

- підготовчий (2021-2023 рр.): ТГ має побудувати економічну модель, що зможе продукувати додану вартість в обсязі, необхідному для збільшення економічної спроможності, що потрібна для диверсифікації джерел надходжень ПДФО;

- кластерний (2023-2028 рр.): з'являються нові економічні суб'єкти (більше двох), що за своїми фінансовими показниками (ПДФО) у сукупності дорівнюють показникам ПДФО однієї галузі, яка є домінуючою в регіоні. У цьому періоді відбувається диверсифікація економіки, з'являються економічно впливові суб'єкти господарювання. Завдяки діяльності цих суб'єктів створюються нові робочі місця та сервіси, закладаючи тим самим підґрунтя для появи кластерів. Наприклад, як результат, може відбутися зниження обсягів використання вугілля в системі теплозабезпечення (переважно за рахунок ефектів від впровадження енергоефективних технологій у житловому секторі та громадських будівлях). Основна мета кластерного підходу – утримувати прозорість правил та рівність конкуренції, сприяти розвитку соціальної відповідальності бізнесу;

- енергетичний (2028-2030 рр.): час зниження вуглецевої енергоємності місцевої економіки та закріплення тенденції переходу на альтернативні джерела енергії відповідно до принципів європейського зеленого переходу.

Принцип інклюзивності означає залучення всіх зацікавлених сторін до трансформаційного процесу: органів місцевого самоврядування,

представників профільних підприємств, профспілок, підприємців, громадського сектору. Окрім цього, представники ТГ мають активно співпрацювати з обласними органами влади, беручи участь у засіданнях Координаційної ради з питань реформування відповідної домінуючої галузі на рівні області, а також проявляти активність на національному та міжнародному рівні: входити до низки громадських об'єднань, що виражають інтереси профільних громад; участь в Глобальному договорі ООН та Угоди мерів, платформи з трансформації регіонів; бути учасниками програми обміну досвідом, наприклад, Україна-Польща та Україна-Німеччина, що також підтримується Світовим Банком; брати участь у засіданні європейської платформи CRiT.

Принцип справедливості полягає у тому, що закриття шкідливих домінуючих підприємств на території громад супроводжуватиметься комплексними заходами соціальної та економічної підтримки з боку центральних органів влади і, що найважливіше, наданням громадам доступу до джерел фінансової підтримки. Це має значення, адже пілотні проекти з трансформації, як правило, передбачають комплексні технологічні рішення (щодо використання альтернативних джерел, або створення наукоємних виробництв, індустріальних парків), що потребують значних інвестицій. Безперечно, жодна громада не має достатньо власних коштів на впровадження таких масштабних проектів. Тому для їх реалізації будуть залучені кошти Державного фонду з регіонального розвитку, донорські та кредитні ресурси МФО.

РОЗДІЛ 2. ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОГО СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ

2.1. Організаційно-економічні особливості сільського розвитку у контексті європейського та польського досвіду

Проблеми розвитку сільських територій, агропродовольчої промисловості, сільського населення в Україні сьогодні перебувають у центрі уваги суспільства та влади. Одним із головних аспектів соціально-економічної політики держави є побудова моделі розвитку села, що відповідає стандартам рівня життя громадян розвиненої європейської країни. Нинішня ситуація вимагає напрацювання необхідних механізмів створення сприятливих умов для інтегрованого розвитку сільських територій, конкурентних внутрішніх і зовнішніх ринків для аграрного сектору та вирішення соціальних проблем у сільській місцевості [145].

Сільська місцевість відіграє значну роль у функціонуванні економіки України та Польщі. Сільське господарство є важливою стратегічною галуззю національної економіки України [42], яка забезпечує продовольчу безпеку країни та створює робочі місця для населення. Водночас, сільське господарство займає помітне місце у створенні валового внутрішнього продукту (близько 20%) [15]. Особливе значення у функціональних перетвореннях сільських територій має комплексний процес урбанізації. Чітка концентрація несільськогосподарських суб'єктів господарювання та дуже високий рівень урбанізації сіл у безпосередній близькості від метрополії доводять високу взаємозалежність обох процесів [122]. Пошук нових джерел доходу, а відтак і розвиток нових функцій (багатофункціональність сільського господарства та сільських територій), відбувається як у Польщі [150; 163; 281], так і в Україні.

Термін «сільська територія» є неоднозначним, оскільки його можна тлумачити у функціональному, географічному та демографічному аспектах, а також у контексті досягнутих економічних показників, рівня технічної та соціальної інфраструктури, доступності послуг чи транспортної доступності.

Сільські території, які раніше називали сільськогосподарськими, зазвичай ототожнювалися з домінуванням сільськогосподарської функції або лісового господарства і пов'язаною з ним обробкою та послугами. Такий галузевий підхід (тобто, ототожнення сільськогосподарської території з сільською територією та сільськогосподарського населення з сільським населенням) у дослідженнях сільських територій функціонував у Польщі до 1990-х років [152]. У наш час такий чіткий зв'язок між сільською територією та сільським господарством не є виправданим. Як зазначає Єзерська-Толе А. [144], «процес деаграризації економічних структур є нерівномірним і зосереджений у сільській місцевості, розташований у безпосередній близькості від великих міських центрів». Це впливає на розвиток сільських територій по всій країні та є просторово диверсифікованим. Важливими детермінантами цього процесу є: просторове розпорошення соціальної та економічної діяльності (включаючи сільськогосподарську), більша різноманітність соціальних та економічних структур, обмежений доступ до послуг і товарів. На відміну від міст, сільська місцевість також характеризується просторовою дисперсією щільності населення.

При визначенні сільських територій враховується також просторовий критерій, в якому основним визначальним є відстань від міського центру. Ці території також сприймаються як місце людської діяльності, що характеризується відносно низькою щільністю населення, дисперсним постійним поселенням і екстенсивним землеробством [107]. Після політичної трансформації, у зв'язку з економічними проблемами, поступово була розроблена концепція інтегрованого розвитку сільського господарства та сільських територій, яка базується на багатофункціональності сільських територій [105; 122; 151; 152; 154; 245; 246]. Починаючи з 2010 року, в Україні спостерігається підвищення ступеня механізації сільського господарства. Як наслідок, це приводить до все меншого використання людської праці. Змінилася також роль лісового господарства, яке донедавна постачало переважно будівельне дерево та дрова, а також дичину. Нині його роль змістилася до функцій, пов'язаних із туризмом, рекреацією, товарами природного середовища (екосистемними послугами) та зеленого туризму.

В українській науковій літературі термін «сільська місцевість» також визначається по-різному. Павлов О. [53] вважає сільську територію неоднорідною за функціонально-просторовою структурою з точки зору розвитку соціальних структур і характеристик самого простору, що складається з житлових масивів, населення, промислових комплексів, технічної інфраструктури, сільськогосподарських та інших територій, де ведеться економічна, соціальна та інша діяльність з урахуванням охорони навколишнього природного середовища та їх ресурсного потенціалу. Гончаренко [12] вказує, що сільська територія – це складна і багатофункціональна природна, соціально-економічна та виробничо-господарська структура, що характеризується сукупністю певних ознак: площі території, ландшафтної специфіки, чисельності та типу зайнятості, видового різноманіття рослинного та тваринного світу, характеру і структури виробництва, рівня розвитку соціальної, технічної та виробничої інфраструктури тощо.

Сільська місцевість України перебуває у складному становищі, оскільки погіршується стан природно-ресурсної та екологічної ситуації, соціальної інфраструктури та системи соціальних послуг (охорона здоров'я, культура, освіта), а також технічної інфраструктури. Знизився рівень життя, спостерігаються високі показники безробіття, що стимулює економічну міграцію та відтік молоді з села в місто. Рівень оплати праці в сільському господарстві у 2020 році залишився одним із найнижчих серед інших галузей економіки – 9,5 тис. грн (брутто). У свою чергу, середня зарплата в Україні цього року становила 14,2 тис. грн. Водночас, лише 2721,2 тис. осіб (17% від загальної кількості зайнятих) офіційно працювали у сільському, лісовому та рибальському секторах, де переважає зайнятість у особистих селянських господарствах [43]. Доходи сільських домогосподарств у 2020 році були на чверть нижчими за міські. Частка доходу в особистому селянському господарстві постійно зменшувалася, а це означає, що аж 23% сільських домогосподарств мали середній дохід на душу населення нижчий за прожитковий мінімум (у містах – 10,2%). Серед жителів сільської місцевості рівень бідності був у 1,7 раза вищим, ніж у містах, як у відносному, так і в

абсолютному вираженні. За рівнем життя бідними були аж 39% сільських домогосподарств, тоді як у містах цей відсоток становив 19% [43]. В науковому доробку Ткачука В. зазначено, що соціальна інфраструктура села повинна задовольняти життєві потреби населення і саме тим, сприяти розвитку сільської економіки. Відсутність важливих структурних елементів соціальної сфери є вагомою причиною занепаду сільських територій [90]. Відповідно до наведених аргументів, варто наголосити, що сільський розвиток потребує комплексного підходу до розв'язання всіх проблем сільської місцевості. Саме тому, невідкладним завданням є створення соціально-економічного середовища, яке б сприяло підвищенню престижності [89].

Важливою умовою розвитку сільських територій є активізація місцевої влади, яка має не лише фінансові повноваження, а й нерухомі ресурси та чітке нормативне забезпечення. Водночас, місцеве самоврядування має враховувати характер даної територіальної одиниці, що впливає з природних, соціально-економічних умов, розташування та державної політики [33]. У Польщі національні умови, правові та фінансові інструменти, а також інструменти в рамках Спільної сільськогосподарської політики (САП) та інших політик Європейського Союзу (ЄС), що стосуються сільських територій, мають велике значення [152].

Проблеми розвитку сільських територій в Україні. Сільська місцевість є важливою підсистемою соціально-економічної та екологічної економіки країни. У ній зосереджені значні людські, природні та виробничі ресурси, а також різноманітні сфери послуг, тому сприяння їх розвитку значно покращує стан економіки та зміцнює продовольчу безпеку [35]. У сучасних умовах більшість сільських територій характеризується низьким рівнем соціально-економічного розвитку, обмеженим спектром трудового потенціалу та видів праці, а сільськогосподарська діяльність є основною формою діяльності. Сезонність виробництва, яке є невід'ємною частиною сільського господарства, призвела до високого рівня безробіття в сільській

місцевості. Кількість фермерів, які мігрують до міст, зростає, а виробнича та соціальна інфраструктура погіршується [35].

У трансформації аграрної структури, в тому числі розвитку фермерських господарств, які донедавна були основою функціонування сільської місцевості в Україні, потрібно виділити три важливі етапи, що впливають з правових умов. Перший із них – це створення основ нової системи сільського господарства, що було однією з цілей ринкових перетворень в аграрному секторі України. У грудні 1991 року був прийнятий Закон України «Про селянське (фермерське) господарство» [68], в якому особисте селянське господарство визнавалося рівноправною з іншими організаційно-правовими формами сільського господарства. Місцевим радам народних депутатів було доручено до 20 січня 1992 р. вирішити питання про відчуження земель колгоспів, радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств і організацій площею не менше 7-10% сільськогосподарських угідь кожної одиниці. Ці землі мали бути надані громадянам, які бажають займатися сільським господарством. Новостворені господарства звільнялися від оподаткування на 3 роки, а в селах із недостатньою кількістю трудових ресурсів – на 5 років. На період становлення нових структур надавалася фінансова допомога в частині доповнення та модернізації технічної інфраструктури, придбання обладнання тощо. Було створено Український фонд підтримки селянських (сільськогосподарських) господарств, який із часом трансформувався в Український Державний фонд підтримки аграрних господарств («Укрдержфонд»). Через нього здійснювалася діяльність, спрямована на стимулювання розвитку сільського господарства.

Наступним етапом стало прийняття Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» [65] та прийняття Верховною Радою нового Земельного кодексу (1999 р.) [28]. Відповідно до цього Указу, земельні паї членів сільськогосподарських колгоспів перетворювалися на присадибні

ділянки, державні сільськогосподарські підприємства ліквідовувалися, а на їх виробничих землях і одноосібниках створювалися нові виробничі формування, у тому числі – фермерські господарства (ФГ). Таким чином, у 2000 р. кількість ФГ зросла до 38,4 тис. одиниць і продовжувала збільшуватися, досягнувши у 2007 році рівня 43,4 тис. одиниць. Після 2000 року сільське господарство характеризувалося не лише певним покращенням можливостей розвитку нових господарств, а й необхідністю їх адаптації до ринкових економічних механізмів, які на той час зароджувалися в Україні. У розвитку останніх домінувала концентрація діяльності, спрямованої на забезпечення сприятливого інституційного середовища, ринкової інфраструктури, системи державної підтримки та інших умов для відродження оптового виробництва. Це ускладнювало розвиток сільського господарства, сповільнювало зростання і навіть призводило до скорочення чисельності ФГ. Водночас, ті господарства, які продовжували працювати, адаптуючись до існуючих умов, нарощували виробництво та створювали нові підприємства [76].

У 2010-2015 роках відбулося найбільше скорочення кількості фермерських господарств. Значною мірою це було спричинено зняттям із реєстрації фермерських господарств, розташованих в Автономній Республіці Крим та частині Донецької та Луганської областей, у зв'язку із їх окупацією. Як результат, кількість ФГ зменшилася на 1,1 тис. Це скорочення також стало наслідком ліквідації господарств через несприятливі умови праці та інші обставини (зокрема, військові дії в «сірій» зоні на Донбасі – понад 650 господарств). Показово, що зі збільшенням загальної кількості фермерських господарств до 1834 одиниць у 2016-2017 роках, частка сільськогосподарських угідь зменшилася аж у 1211 господарствах. При цьому постійно зростала середня площа сільськогосподарських угідь фермерських господарств, яка у 2005 році становила 93 га, у 2010 році – 132 га, у 2015 році – 136 га, а у 2017 році – вже 149 га. Водночас, спостерігалася тенденція до зменшення частки продукції тваринництва в структурі

виробництва господарств (наприклад, у 1995 році вона становила 14,5%, у 2000 році – 7,1%, а у 2017 році – 6,5%).

У 2014-2020 роках в Україні проведено успішну адміністративно-територіальну реформу (децентралізацію), котра розширила повноваження органів місцевого самоврядування та змінила адміністративно-територіальний поділ. Децентралізація відкрила значні перспективи для забезпечення місцевого самоврядування, надання можливостей для самостійного вирішення місцевих проблем, зокрема щодо підвищення ролі громадян, їх впливу на процес прийняття та реалізації рішень із метою забезпечення належних умов для соціального та економічного розвитку [44]. Адміністративно-територіальний поділ в Україні після реформи 2020 року наведено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1 - Кількість адміністративно-територіальних одиниць в Україні за регіонами станом на 01.01.2021 року

Тип адміністративної одиниці	Кількість
Райони	140
Територіальні громади	1 469
Міста	461
Селища	882
Села	28 372

Джерело: Розроблено автором за даними Державної служби статистики України

Концепція адміністративно-територіальної реформи чітко визначила існуючі проблеми місцевого самоврядування [62]:

- надмірна роздробленість територіальних громад і відсутність рішучої та фінансової самостійності органів місцевого самоврядування;
- занадто високий рівень дотаційності більшості місцевих бюджетів;
- розвиток місцевого самоврядування фактично здійснювався лише на рівні міст обласного значення;

– з 1991 по 2016 роки зменшення чисельності сільського населення на 2,5 млн осіб, відповідно – зменшення кількості сіл на 348;

– низький рівень життя більшості територіальних громад, що обмежує всебічний розвиток людини, її самореалізацію та захист своїх прав;

– низька якість інфраструктури та технічних мереж;

– низький рівень професіоналізму посадових осіб місцевого самоврядування, що призводить до низької ефективності управлінських рішень (див. Децентралізація).

Ці питання є надзвичайно важливими при прийнятті рішення про створення підприємства, оскільки бізнесу важливо отримати максимальний прибуток. У сільській місцевості, враховуючи вищезазначені характеристики, компанія, яка потребує великої кількості працівників або орієнтована на місцеві ринки, не працює так ефективно та економічно, як у великих містах чи густонаселених міських районах [45].

В українській політиці сільського розвитку діяльність зведена переважно до субсидування сільськогосподарського виробництва з метою збільшення доходів фермерів за рахунок державної допомоги, а не ринкових інструментів. Це штучне збільшення доходів від субсидій не зупинило депопуляцію сільської місцевості, оскільки технології все більше проникають у сільськогосподарське виробництво та призводять до природного скорочення зайнятості. Рівень послуг і соціальної захищеності в цих районах залишався нижчим від міського. Для покращення матеріального становища сільських жителів використовувалися державні дотації для фермерів. Ця форма підтримки частково допомогла сільськогосподарському виробництву та частині сільського населення, але не вирішила проблему в цілому, оскільки населення у сільській місцевості зменшилося (рис. 2.1) [45].

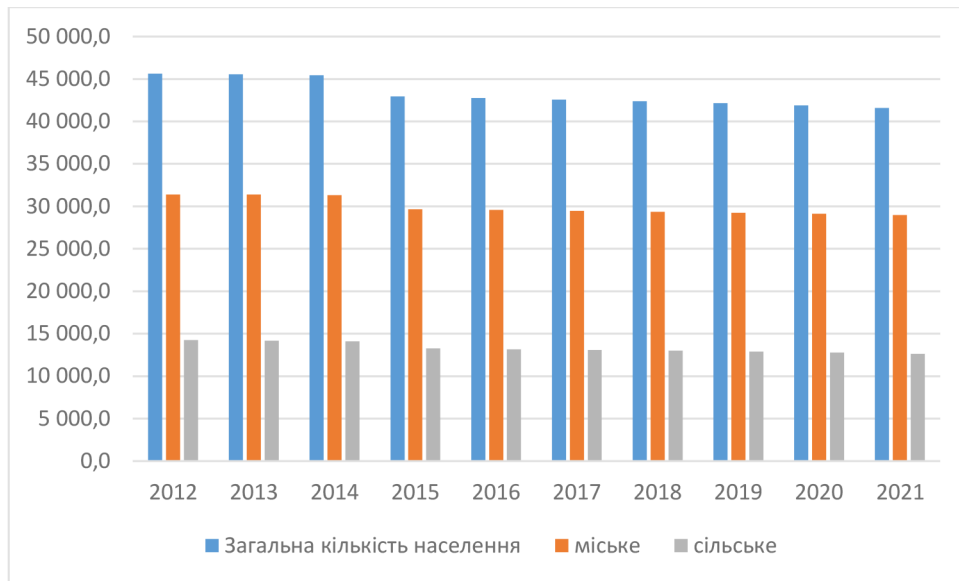

Рис. 2.1. – Населення міського та сільського населення України у 2012–2021 рр.*

*Примітка: показники за 2015-2021 роки не включають тимчасово окуповану територію АР Крим та м. Севастополь.

Джерело: Розроблено автором за даними Державної служби статистики України.

Для того, щоб вирішити проблему зменшення чисельності населення, було запроваджено зміни в політиці з адресною допомогою через субсидії від сільськогосподарського сектору для підтримки інтегрованого розвитку сільської місцевості. Аналіз зміни чисельності населення з 2012 по 2021 рік засвідчив, що міське населення повільно зростає (приблизно на 0,1% на рік). У 2021 році міське населення становило 70% від загальної кількості населення країни, що є одним із найвищих показників у Європі (див. Держстат України). При цьому, відмінності в якості життя сільських і міських жителів не зменшуються. Незважаючи на зменшення чисельності населення в усіх категоріях розселення (рис. 2.1), в Україні триває процес урбанізації.

Сільська місцевість зменшується швидше, ніж міська. Попри все, зростає населення у великих містах. Згідно з даними Державної служби статистики України за 2020 рік, рівень життя в сільській місцевості був однозначно нижчим:

- рівень бідності сільського населення був значно вищим, ніж міського (аж 80% бідного населення України проживає в селі);
- середня тривалість життя жителя міста – 72 роки, а сільського – 69,8 року;
- нижчий рівень заробітної плати на селі.

Зміни в структурі населення обумовлені різною демографічною ситуацією в містах і селах. Вона має істотний вплив на раціональне розміщення й оптимальний розвиток продуктивних сил.

Таблиця 2.2. – Загальна характеристика житлового фонду в Україні (млн м²)

Житловий фонд	2018	2019	2020	Динаміка змін 2018-2020 (%)
Весь житловий фонд	993,3	1011,4	1014,8	2,2
Житловий фонд у міській місцевості	605,5	621,3	624,9	3,2
Житловий фонд у сільській місцевості	387,8	390,1	389,9	0,5

Джерело: Розроблено автором за даними Державної служби статистики України та [46].

Зі статистичних даних, представлених у табл. 2.2, видно, що житловий фонд в цілому збільшився, як у міській, так і в сільській місцевості. Загальна кількість квадратних метрів у цілому по країні зросла на 2,2%, тоді як у міських мешканців вона зросла на 3,2%, а у сільських лише на 0,5%. Це свідчить про те, що тенденція до поліпшення житлових умов посилюється насамперед серед міського населення.

Таблиця 2.3. – Облаштованість помешкань за територією розміщення в Україні (%)

Роки	2018		2019		2020		Динаміка змін 2018-2020	
Територія	міська	сільська	міська	сільська	міська	сільська	Міська	сільська
Водопостачання	78,1	37,4	78,2	38,3	78,2	38,6	0,1	1,2
Каналізація	76,9	33,8	77,1	34,5	77,1	34,8	0,2	1,0
Опалення	78,5	55,4	78,6	55,7	78,6	55,5	0,1	0,2
Газ	82,2	84,3	81,8	83,7	81,5	83,2	-0,7	-1,1
Тепла вода	62,4	24,4	61,6	25,0	61,0	25,2	-1,4	0,8

Джерело: Розроблено автором за даними Державної служби статистики України.

У свою чергу, статистичні дані, представлені в табл. 2.3, дозволяють зробити висновок, що умови життя в місті дуже відрізняються від умов життя в селі. У 2020 році забезпеченість міст водопостачанням склала аж на 39,6 % вище, ніж у сільській місцевості. Лише газопостачання мереж у сільській місцевості було вищим на 2,1 %. Якщо дивитися на тенденції щодо всіх видів обладнання, то спостерігається зростання, за винятком газового обладнання. Припускаємо, це пов'язано зі зростанням цін на газ і поступовим переходом території на альтернативні види опалення.

Тернопільська область була однією з лідерів впровадження реформи децентралізації (2014-2020 рр.), адже тут було створено найбільше територіальних громад – у 2017 році вони охопили вже 34% території області. На початку адміністративно-територіальної реформи область складалася з 17 районів, 4 міст обласного значення, 14 міст районного значення, 18 селищ міського типу та 1023 сіл. Після реформи місцевого самоврядування в Україні в Тернопільській області було створено 3 райони, які склалися з 55 територіальних громад, котрі охоплювали 677,7 тис. насел. (64,8%), 7 тис. км² області (50,9%), 314 сіл і селищ міського типу (51,1%) і 536 селищ

(50,7% [44]).

Як і в цілому по країні, кількість сільського населення в Тернопільській області (як правило, сільськогосподарського) демонструє чітку тенденцію до зменшення. На кінець 2020 року показник становив 1038,7 тис. осіб. Порівняно з 2011 роком (1084,1 тис. осіб) чисельність населення зменшилася на 45,4 тис. осіб [43; 48].

Тернопільська область є важливим виробником продуктів харчування в Україні [97]. За статистичними даними департаменту економічного розвитку і торгівлі Тернопільської ОДА, виробництво сільськогосподарської продукції на душу населення в Тернопільській області є вищим, ніж у цілому по країні (тобто для круп, картоплі, молока і м'яса, менше для овочів і фруктів). У 2015-2020 рр., як і по всій Україні, спостерігалось незначне зниження виробництва майже всієї сільськогосподарської продукції. Такий стан речей значною мірою обумовлювався реформою сільського господарства. У 2019 році всіма категоріями господарств області вироблено валової продукції сільського господарства (у постійних цінах 2016 року) на суму 24,3 млрд. грн., що становить 97,8 % до 2018 року, в т.ч. рослинництва 19,7 млрд. грн., тваринництва 4,5 млрд. грн., що у відношенні до 2018 року становить відповідно 96,8% та 102,2%. Це свідчить про те, що в аналізованому періоді в економіці Тернопільської області відбулося більш раціональне використання сільськогосподарських угідь.

Сучасний стан розвитку України, що характеризується кризовими явищами в економіці та соціальною нерівністю, потребує особливої уваги та розробки засад створення й ефективного використання трудового потенціалу, особливо в сільському господарстві. Створення нових робочих місць у сільській місцевості нерозривно пов'язане з демографічною ситуацією на селі. В українському суспільстві вже тривалий час відбуваються значні зміни, які призвели до зникнення сіл та погіршення якості життя сільських жителів. Тому людський капітал є стратегічним фактором ефективного функціонування сільськогосподарських підприємств в нестабільних умовах розвитку ринкових відносин в Україні. Незалежно від

того, наскільки передовими є сільськогосподарські ресурси та інструменти, їх ефективне використання завжди залежатиме від основного виробничого ресурсу – тих людей, які працюють на місці [16]. Основою переходу до комплексного розвитку, тобто багатофункціональності сільських територій, є використання вже наявних ресурсів для обмеження зростаючої тенденції освоєння нових територій. Важливим показником є дешевизна інвестицій, яка може бути важливим критерієм при запровадженні нових форм господарської діяльності (таких як переробка, зелений туризм, органічне землеробство). Такі структурні зміни можуть збільшити можливості для економічного та соціально-культурного розвитку, покращити якість життя в сільській місцевості.

Проблеми розвитку сільських територій в Польщі. У Польщі сільські території зазнали значних економічних, структурних і просторових змін. Проте, все ще існують значні потреби щодо сталого розвитку сільської місцевості з урахуванням ресурсів природного середовища та економічної ситуації. Через різноманітні проблеми розвитку важко застосувати до них єдину політику. У результаті реалізації принципів економічної політики минулого періоду кожен регіон потребує власних детальних правил сільського розвитку. Політика сільського розвитку та цивілізаційна нерозвиненість призвели до того, що на деяких із цих територій не склалися відповідні європейським стандартам прийнятні правила формування функціональної та просторової структури, соціально-економічного розвитку [152; 235; 246; 280].

Сільські території характеризуються просторовою розпорошеністю поселень, низькою щільністю населення, процесом старіння суспільства та депопуляції, а проблеми, пов'язані із субурбанізацією, постають навколо великих міст. Історично на сільських територіях розміщувалося сільське та лісове господарство, котрі потребували значних просторових ресурсів і використовували їх. Технічний прогрес у сільському господарстві та сільськогосподарських науках привів до скорочення кількості людей, зайнятих у сільськогосподарському виробництві та виробництві продуктів

харчування [105; 246]. Сто років тому одноосібне ведення сільського господарства було джерелом доходу для приблизно 85% населення, тоді як сьогодні тут зайнято близько 12% національної робочої сили [233].

Перехід до парламентської демократії наприкінці 1980-х років привів до серії реформ децентралізації. Загалом, ці реформи зменшили кількість воєводств (1999 р.) і встановили проміжний рівень управління між національним і місцевим рівнями (повіт). Децентралізація підвищила роль воєводств у реалізації політики розвитку сільських територій. Тому сьогодні кожне воєводство повинно розробити власну стратегію розвитку, яка репрезентує стан речей у воєводстві та визначає ключові можливості розвитку регіону. Місцева влада значною мірою стала головною дійовою особою розвитку сільської місцевості. Однак сфера їх діяльності залежить від правил, встановлених урядом. Місцеві та муніципальні органи влади забезпечують жителів соціальною та технічною інфраструктурою, вибраними послугами, які підтримують місцевий економічний розвиток і забезпечують належну якість життя для місцевих громад [221; 286].

Таблиця 2.4. – Адміністративно-територіальний поділ Польщі у 2020 р.*

Тип адміністративної одиниці	Кількість
Воєводства	16
Повіти	314
Міста на правах повітів	66
Гміни	2477: 302 міських (у тому числі 66 зі статусом міста з повітовими правами), 1537 сільських і 638 місько-сільських

Джерело: розроблено автором на основі даних Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego [191].

З 2010 року, особливо в межах великих міських агломерацій, спостерігається міграція людей із села до міста. Мігрують як працюючі у пошуку житла зі зручним доступом до роботи, так і пенсіонери, які прагнуть покращити умови свого життя на пенсії [206].

Структурарозселення Польщі включає велику кількість малих і середніх міст, а також сільських територій, які мають вищу густоту населення, ніж у середньому в країнах-членах Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD). Це створює можливість зміцнення зв'язків між сільською та міською структурами поселення. Сільські території поблизу міст характеризуються вищою динамікою розвитку, ніж периферійні території; крім того, вони досягають економічних показників, подібних до показників міських територій. Розвинуті сільські райони поблизу менших міських центрів також сприяють розвитку міст шляхом спільного створення більш динамічної регіональної економіки [103; 183; 184].

За даними Центрального статистичного управління (GUS) [193], у 2021 році в сільській місцевості Польщі кількість сільських жителів становила 15,3 млн. осіб (40,3% населення Польщі) (рис. 2.2).

У Польщі є понад 52 000 сільських територій (52477). У середньому в одному селі проживає 292 особи. Безперервне зростання зазначених показників, що спостерігається з 1999 року (14,6 млн, 38,1%), значною мірою зумовлено міграціями з великих міських центрів на околиці міст, які вже належать до територій, адміністративно відокремлених як сільські (з цих причин міське населення за цей період скоротилося понад 570 000 осіб). Наслідком цього є позитивне сальдо міграції на селі, що спостерігається з 2000 року (приплив населення з міст щороку зазвичай перевищує негативне сальдо зовнішньої міграції), в середньому 28,2 тис. щорічно. Незважаючи на це, у деяких воєводствах (таких як Люблінське, Любуське, Опольське, Підляське, Свентокшиське) кількість сільського населення зменшується, на що також впливають зміни територіального розподілу (наприклад, надання селам статусу міста, збільшення території м. Жешув та м. Зелена Гура за рахунок сусідніх сільських гмін, GUS 2020).

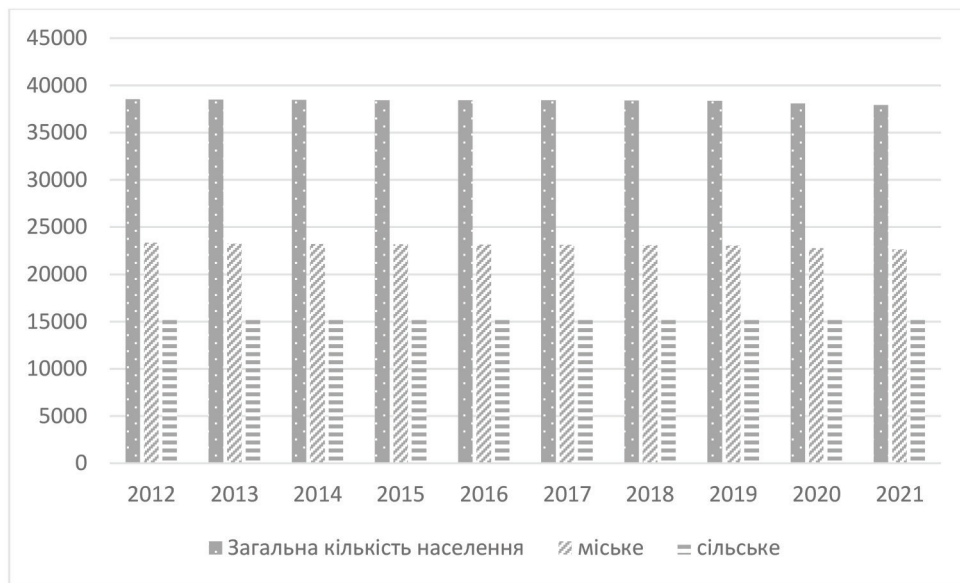

Рис. 2.2. – Чисельність населення Польщі у 2012-2021 рр.

Джерело: Розроблено автором на основі даних Głównego Urzędu Statystycznego

Міграція з міст у сільську місцевість динамічно зростає навколо великих міських агломерацій. Це пов'язано з нижчими цінами на житло або витратами на його будівництво, а також економічним зростанням, яке дозволяє людям жити ближче до природи. У свою чергу, процес міграції із сільської місцевості до міста зумовлений поїздками, пов'язаними з роботою чи навчанням [227].

Сільська місцевість, де чисельність населення скоротилася, бореться із негативними наслідками цього процесу. Один із них – зниження податкової бази, що призводить до проблем із доступом до інфраструктури та дефіциту робочої сили на ринку праці. У результаті деякі периферійні села можуть бути покинуті, що спричинить додаткові проблеми, пов'язані з охороною культурної спадщини [286].

Факторами, які найбільше впливають на несприятливі демографічні зміни у сільській місцевості, є:

– відсутність роботи та низька заробітна плата, що призводить до неможливості отримати дохід, достатній для утримання себе та сім'ї на задовільному рівні;

– невідповідність структурних посад, у тому числі відсутність можливостей професійного та особистісного розвитку, що спричиняє класичний «відтік мізків» у молодших вікових групах;

– конкурентоспроможна зарплата та професійна конкуренція, кращі робочі місця у великих внутрішніх центрах з Варшавою включно, країнах Західної Європи [242].

Згідно зі статистичними даними, наведеними у табл. 2.5, усі житлові умови в сільській місцевості знаходяться на значно нижчому рівні, ніж у містах. Найскладніша ситуація з газовою мережею, адже сільські помешкання урештогу гірше обладнані – у 2020 році доступ до газопостачання мали лише 26% будинків, тоді як у містах – 72,3%.

Таблиця 2.5 – Облаштування житла за типом місцевості в Польщі (%)

Роки	2018		2019		2020		Динаміка змін 2018-2020	
Територія	міська	сільська	міська	сільська	міська	сільська	Міська	сільська
Водопостачання	99,1	92,3	99,1	92,4	99,1	92,5	–	0,2
Туалет	97,3	86,6	97,3	86,8	97,4	87,0	0,1	0,4
Ванна кімната	95,6	83,1	95,7	83,3	95,7	83,5	0,1	0,4
Газ з мережі	71,4	22,5	71,5	23,7	72,3	26,0	0,9	3,5
Центральне опалення	87,7	72,0	87,9	72,3	88,0	72,7	0,3	0,7

Джерело: розроблено автором на основі даних Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego

Структура сільської місцевості в Польщі залежить від історично сформованих умов розвитку та наявності міських ринків, особливо – ринку праці. Відбуваються подальші зміни в окремих типах функціональних сільських територіальних одиниць [106; 152]. Вони проявляються безпосередньо в диференціації показників економічного розвитку та у впливі соціальних факторів. Результати моніторингових досліджень сільського розвитку [246] демонструють різницю у спрямованості змін у західній частині країни та у східній. На заході Польщі спостерігається збільшення багатofункціональності економічної структури, а на сході – дуалістичні зміни: 1) у бік домогосподарств із диференційованими доходами (у південно-східній частині Польщі); 2) посилення ролі сільського господарства як бізнесу в місцевій економічній структурі (у північно-східній частині країни).

Польське сільське господарство, що все ще перебуває на етапі адаптації до нової моделі сталого, багатofункціонального та ринкового виробництва в рамках САП, забезпечило продовольчу самозабезпеченість країни на рівні 98% у 2017 році, завдяки чому сформувало високий рівень продовольчої безпеки громадян [246]. У Польщі, члені ЄС, Європейська політика сільського розвитку допомагає вирішити багато економічних, екологічних і соціальних проблем у сільській місцевості. Напрями розвитку сільської місцевості встановлюються в рамках САП (наприклад, підтримка системи прямих платежів фермерам та фондів для управління сільськогосподарськими ринками [152]). При цьому сільське господарство Польщі характеризується процесом інтенсивного розвитку: спостерігається підвищення спеціалізації, ефективності та інтенсивності виробництва. Динаміка змін поглиблює вже існуючі регіональні відмінності в галузі рослинництва [153].

Регіон, котрий найбільше пов'язаний із сільським господарством у Польщі, – це Люблінське воєводство. Він розташований у східній частині

країни і займає площу 25,1 тис. кв. км². Адміністративний устрій воєводства охоплює: 20 повітів, 4 міста з повітовими правами (Бяла-Подляска, Хелм, Люблін, Замостя), 213 гмін (зокрема, 170 сільських гмін, 23 місько-сільських гмін і 20 міських гмін), 47 міст, 4044 сільських місцевостей та 3730 сіл [233].

Сприятливе середовище для сільськогосподарської діяльності у даному регіоні формується, здебільшого, придатними ґрунтово-кліматичними умовами та великою часткою сільськогосподарських угідь [106; 121]. Достовірне володіння ситуацією в сільському господарстві Люблінського воєводства є необхідним для прийняття ефективних рішень як суб'єктами господарювання в цьому секторі, так і представниками регіональної та місцевої влади, до чийх повноважень входить реалізація аграрної політики. Потрібно зазначити, що у 2018 році у Люблінському воєводстві найбільшу площу займали сільськогосподарські угіддя (17,5 тис. км²), що, за даними ЦСУ, становили 70,9 % загальної площі даної адміністративно-територіальної одиниці. За цим показником Люблінське займає перше місце в країні (в середньому – 51,6 %). Сільськогосподарське виробництво в Люблінському воєводстві однозначно зосереджено на рослинництві. Відтак, Люблінське воєводство також є лідером у вирощуванні багатьох сільськогосподарських та плодових культур, зокрема, малини, смородини та агрусу [212].

В Україні сільські території традиційно асоціюються з агробізнесом, тоді як у Польщі наразі вони характеризуються рядом інтегрованих процесів, котрі помітно впливають на їхній розвиток. При цьому, в обох країнах існують розбіжності у визначенні поняття «сільська місцевість» [53; 12; 107; 152; 245]. В аграрних секторах України та Польщі існують проблеми, які мають негативні наслідки як для розвитку сільського господарства, так і для рівня життя сільського населення. Зокрема, відсутня комплексна державна фінансова підтримка мешканців та соціальних служб.

Диспропорція в структурі зайнятості на селі, надмірна фізична праця в особистих селянських господарствах, деградація людського капіталу, низький рівень розвитку соціальної інфраструктури на селі та недосконала структура сільських виробничих секторів мають негативний вплив на рівень життя сільського населення [15; 16; 246]. Специфіку природного потенціалу та проблеми сільськогосподарського виробництва можна простежити на прикладі подібності Люблінського воєводства [106] та Тернопільської області [96].

Із врахуванням світових тенденцій зниження значення аграрного сектору, поняття сільського розвитку, безсумнівно, є значно ширшим за поняття розвитку власне аграрного сектору. Відтак, питання формування соціально-економічних умов розвитку сільських територій набуває особливої актуальності та вимагає від держави та регіонів не лише активізації організаційної роботи щодо забезпечення рівня життя сільських громад, а й величезних фінансових ресурсів. В обох країнах, у сільській місцевості, яка бореться з економічними проблемами, необхідно активізувати діяльність щодо багатофункціонального розвитку [122; 150]. У цьому випадку досвід Польщі може стати важливою основою формулювання орієнтирів для України.

Адміністративно-територіальна реформа в Україні, спрямована на децентралізацію, передбачала рішення, котрі найбільше би корелювалися із соціально-політичними та економічними реаліям країни. Однак, це не виключає необхідності вивчення та впровадження у вітчизняну практику кращих результатів зарубіжного досвіду. Зокрема, польські здобутки, на нашу думку, є найбільш релеватними для України у зв'язку зі схожістю ментальних та соціально-економічних умов розвитку обох країн. Крім того, досвід Польщі забезпечує можливість сформувати об'єктивний, критичний погляд на процес реформування в Україні.

Отже, за результатами викладеного вище порівняльного аналізу напрямів розвитку сільських територій Польщі та України можемо сформулювати такі висновки:

- територіальний поділ в Україні та Польщі був дуже різний, але після завершення адміністративно-територіальної реформи він характеризується низкою спільних знаменників;

- міське населення в Україні значно перевищує сільське, яке у 2020 році становило лише 30% від загальної кількості населення. Схожа ситуація була в Польщі, де сільське населення становило 39,8%. У Тернопільській області у 2020 році сільське населення становило 44,5%, а в Люблінському воєводстві – 53,5%;

- в обох країнах рівень життя в сільській місцевості однозначно нижчий, ніж у містах.

Можливою відправною точкою для розвитку сільських територій в Україні має стати розробка стандартів та рівня класифікації сіл, створення відповідно до них фінансових нормативів. Важливо, що використання теоретичного та емпіричного досвіду країн ЄС, зокрема експорту в країни колишнього Східного блоку, дозволить наблизити національну політику розвитку сільських територій до європейських стандартів і вимог, що відповідає стратегічній меті економічної політики України. Приклад Польщі свідчить про велике значення проведення адміністративно-територіальної реформи на найнижчому рівні територіального поділу країни, тобто на місцевому рівні, а також ґрунтового посилення ролі та економічного потенціалу місцевого самоврядування на сільських територіях.

2.2. Детермінанти розвитку сільських територій України

Сільське господарство є важливою стратегічною галуззю української економіки, яка забезпечує продовольчу безпеку України та значну кількість робочих місць. Водночас, сільське господарство посідає помітне місце у створенні валового внутрішнього продукту. Умовою розвитку підприємств в аграрному секторі є відкрита система, котра забезпечує вільну торгівлю землею, сприяє інвестиційній привабливості сільського господарства та забезпечує реалізацію права приватної власності всіма суб'єктами аграрних відносин. Така система дає змогу налагодити зв'язки між сільським господарством України та зовнішнім середовищем, вибудовує специфічний ланцюг взаємозв'язків. Тому ефективне функціонування сільськогосподарських підприємств у ринковому середовищі потребує їх адаптації до зовнішніх умов. На практиці, щоб досягти міцніших позицій на ринку, сільськогосподарські підприємства мусять використовувати стратегічні плани, котрі, у свою чергу, повинні містити бізнес-цілі, корельовані із витратами на виробництво, задля досягнення конкурентоспроможних цін [15].

Специфікою економічного розвитку України є унікальний природно-сировинний потенціал та ефективність використання людських ресурсів як виробника сільськогосподарської продукції. Сільськогосподарські підприємства у процесі своєї діяльності загалом та виробництва зокрема мають ряд особливостей, які впливають на їх функціонування в умовах ринкової економіки. Розглядаючи особливості сільськогосподарського виробництва, потрібно зазначити, що в цій галузі економічний процес відтворення тісно переплітається з природним. Це проявляється в тому, що результати господарювання в сільському господарстві залежать як від самого працівника, його професійної підготовки, так і від матеріально-технічного оснащення підприємства та навколишнього природного середовища. На ефективність аграрного сектору суттєво впливають природні чинники,

наприклад, клімат та використання природних ресурсів – землі, значення якої в сільськогосподарському виробництві детермінується її специфічною властивістю – природною родючістю [52].

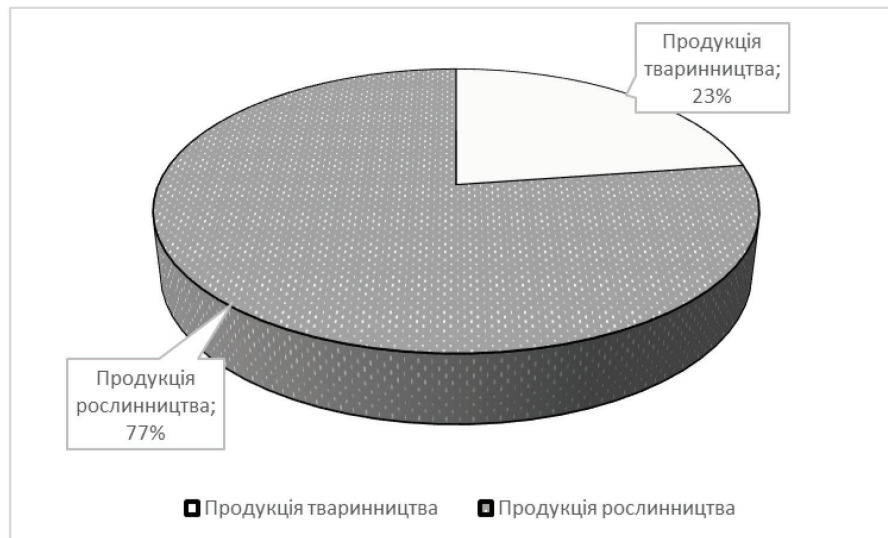

Рис. 2.3. – Види та структура сільськогосподарського виробництва в Україні у 2020 р., %

Джерело: Розроблено автором на основі [2; 83, с. 27].

Наведений вище малюнок свідчить про домінування рослинництва в аграрному господарстві України, що прийнято нами як обмеження в подальшому аналізі. Аргументом на користь прийнятого обмеження також є те, що (за даними за 2020 р.) [1] у структурі експорту української харчової продукції до Європейського Союзу переважають продукти рослинного походження, а також олійних культур і рослинних жирів. Найважливішими сільськогосподарськими експортними товарами є соняшникова олія, кукурудза та пшениця. Нижче, на рис. 2.4, наведено імпорт основних агропродовольчих товарів з України до ЄС у 2020 рр.

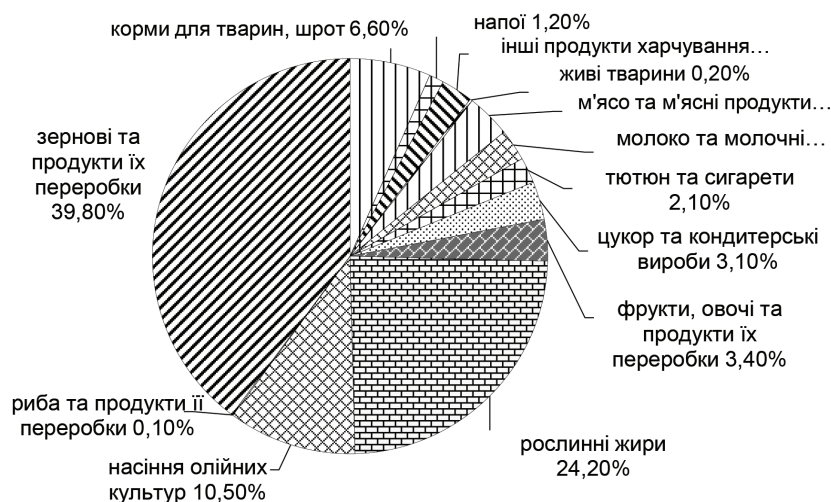

Рис. 2.4. Імпорт основних агропродовольчих товарів з України до ЄС у 2020 рр. (млн дол. США)*

Джерело: за [260]

Вигідне географічне розташування України дозволяє зменшити транспортні витрати й зумовлює розвиток економіки в бік важливого виробника та експортера зернових та олійних культур. Надання Європейським Союзом митних преференцій Україні, що випливають із угоди про ПВЗВТ, сприяло зміцненню позицій української агропродовольчої продукції на спільному ринку ЄС.

Аналіз спеціалізації регіонів України в рослинництві дозволяє виділити регіони-лідери: Київську, Житомирську, Хмельницьку, Вінницьку, Одеську, Херсонську, Запорізьку, Донецьку, Сумську, Полтавську, Дніпропетровську області.

З 1991 року в Україні триває земельна реформа. Переломним моментом у ній стало ухвалення 31 березня 2020 року Закону про скасування мораторію на продаж землі сільськогосподарського призначення, а також ухвалення пов'язаних із ним законів щодо впровадження реформи. Запроваджений у 2001 році мораторій заблокував появу т. зв латифундії, тобто скуплені за низькими цінами сільськогосподарські площі та їх концентрацію у руках небагатьох великих підприємців, що неминуче призвело би до зубожіння дрібніших фермерів. Реформа, ухвалена у 2021 році, лише обмежила площу земель, що перебувають у власності однієї особи, до 10 тис. га.

Організаційно-правові форми суб'єктів господарювання в сільському

господарстві відрізняються залежно від регіону. Чинне законодавство України декларує три види власності: державну, комунальну та приватну. Господарський кодекс України залежно від форми власності передбачає такі види підприємств, у тому числі сільськогосподарських:

- приватне підприємство, що перебуває у формі приватної власності громадян або суб'єкта підприємницької діяльності (юридичної особи);
- підприємство, що діє на основі колективної власності;
- комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади;
- державне підприємство, що перебуває у державній власності;
- підприємство змішаної форми власності (засноване на відносинах власності різних форм власності).

В аграрному секторі можуть створюватися та функціонувати підприємницькі структури всіх перерахованих вище видів із різними організаційно-правовими формами. Загальні та спеціальні умови їх утворення встановлюються законодавством. Упродовж останніх років частка суб'єктів господарювання у сільському господарстві, більшість з яких – підприємства, становила близько 4% від загальної кількості суб'єктів господарювання. У сільському господарстві України виділяють чотири основні групи сільськогосподарських товаровиробників (рис. 2.5) [13; 40].

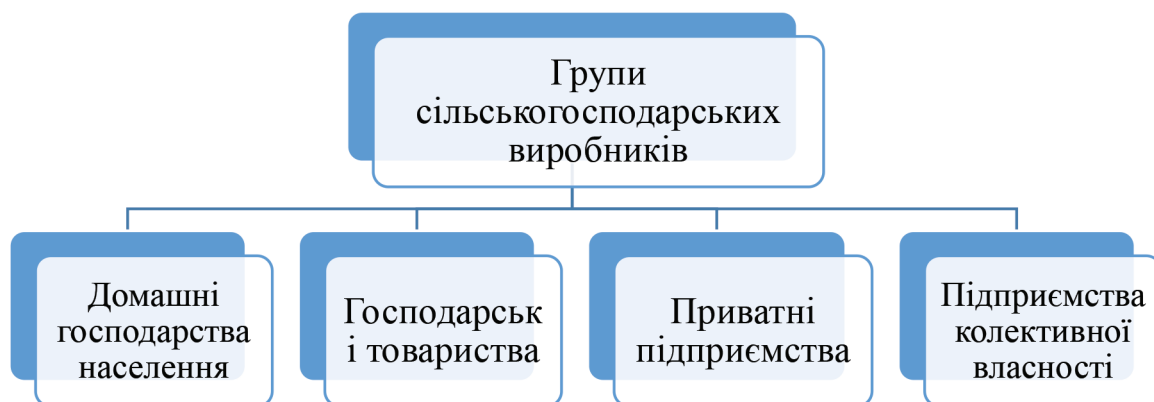

Рисунок 2.5. – Основні групи сільськогосподарських товаровиробників в Україні

Джерело: Розроблено автором за [40]

Кожна із вказаних вище груп сільськогосподарських товаровиробників має свої особливості, специфічні умови функціонування та різні перспективи розвитку:

1) Особисті господарства населення (в тому числі фізичні особи-підприємці) не є юридичними особами та виробляють сільськогосподарську продукцію здебільшого для власних потреб, реалізуючи лише її надлишок.

Фермерські господарства можуть створювати лише громадяни України. Діяльність таких господарств має базуватися на праці членів сім'ї фермера, але не виключає залучення найманих робітників.

2) Економічні партнерства (господарські товариства) можуть створюватись вітчизняними чи іноземними партнерами або шляхом залучення іноземних інвестицій. В аграрному секторі господарське товариство є найпоширенішою формою управління. Переважно, господарські товариства представлені у формі товариств з обмеженою відповідальністю та акціонерних товариств [40].

3) Приватні підприємства в сільському господарстві представлені фермерськими господарствами та приватними сільськогосподарськими підприємствами. Приватні сільськогосподарські підприємства є юридичними особами, що діють на основі приватної власності і можуть створюватись як громадянами України, так і іноземцями, особами без громадянства та юридичними особами.

4) Підприємства колективної власності, тобто різні форми кооперативів, в Україні можуть бути різних видів. Найчастіше це виробничо-обслуговуючі кооперативи.

Виробничий кооператив створюється виключно фізичними особами

для спільної виробничої або іншої господарської діяльності на основі їх обов'язкової участі на ринку праці з метою одержання прибутку. З іншого боку, обслуговуючий кооператив створюється фізичними та/або юридичними особами з метою надання послуг переважно членам кооперативу, а також іншим особам з метою провадження господарської діяльності.

Із врахуванням вище викладеного, можна зробити висновок, що перші три типи організаційних форм сільськогосподарських підприємств більш характерні для малих та середніх сільськогосподарських товаровиробників. Найбільші агровиробники обирають холдингову структуру та акції на світових біржах.

На розвиток сільськогосподарського виробництва в Україні впливають умови глобалізації, тенденції розвитку вітчизняної економіки, кліматичні умови, а також низка інших факторів, серед котрих:

- глобальне зростання собівартості сільськогосподарського виробництва;
- кадрові проблеми, пов'язані переважно з браком висококваліфікованих працівників, попри те, що кожен п'ятий українець працює в аграрному секторі;
- труднощі з фінансуванням – особливо з модернізацією виробництва;
- деградація сільськогосподарських угідь (здебільшого, у зв'язку із ігноруванням правил землеробства та монокультурністю в сільському господарстві) [37].

За даними Мінагрополітики, на кінець 2021 року в Україні було офіційно зареєстровано 1269 кооперативів, але лише 735 з них були

активними. Найбільше кооперативів в Івано-Франківській, Черкаській, Київській, Херсонській та Тернопільській областях. Серед обслуговуючих кооперативів найбільш поширеними є асоціації спільного збирання врожаю (146) і молочні кооперативи (142). Також добре розвинені плодоовочеві (79), м'ясні (51) і зернові (40) асоціації [51].

Стан розвитку аграрної економіки в Україні дозволяє залучати фінансування із зовнішніх джерел, зокрема, із міжнародних фондів та проектів підтримки проєвропейських змін в Україні. В цілому, допомога українському аграрному сектору може надаватися як у формі фінансування, що безпосередньо використовується кооперативами, так і у вигляді консультаційних послуг або співфінансування діяльності неприбуткових організацій, які проводять профільну освітню діяльність і стимулюють розвиток кооперативів. Однак, домінування в аграрному секторі сільськогосподарських виробників із великою часткою землеволодіння, про що згадувалося вище, є несприятливим фактором як для зовнішньої допомоги вітчизняним аграріям, так і для економіки та суспільства України загалом. Великі землевласники прагнуть індустріалізувати виробництво, запровадити широку механізацію та автоматизацію, що призводить до високого рівня безробіття в сільській місцевості. У результаті, загальна кількість зайнятого населення в сільськогосподарському господарстві на кінець 2021 скоротилася на 1,04 % в порівнянні до 2020 року, а в порівнянні до 2015 року на 6,19%. Це свідчить про тенденцію постійного скорочення залучених працівників в сільськогосподарській сфері. Крім того, великі землевласники зосереджені на вузькопрофільному сільськогосподарському виробництві, найчастіше на вирощуванні зернових культур (54% площі), промислових рослин (32%), виробництва кормів (6,2%), овочів (6,5%) та фруктів (0,8%) [54; 167].

Із цієї причини сільськогосподарські кооперативи як альтернативна

форма ведення господарства стали національною концепцією розвитку сільського господарства в Україні. За принципами ринкової економіки вони є третьою силою разом із державними та приватними господарствами. Розвиток кооперативного руху в Україні може стати рушійною силою якісних змін не лише в аграрному секторі, а й у всій країні. Але для цього потрібні спільні зусилля окремих фермерів, громадських організацій та представників влади.

Тернопільська область традиційно вважається переважно сільськогосподарським регіоном. На теренах області станом на 2021 рік здійснювали діяльність 1735 сільськогосподарських підприємств [49]. До сільськогосподарських товаровиробників належать підприємства усіх організаційно-правових форм господарювання. Сільське господарство дає понад чверть валового внутрішнього продукту області. Достатня вологість повітря, сприятливий температурний режим і ґрунтовий покрив створюють сприятливі умови для сільськогосподарських культур лісостепової зони, зокрема пшениці, ячменю, жита, вівса, цукрових буряків, картоплі, овочевих і кормових культур по всій області; а в південних районах – плодівництва і ягідництва. В області виробляється 3,2 % загальної продукції сільського господарства України. У галузевій структурі сільського господарства рослинництво посідає провідне місце [97].

За досліджуваний період Тернопільська область була лідером по створенні сільськогосподарських кооперативів, облдержадміністрація підтримує кооперативний рух, у зв'язку з тим, це буде предметом додаткового аналізу. Основна мета всебічної підтримки – створення умов для самозайнятості сільського населення та створення додаткових постійних та сезонних робочих місць. На кінець 2021 року в Тернопільській області було зареєстрованих 121 сільськогосподарських обслуговуючих

кооперативів, з них 109 активно діючих, це дозволило створити більше 200-т постійних робочих місць та близько 2000 сезонних.

Таблиця 2.6 – Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи в Тернопільській області, станом на 2021 р.

Види діяльності	Кількість	Співвідношення до загальної кількості, %
сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи	105	
за видами діяльності (діючих):		
багатофункціональних	33	31,4
Переробних	11	10,5
заготівельно – збутових	23	21,9
Інших	38	36,2
за напрямками діяльності (діючих):		
з обробітку землі та збирання врожаю	15	14,3
Молочних	22	20,9
плодово-ягідних	24	22,9
овочевих	2	1,9
зернових	5	4,8
пасічних	20	19,0
Інших	17	16,2

Джерело: розраховано на підставі даних [49]

За результатами таблиці 2.6 бачимо, що за видами діяльності найбільшу частку займали багатофункціональні кооперативи (31,4%), за напрямками діяльності найбільш поширеними були плодово-ягідні (22,9%).

Згідно статистичних даних, сільськогосподарськими обслуговуючими кооперативами за 2021 р. було надано послуг на загальну суму 21,3 млн гривень для 3 690 членів кооперативів. Слід звзначити, членами кооперативів утримується 2380 голів ВРХ, що на 47 голів біль-

ше ніж минулого року та 455 голів свиней [49].

Що стосується організаційної складової, то в Тернопільській області переважають приватні підприємства, які значно перевищують фермерські господарства. Водночас, є великі господарства, де одноосібники мають 4 тис. га сільськогосподарських угідь і досконало розроблену технологію обробітку землі, а також розвивають галузь тваринництва на високому рівні.

Однією з проблем, з якою стикаються малі фермерські господарства, є обмежений доступ до фінансування модернізації сільськогосподарського виробництва (сільськогосподарські кредити). Це буває, коли фермер подав звіт за минулий рік із нульовим або від'ємним сальдо. Тоді жоден із банків кредит не надасть. Це викликає труднощі в досягненні фінансової ліквідності, отриманні фінансової підтримки для погашення відсотків за раніше взятими кредитами.

Позитивною тенденцією розвитку характеризується переробна промисловість області. Розвиток відбувається у двох напрямках. Перший – це модернізація та відновлення діяльності «заморожених» останніми роками підприємств. Прикладом можуть слугувати Тернопільський м'ясокомбінат, модернізований у 2016 році, Агропродсервіс чи Зарубинський спиртзавод. Другий напрям – впровадження нових технологій переробки та зберігання овочів та фруктів, оскільки розвиток садівництва та збирання ягід зумовив необхідність будівництва в області сучасних сховищ та холодильних камер для овочів та фруктів. Наприклад, введення в експлуатацію холодильно-сортувальних комплексів для зберігання плодів та ягід об'ємом 100 тонн на добу на ФГ «Гадз» та ТОВ «Україна» [47].

У 2018 році на інвестиційному форумі Департаменту

агропромислового розвитку Тернопільської області презентували проект заводу з переробки олійних культур, адже в області можна вирощувати близько 600 тис. тонн олійних культур, що можуть бути перероблені та експортовані у вигляді готової продукції [47].

У даний час малі господарства усе більше звертаються до ідеї органічних ферм. Тернопільська область має значний потенціал для виробництва, внутрішнього споживання та експорту органічної продукції. Наразі в області функціонує вже 4 сертифіковані оператори органічного виробництва. Найуспішнішими у своїй галузі є такі кооперативи:

- «Буцацький екопродукт» – молочний кооператив, який надає послуги з охолодження та транспортування молока до молокозаводу. Кооператив зразковий і найбільший в області. У 2019 році вироблено 4 тис. тонн молока;
- «Файна поляна» – надає послуги у сфері виробництва малини. Зараз будує холодильний комплекс для заморожування ягід потужністю 3 тонни на добу з одночасним зберіганням до 40 тонн;
- «Презенти ланов» – надає послуги у сфері переробки зерна на борошно та фураж;
- «Щедрий край» – надає послуги сушіння обладнання [102].

В управлінні агропромислового розвитку Тернопільської області діє бізнес-інкубатор, який підтримує мешканців у відкритті власної справи, створенні кооперативу та отриманні фінансової підтримки. Для розвитку кооперації в області передбачена фінансова підтримка з обласного бюджету у вигляді компенсації у розмірі 80% за придбану сільгоспкооперативами техніку. У 2019 році з обласного бюджету виділено 3,5 млн грн. Одноосібникам компенсують витрати на придбані

доїльні апарати в розмірі 5 тис. грн., хоча фактична вартість їх вища і становить 6 тис. грн.

Розвиток груп сільськогосподарських виробників у Польщі. Вступ Польщі до Європейського Союзу в травні 2004 року, якому передувала багаторічна підготовка, викликав необхідність адаптації національного сільського господарства до вимог і принципів Спільної аграрної політики. Усі зміни на селі та в сільському господарстві здійснюються за дорадчої підтримки інституцій, відповідальних за розвиток села. У Польщі найбільшими та найстарішими з них є сільськогосподарські дорадчі центри, які також зазнають змін, спрямованих на адаптацію до нових вимог. Сільське господарство розвивалося протягом кількох десятиліть у різних умовах економічного середовища, що призвело до небажання спільних форм господарювання. Для відновлення конкурентоспроможності фермерських господарств необхідно підтримувати процеси консолідації суб'єктів господарювання, що працюють в агробізнесі [290].

Структурні зміни, що спостерігаються в Польщі, зберігають закономірність розвитку для багатьох країн із розвинутою ринковою економікою, створюють можливості для кращого використання сільськогосподарських земель і використання масштабу економіки для підвищення конкурентоспроможності фермерських господарств. Проефективні перетворення у вітчизняному сільському господарстві відображаються, серед іншого, у зменшенні кількості фермерських господарств та зміні їх площинної структури (Стратегії сталого розвитку сільських територій, сільського господарства та рибальства) [257].

На думку експертів [177], роком прориву у формуванні тенденцій аграрної структури польських господарств став 1991 рік. Із цього року почався процес зникнення господарств, які не в змозі відновити свій ви-

робничий потенціал.

Якщо взяти до уваги, що тенденції щодо кількості ферм у Польщі подібні до тенденцій у країнах ЄС-15, то можна припустити, що у 2030 році в країні буде близько 990 000 ферм. Найшвидше скорочуватиметься група найменших господарств – переважно тих, площа сільськогосподарських угідь яких становить до 5 га. У зоні ризику також ті господарства, площа котрих 5-20 га [177].

Площа і виробництво садових культур характеризуються значними регіональними відмінностями [101]. Найбільші площі та врожаї садових культур зафіксовані в Мазовецькому воєводстві. Найменший – у Вармінсько-Мазурському та Опольському регіонах. Переважними локаціями овочівництва є наступні воєводства: Мазовецьке, Куявсько-Поморське, Великопольське, Малопольське, Лодзінське, Люблінське та Свентокшиське. У свою чергу, найбільше виробництво фруктів припадає на Мазовецьке, Люблінське та Лодзьке воєводства.

Вирощування фруктів і овочів здійснюється у великій кількості малих господарств, слабо пов'язаних із одержувачами виробленої ними продукції. У результаті комунікація між виробниками та подальшими ланками маркетингового ланцюга обмежена. Виробники овочів і фруктів не мають достатнього знання про ринковий попит і, відповідно, інформації, необхідної для ефективного планування виробництва. Незважаючи на значні інвестиції на рівні господарств, які вирощують фрукти та овочі, а також переробляють продукти в цьому секторі, все ще існують великі інвестиційні потреби в цій сфері [168; 212].

Для розвитку аграрного підприємництва існує спеціально створена програма *Poznaj Dobrą Żywność* (PDŻ). Метою Програми є створення позитивного іміджу якісної агропродовольчої продукції серед

вітчизняних та іноземних споживачів. Знак «Poznaj Dobrą Żywność», розміщений на упаковці, покликаний полегшити споживачеві вибір серед багатьох однотипних продуктів на полицях магазинів. Споживач отримує інформацію про те, що продукт, який він обирає, виготовлений із перевіреної сировини, містить мало добавок і має належне маркування. Маркування продукту знаком PDŻ – це можливість просувати продукти та компанії як в країні, так і за кордоном, шляхом зміцнення престижу компаній та репутації продукції (Оновлення Стратегії сталого розвитку сільських територій, сільського господарства та рибальства) [257].

Багато фермерів боялися конкуренції з боку більш розвинутих країн, коли Польща приєдналася до Європейського Союзу в 2004 році. Однак, незабаром виявилось, що те, що спочатку викликало страх і створювало комплекси, перетворилося на перевагу. Фрагментація та низький рівень хімізації польського сільського господарства означає, що воно має природну схильність виробляти високоякісні, органічні та натуральні продукти харчування, яких шукають на європейських столах. Завдяки спеціальним знанням і навичкам, які фермери передають від батька до сина, виробники навчаються природному, екологічному землеробству. Сировина, вироблена таким чином, потім обробляється традиційним, унікальним способом і таким чином стає продуктом найвищої якості, а також гордістю та вітриною регіону, з якого вона походить [234].

Польща також розгорнула кооперативний вектор у сільському господарстві. Всього створено та функціонує 68 садівничих і бджільницьких кооперативів, із котрих 16 об'єднані в Ревізійну спілку садівничих і бджільницьких кооперативів. Більшість кооперативів розташовані в сільській місцевості. Вони збирають продукцію виробників овочів, фруктів, квітів, меду та супутніх товарів. Деякі з кооперативів продають матеріали для розсадників і надають професійні консультації.

При кооперативах діють пункти закупівлі овочів та фруктів.

До початку 1990-х років візиткою польських садівничих і бджільницьких кооперативів на світових ринках було Spółdzielcze Przedsiębiorstwo PHZ «Hortex». Датсько-шведсько-фінський кооператив DLG, який став еталоном для Zakłady Mięsne в Сокулові Підляському, спостерігав за розширенням польських кооперативів, плануючи поглинути його. Однак, бренд залишився в Польщі. До нього входять, наприклад, медуки «Rółtorak», «Dwójniak» і «Trójniak», які виробляє кооператив «Apis» з Любліна та котрі знають і цінують у Польщі та за кордоном. Кооператив постійно вдосконалює та урізноманітнює виробництво, виводячи на ринок нові види продукції. Наприклад, мед «Klasztorny» з додаванням соку терну або мед «Jadwiga» з додаванням плодів малини та шипшини за рецептами старопольських лікерів [200].

Громадські кооперативи «Samorząd Chłopska» були створені після Другої світової війни і домінували у торгівлі в селах та малих містах. Вони займалися продажем продовольчих і промислових товарів. Додатковим ефектом від діяльності таких кооперативів стала активізація місцевих громад, де відкрились кафетерії та фермерські клуби. Зараз спілки комунальних кооперативів організовують курси та тренінги в галузі технологій виробництва та переробки сільськогосподарської продукції, торгівлі, маркетингу та менеджменту. Заслуги GS у збільшенні доступності отримання коштів ЄС для сільської місцевості та малих міст є беззаперечними. Цей напрям діяльності знайшов своє продовження у наданні професійних консультацій у сфері програм розвитку ЄС та використання коштів під конкретні проекти [200].

Сільськогосподарські виробничі кооперативи (Rolnicze spółdzielnie produkcyjne) є специфічною формою сільських кооперативів, які

зустрічаються лише в деяких країнах Європейського Союзу. Це багатосімейні господарства, учасники яких поєднують роботу у своєму господарстві з членством у кооперативі. Нині в країні функціонує 700 сільськогосподарських виробничих кооперативів, членами котрих є біля 42 тис. осіб. У цих кооперативах сезонно працюють близько 8 тис. осіб – членів сімей, об'єднаних кооперативами. Із виробничими кооперативами постійно співпрацюють кілька тисяч фермерів. У віданні RSP перебувають сільськогосподарські угіддя, площею близько 250 000 га. Серед видів діяльності переважає рослинництво. Зокрема, вирощування зернових культур складає 70% від загального обсягу виробництва. Друге місце займають тваринницькі кооперативи, третє – комбіновані кооперативи, що поєднують землеробство та тваринництво. Середня площа сільськогосподарських виробничих кооперативів на даний час становить 652 га сільськогосподарських угідь. Середній загальний дохід на 1 га сільськогосподарської землі у 2022 році склав близько 9500 злотих. Усередньому на 100 га в кооперативі працює 4 людини, а ефективність становить понад 73 тис. злотих. на людину. Великі виробничі кооперативи також створюють власні торгові мережі. Це як роздрібні, так і гуртові точки збуту. У значних масштабах кооперативи також надають транспортні й ремонтно-будівельні послуги індивідуальним фермерам та організовують діяльність майстерень. Завдяки кооперативам прогресивно розвивається агротуризм [200].

Групи сільськогосподарських виробників (ГПР) створюють нові можливості для роботи фермерів: покращені умови реалізації продукції більшими партіями та спільної закупівлі засобів виробництва з меншими витратами. У сукупності це дозволяє підвищити рентабельність господарств. Наприкінці червня 2013 року в Польщі налічувалося понад 360 кооперативних груп сільськогосподарських виробників.

Така форма кооперативу набуває все більшої популярності. Про це свідчать системність, високі темпи створення нових кооперативних груп. Із загальної кількості створених у 2011 році понад 220 груп сільськогосподарських товаровиробників понад 60 були створені у формі кооперативів, тоді як у 2012 році із 230 створених груп 81 була кооперативом. Групи сільськогосподарських товаровиробників отримують одноразову фінансову підтримку для створення та діяльності упродовж перших 5 років залежно від обсягу обороту продукції або групи товарів, для яких вона створена. Загальний ліміт цієї підтримки становить 390 000 злотих на групу. Національна кооперативна рада (НКР) проводить інтенсивну діяльність з підтримки організації фермерів у господарські структури, з особливим наголосом на кооперативній формі, через навчання, консультації та видавничу діяльність. Із 2007 року в центральному офісі НКР працює Консультаційний пункт для сільгоспвиробників [200].

Люблінське воєводство, як уже зазначалося вище, є одним із регіонів, де домінує сільське господарство [212].

Аналіз сільськогосподарських підприємств Люблінського воєводства представлено в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7. – Кількість господарств із сільськогосподарськими угіддями в Люблінському воєводстві

Спеціалізація	2010	2018	2019	2020	
	В абсолютних показниках				2019 = 100
Кількість фермерських господарств, тис.	188,3	168,0	172,6	161,4	93,5
В тому числі і особисті господарства	188,1	167,9	172,4	161,0	93,4

Джерело: [212].

Як бачимо із табл. 2.7, у 2020 році в Люблінському воєводстві було 161,4 тис. господарств із сільськогосподарськими угіддями, в тому числі 171,0 тис. особистих господарств. Кількість фермерських господарств у 2020 році, порівняно з 2019 роком, зменшилася 6,5% та зменшилася на 14,3% у порівнянні з 2010 роком.

Загалом, сільськогосподарське виробництво охоплює рослинництво (необроблену продукцію рослинного походження (урожай у певному році) і тваринництво (вирощування забійної худоби, виробництво сирих – необроблених – продуктів тваринного походження, а також збільшення поголів'я сільськогосподарських тварин і робочого стада) продукцію. До останньої належать: велика рогата худоба, свині, вівці, коні та птиця [212].

Зернові (31,7%) і фрукти (21,7%) займали найбільшу частку загальної продукції рослинництва. Порівняно з 2018 роком частка зернових зросла на 5,3 %, а частка фруктів зменшилася на 4,1 %. Найбільшу питому вагу у тваринництві займало забійне поголів'я – 49,8% (у тому числі свиней – 50,7%) та виробництво коров'ячого молока – 37,9%. Порівняно з 2018 роком частка тварин на забій зменшилася на 3,9 % (в т.ч. живих свиней зменшилася на 5,0 %), а виробництво коров'ячого молока збільшилося на 2,1 %. У досліджуваному році частка Люблінського воєводства у загальносвітовому сільськогосподарському виробництві країни становила 8,6%, таким чином воєводство посідає 3 місце в країні після Великопольського воєводства (частка 18,1% у загальному внутрішньому виробництві) та Мазовецького воєводства (17,4%) [238].

Потрібно зазначити, що у 2019 році в Люблінському воєводстві отримано вищі врожаї рослинної продукції, ніж у попередньому році,

що зумовлено сприятливим впливом погодних умов.

Дуже важливим є каталог виробників, який створено з метою поширення інформації про виробників у Люблінському воєводстві. Розробником системи та програми Polska Smakuje є Національний центр підтримки сільського господарства [202].

Товарна пропозиція продовольчого ринку визначається зміною споживчих уподобань. Зміна поколінь, здоровий спосіб життя, зростання добробуту поляків, зростаюча обізнаність споживачів щодо покупок, поступова цифровізація та комп'ютеризація суспільства, а також подальші законодавчі зміни, спрямовані на покращення якості вироблених продуктів харчування, обумовлюють необхідність вжиття заходів щодо підвищення продажів вітчизняної агропродовольчої продукції в Польщі. Тому необхідно змінити підхід до просування харчових продуктів, адаптувавши його до чинних стандартів і ринкових тенденцій [202].

Беручи до уваги зростаючий інтерес споживачів до польської агропродовольчої продукції та з метою підвищення впізнаваності та створення сильного бренду польських харчових продуктів, усі рекламні заходи, які здійснюються Міністерством сільського господарства та розвитку села, Національним центром для підтримки сільського господарства, а також іншими установами та організаціями, відповідальними за просування польського харчового сектору, здійснюються як частина узгодженої та єдиної комунікаційної стратегії. Вона полягає у тому, щоб підвищити потужність та ефективність інформаційної та рекламної діяльності агропродовольчим сектором. «Strategia Promocji Żywności», розроблена Міністерством сільського господарства та сільського розвитку, головною ідеєю визначає промоцію

польського харчового продовольства під спільним брендом «Polska Smakuje» [189].

Це відповідь на виклик щодо розробки сильного та впізнаваного бренду польського харчового сектору. Даний бренд легко закріплюється у свідомості споживачів завдяки виразному та оригінальному графічному знаку і слогану «Польща смакує (Polska smakuje)». Бренд гарантує найвищу якість продуктів харчування. Основним меседжем «Польща смакує (Polska smakuje)» є чітке повідомлення про те, що їжа вироблена за системами якості харчових продуктів та має відповідні сертифікати, визнані Міністерством сільського господарства та сільського розвитку, відповідає найвищим параметрам якості, санітарним та смаковим параметрам [189].

Аграрна політика є важливим елементом економічної політики держави. Вихідним положенням аграрної політики є тезис про виключне соціальне значення аграрного сектору, оскільки саме він забезпечує стабільність надходження продовольчих товарів на внутрішній ринок.

Останнім часом аграрний сектор України був нестабільним. Значно зросли коливання цін на продукти, а інвестиційні потоки стали мінливими. Тому аграрна політика має відповідати не лише умовам внутрішнього ринку, а й враховувати потенційний зовнішній ризик (міжнародний ринок). На ринки сільськогосподарської продукції впливають макроекономічні збої – спалахи хвороб, несприятливі погодні явища (повені, посухи тощо). Останні почастишали через катастрофічні зміни клімату.

Потрібно зауважити, що сьогодні фермери стали більш відкритими до ринкових змін, ніж раніше, оскільки сільськогосподарська політика характеризується меншим ступенем кореляції із виробництвом і цінами.

Ситуація покращилася з підписанням Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [263]. Використання досвіду ЄС в аграрній політиці має велике значення для процесу інтеграції України.

Основними викликами для аграрної політики нашої країни є:

- кон'юнктура ринку та зміни вподобань споживачів;
- середовище міжнародної торгівлі (кон'юнктура світового ринку, глобальна конкуренція);
- біозахист;
- об'єктивні та суб'єктивні перешкоди торгівлі сільськогосподарською продукцією, спричинені різними національними стандартами, вимогами, політичним тиском тощо;
- інфраструктура (транспортні шляхи, енергетика, інші технічні засоби);
- кваліфікований управлінський персонал, який, у свою чергу, вимагає використання сучасних технологій;
- охорона ґрунтів, води, лісів, інших рослинних і тваринних ресурсів, охорона біорізноманіття.

На практиці аграрна політика найчастіше втілюється в різноманітних заходах підтримки виробників сільськогосподарської продукції та продовольства з метою створення для них сприятливих умов як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Наразі, в сільському господарстві України актуальною є підтримка основних виробників тваринницької продукції та трудомістких галузей рослинництва, а саме – вирощування овочів, фруктів та ягід [162].

Відомий український економіст Данилишин Б. [17] вважає, що

українська аграрна політика має бути спрямована на підтримку малих сімейних ферм. Також необхідно реалізовувати цільову політику розвитку сільських територій, спрямовану на забезпечення конкурентної переваги цих територій із метою запобігання відтоку молоді з села та заохочення її до роботи в аграрному секторі, а також підвищення привабливості сільського господарства, особливо для малих і середніх інвесторів.

Основні завдання задля підтримки аграрної сфери:

- підтримка малих виробників, фермерських господарств та кооперативних об'єднань, запровадження інструментів підтримки розвитку сільськогосподарського виробництва та фінансування програми ефективного розвитку тваринництва;
- створення системи державної підтримки сільськогосподарського виробництва з метою стимулювання виробників, орієнтованих не на світовий, а на локальний продовольчий ринок, збереження програми пільгового кредитування та прямих виплат на душу населення та на один гектар;
- поживавлення кооперативного руху на селі, який враховуватиме інтереси сільських товаровиробників. Агропромислові корпорації необхідно поставити в умови, коли економічний ефект буде спрямований на місцевий розвиток;
- підтримка сталого розвитку сільських територій та створення розгалуженої мережі сільського туризму (так званого «зеленого», агротуризму), створення сприятливих умов для проживання та підвищення добробуту населення на основі максимально ефективного використання наявного потенціалу природних ресурсів [17].

Оскільки упродовж останніх років Україна активно виступає за

створення та розвиток сільськогосподарських кооперативів [36], пропонується наступна схема розвитку села (рис. 2.6).

Основною метою впровадження запропонованої моделі є досягнення соціального ефекту за рахунок збільшення зайнятості та покращення фінансового становища груп виробників (підвищення платоспроможності). Результатом цієї діяльності буде створення умов для задоволення основних потреб і соціальних цілей на селі.

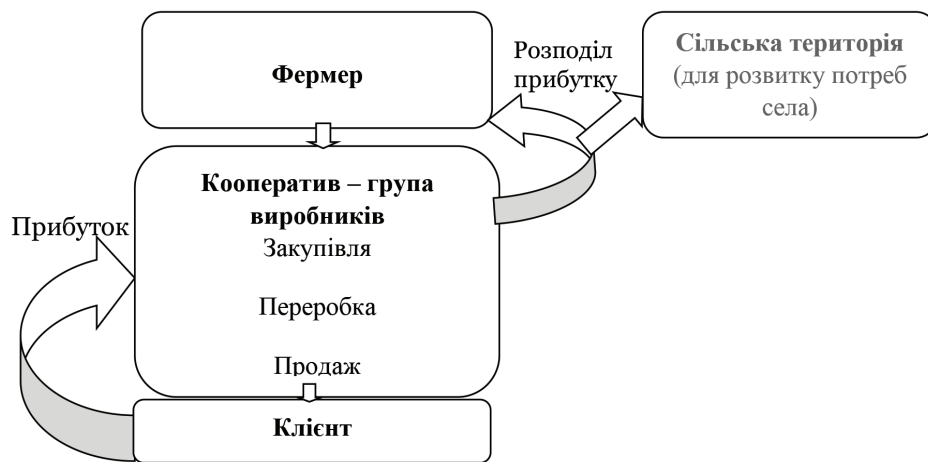

Рис. 2.6. – Модель розвитку сільських територій в Україні

Джерело: Розроблено автором за [161].

Під час адміністративної реформи в Україні головним завданням сільської громади стало раціональне використання та розвиток наявного економічного та природного потенціалу, розробка комплексу заходів, спрямованих на забезпечення умов для зменшення відтоку молоді шляхом створення робочих місць і збільшення доходів сільського населення. Політика місцевої влади спрямована на підтримку розвитку малого та середнього підприємництва, залучення інвестицій. Очікується, що впровадження запропонованої моделі підвищить рівень життя сільських жителів та ефективність сільськогосподарської діяльності.

РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО УКРАЇНИ РОЗВИТКУ З ВИКОРИСТАННЯМ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА

3.1. Локальні групи та їх стратегії як додатковий інструмент для сільського розвитку

Міжгалузеве партнерство є добровільною співпрацею суб'єктів трьох секторів (державного, економічного, соціального) у процесі ідентифікації предмету суспільних завдань і спільного розроблення шляхів їх вирішення. Децентралізація державних послуг у поєднанні з впровадженням принципу субсидіарності робить місцеву політику природною сферою такого партнерства. Міжгалузеві партнерства в Польщі є як своєрідним наступним етапом генезису тенденції управління державними політиками, яка розвивається з 1990-х років, так і механізмом прийняття рішень у Європейському Союзі та підтримки реалізації його політики [182].

Місцеві асоціації відіграють важливу роль у процесі розвитку села. Вони є основою для розвитку місцевих громад, оскільки стимулюють їх активність і залучають до створення та реалізації місцевих стратегій розвитку сільських територій. Також місцеві асоціації органічно доповнюють діяльність органів місцевого самоврядування, інтегруючи та активізуючи мешканців громад [182; 284].

Локальні групи діяльності (Lokalne grupy działania / Local Action Group) – це міжгалузеве державно-приватне партнерство, створене як ініціатива місцевих суб'єктів господарювання, що бажає активно працювати на благо місцевої громади. Основною організаційною передумовою їх створення є, передусім, інтеграція представників соціальних, громадських та приватних інституцій у сфері реалізації політики місцевого розвитку сільських територій. Завдяки залученню до їхньої діяльності органів місцевого самоврядування ЛГД можна вважати проявом міжурядової та міжгалузевої

співпраці. Перевагою діяльності ЛГД є синергетичний ефект, що виникає в результаті накопичення потенціалу та ресурсів партнерів, які представляють різні сектори. Співпраця між ними сприяє досягненню ефекту масштабу, котрий полягає у мінімізації витрат на заходи для соціально-економічного розвитку та максимізацію їх впливу [285]. Головна мета ЛГД – взяти участь у діяльності різних партнерів для розвитку сільських територій та активізації місцевих громад. Співпраця у сфері ЛГД базується на спільному виконанні завдань, що впливають із впровадження розробленої Локальної стратегії.

У програмному періоді 2014-2020 рр. дозволена лише одна правова форма діяльності ЛГД – спеціальне об'єднання [222]. У Польщі ця форма регулюється положеннями Закону Про асоціації від 7 квітня 1989 р. [271], Закону Про підтримку сільського розвитку за рахунок коштів Європейського сільськогосподарського Фонду розвитку сільських територій в рамках Програми розвитку сільських територій на 2014-2020 рр. від 7.03.2007 р [271], Законом Про підтримку сталого розвитку рибного сектору за участю Європейського фонду морського та рибного господарства від 10.07.2015 р [267] та Законом Про місцевий розвиток за участю місцевої громади від 20.02.2015 р [269].

ЛГД були створені в рамках ідеї LEADER [231], яка постала в рамках політики розвитку ЄС у сільській місцевості. LEADER – це підхід до розвитку сільських територій, що базується на партнерстві нижніх ланом врядування. Він запроваджений Локальною групою, діяльність котрої спрямована на впровадження Стратегій локального розвитку (СЛР), котрі містять інноваційні проекти, що, в свою чергу, поєднують людські, природні, культурні та історичні ресурси. Локальний підхід, пов'язаний із конкретною територією, дозволяє краще ідентифікувати проблеми і визначати шляхи їх вирішення. Програма «LEADER» сприяє активізації сільських громад шляхом залучення соціальних та економічних партнерів до планування та реалізації місцевих ініціатив [258]. Положення ініціативи

були сформульовані з урахуванням децентралізованого, інтегрованого та місцевого потенційного підходу до розвитку сільських територій. У Польщі він реалізувався з 2004 року в рамках галузевої операційної програми «Реструктуризація та модернізація харчового сектору та розвитку сільських територій на 2004-2006 рр». У фінансовій перспективі 2007-2013 рр. програма «LEADER» реалізовувалась інакше, ніж раніше, оскільки вона була включена до основного напрямку політики розвитку сільських територій. Це обумовило її реалізацію як вектора IV Програми розвитку сільських територій. Це стало поштовхом для організації місцевих громад у межах ЛГД [112]. У фінансовій перспективі 2014-2020 рр. ЄС функціонування ЛГД регулювалися Законом Про місцевий розвиток за участю місцевої громади від 20.02.2015 р. [269]. Місцевий розвиток за участю місцевої громади є продовженням та розвитком підходу LEADER, який полягає у комплексній підтримці ініціатив «знизу вгору» та є ефективною відповіддю на потреби місцевих громад.

31 серпня 2022 року Єврокомісія схвалила новий документ, підготовлений Польщею, – Стратегічний план Спільної аграрної політики на 2023-2027 роки. Нова Спільна аграрна політика (САП) базуватиметься на десяти ключових цілях. Вони стосуються соціальних, екологічних та економічних питань і стануть основою для розробки стратегічних планів САП країнами ЄС. В рамках нової стратегії очікується продовження програми LEADER, оскільки на попередніх етапах її реалізації досягнуто вагомих результатів.

Згідно із затвердженими критеріями, територія діяльності Локальної групи має бути просторово узгодженою. До таких територій входить від кількох до десятків подібних за характером та умовами розвитку гмін, що створює можливості для реалізації спільної політики розвитку (Ustawa z 20.02.2015 r., про місцевий розвиток за участю місцевої спільноти) [269].

ЛГД характеризуються значною специфікою щодо залучення і впливу

на процес розвитку території, зокрема [155; 262]:

- партнерство – на рівних засадах беруть участь суб'єкти трьох секторів: соціального, економічного та громадського;

- об'єднання груп, що мають різні інтереси та працюють задля спільного розвитку території – діяльність має охоплювати широкий комплекс питань, що стосуються даної території;

- знизу вгору – проявляється у процесі прийняття рішення щодо розвитку мешканцями території, якої цей розвиток стосується, значної участі місцевої громади у розробці та реалізації стратегії місцевого розвитку (мешканці через ЛГД приймають рішення про види проектів);

- територіальність - реалізація стратегії місцевого розвитку відбувається на узгодженій території;

- інноваційність – Локальна стратегія полягає у забезпеченні можливості впровадження інноваційних методів дій для сталого розвитку (пошук нових рішень визначених проблем на території діяльності);

- здатність самостійно розпоряджатися фінансовими ресурсами – проявляється в самостійному прийнятті рішень щодо відбору та фінансування проектів, що реалізують цілі стратегії місцевого розвитку;

- створення мереж ЛГД для обміну досвідом і добрими практиками – співпраця, що проявляється, з одного боку, в обміні власним досвідом, а з іншого – у вмілому застосуванні досвіду інших.

Основні завдання ЛГД полягають у [111; 289]:

- розробленні та реалізації Локальної стратегії розвитку, керованої громадою;

- розвитку спроможності місцевих учасників розробляти та впроваджувати проекти, включаючи розвиток їхньої спроможності управління

проектами;

- розробці чітких критеріїв відбору проектів для реалізації;
- прийомі та оцінці заявок на співфінансування;
- моніторингу реалізації Локальної стратегії розвитку, керованої громадою, та проведення детальної оцінки цієї стратегії.

У Польщі зареєстровано і успішно діють 324 ЛГД, чиї стратегії місцевого розвитку були обрані для впровадження та фінансування з Програми розвитку села на 2014-2020 роки в рамках заходів програми LEADER [201].

Рис. 3.1. – Карта територій окремих ЛГД і фондів, за рахунок яких реалізують стратегію місцевого розвитку

Джерело: [206]

Особливістю Локальних груп є їх діяльність задля розвитку сільських територій. Проте, відповідно до особливостей території їх функціонування, групи поділяють на звичайні, рибальські та міські. Як зазначалося раніше, об'єктом нашого детального дослідження на території Польщі є прикордонне Люблінське воєводство. Тому більш детально проаналізуємо

діяльність ЛГД, що функціонують на його території. Загальне розташування ЛГД зображено на рис. 3.2.

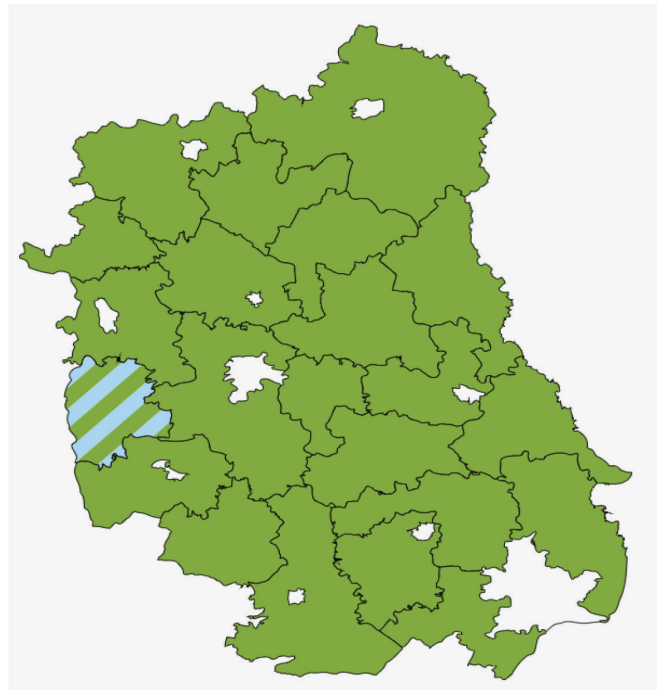

Рис. 3.2. – Локальні групи діяльності у Люблінському воєводстві (Польща)

Джерело: за [201].

Роз'яснення: оскільки створення Локальних груп не є обов'язковим, а лише додатковим інструментом, деякі гміни не входять до жодної групи. На карті вони позначені білим кольором.

Отже, загальна кількість створених ЛГД в Люблінському воєводстві становить 22, до складу яких входить різна кількість територіальних одиниць. Важливою умовою їх функціонування є створення Локальної стратегії розвитку (ЛСР). Основним завданням ЛГД є реалізація спільної стратегії місцевого розвитку, що охоплює всю територію асоціації [112]. Локальна стратегія розвитку – це документ, що визначає перелік заходів та напрямів розвитку сільської території в рамках Програми розвитку села на 2014-2020 роки. Стратегія відповідає положенням сталого місцевого розвитку, заснованого на гармонійному економічному, соціальному та екологічному розвитку. Це вихідний стратегічний документ, створений у

партнерстві трьох секторів, котрий стосується певної та узгодженої сфери. ЛСР готуються за участю місцевої громади та стосуються місцевих умов і ресурсів. Це документ, який програмує заходи, спрямовані на поліпшення якості, умов і рівня життя сільських жителів, просування місцевих продуктів, створення умов, необхідних для розвитку підприємництва в сільській місцевості, а також підтримку максимального використання природних, культурних і ландшафтних ресурсів сільської місцевості.

ЛСР – це документ, необхідний для використання коштів ЄС за допомогою механізму місцевого розвитку під керівництвом місцевої громади. Його положення мали узгоджуватися з домовленостями, що містилися в програмних документах фінансової перспективи 2014-2020 рр. на національному рівні – Угоді про партнерство, а також повинні були узгоджуватися з національними та європейськими стратегічними і плановими документами. ЛСР може бути частиною ширшої комплексної, інтегрованої, багатогалузевої стратегії розвитку певної території, котра, у свою чергу, містить заходи, що фінансуються місцевими органами влади, приватними та соціальними фондами [225].

У процесі даного дослідження було проаналізовано Локальні стратегії всіх ЛГД Люблінського воєводства. Встановлено, що кожна Локальна група має ЛСР. Ці документи визначають цілі та пріоритети, які мають бути досягнуті у чітко визначеній часовій перспективі. Вони також відображають потреби місцевих громад. Як уже вказувалося, було проаналізовано 22 ЛГД у Люблінському воєводстві, чиї Локальні стратегії були обрані для реалізації в поточній фінансовій перспективі.

Структура змісту досліджуваних стратегічних документів є відносно однорідною. Наведемо її загальну характеристику:

1) Найчастіше документ складається з кількох розділів (10-12). Стратегія, зазвичай, починається з характеристики території, її потенціалу.

Далі автори звертаються до опису методів залучення місцевої громади до процесу створення та реалізації планових припущень. Наступною є діагностика території, характеристика складу та структури населення, яке мешкає на конкретній території. Діагностична частина є основою для проведення синтетичного SWOT-аналізу разом із зазначенням сильних і слабких сторін досліджуваної сфери, а також її можливостей і загроз, що у подальшому дозволяє визначити найважливіші цілі та показники впровадження Локальної стратегії.

2) Структурно цілі, що містяться в стратегіях, поділяються на загальні та конкретні. Конкретні цілі визначаються в рамках загальних і деталізуються у заходах. Обсяг цілей та заходів, які реалізують Локальні групи у Люблінському воєводстві, визначається цілями та припущеннями програм, що містяться в Програмі розвитку села.

3) Міститься інформація про взаємодоповнюваність Локальної стратегії з іншими документами планування на рівні гміни, воєводства, країни або регіональними операційними програмами, підготовленими іншими установами, наприклад, сільськогосподарськими дорадчими центрами. Це необхідно для забезпечення узгодженості ЛСР із вищезгаданими документами.

4) Опис принципів моніторингу та оцінки ЛСР, які використовуються для оцінки завдань, що виконують Локальні групи. Передумовою, яка обов'язково кваліфікує проект, є оцінка ризику негативного впливу на навколишнє середовище, включно з територіями Natura 2000, у зв'язку з реалізацією проектів або іншої діяльності, охопленої ним. До документа можуть додаватися додатки, наприклад, повний зміст документа Порядок проведення оцінки та моніторингу.

5) Аналіз 62 стратегічних цілей, визначених у Локальних стратегіях, показує, що вони зосереджені навколо 8 тематичних напрямів (табл. 3.1).

Таблиця 3.1. - Тематичні сфери в стратегічних цілях Локальних стратегій у Люблінському воєводстві (періодичність 2014-2020 рр.)⁴

№ з/п	Назва локальної групи діяльності	Напрямки розвитку							Інше
		Туризм, рекреація	Культура	Розвиток людського капіталу	Підприємство	Охорона навколишнього середовища	Співпраця	Покращення якості життя	
1	Біалскоподільська Локальна Група Діяльності		X	X	X	X		X	
2	Локальна Група Діяльності На Річчез Розвою Гмін Повіт Lubelskiego „Kraina wokół Lublina			X	X	X			
3	Локальна Група Діяльності „Jagielloniska Przyszłość	X			X				
4	Локальна Група Діяльності „Owocowy Szlak	X	X		X				X
5	Локальна Група Діяльності „Razem Ku Lepszemu Przyszłości	X	X		X				
6	Локальна Група Діяльності „Roztocze Tomaszowskie	X			X			X	
7	Локальна Група Діяльності „Zagłębie			X					
8	Локальна Група Діяльності „Zielony Pierścień		X		X		X		
9	Локальна Група Діяльності „Ziemie Chełmskiej	X	X		X				X
10	Локальна Група Діяльності „Ziemia Białogajska	X			X			X	
11	Локальна Група Діяльності Ziemi Krasnostajskiej	X			X			X	
12	Створення Локальна Група Діяльності „Leśny Krag	X	X		X				
13	Створення „Polska Dolina Bugu	X			X				X
14	Створення Hrubieszowskie „Lepsze jutro”				X				X
15	Створення Локальна Група Діяльності „Lepsze Przyszłość Ziemi Ryckiej”				X			X	
16	Створення Локальна Група Діяльності „Dolina Giełczewi					X			X
17	Створення LGD „Dolina Wieprza i Leśnym Szlakiem”				X			X	
18	Створення LGD „Krasnostaw Plus”	X			X				X
19	Створення LGD „Nasze Roztocze	X		X	X				
20	Створення Локальна Група Діяльності „Polesie”			X	X				X
21	Створення LGD „Ziemia Zamojńska”							X	
22	Створення LGD PROMENADA 5-12		X		X			X	

⁴Джерело: розроблено автором за [201]

Результати аналізу для більш наочного порівняння наведено на рис. 3.3.

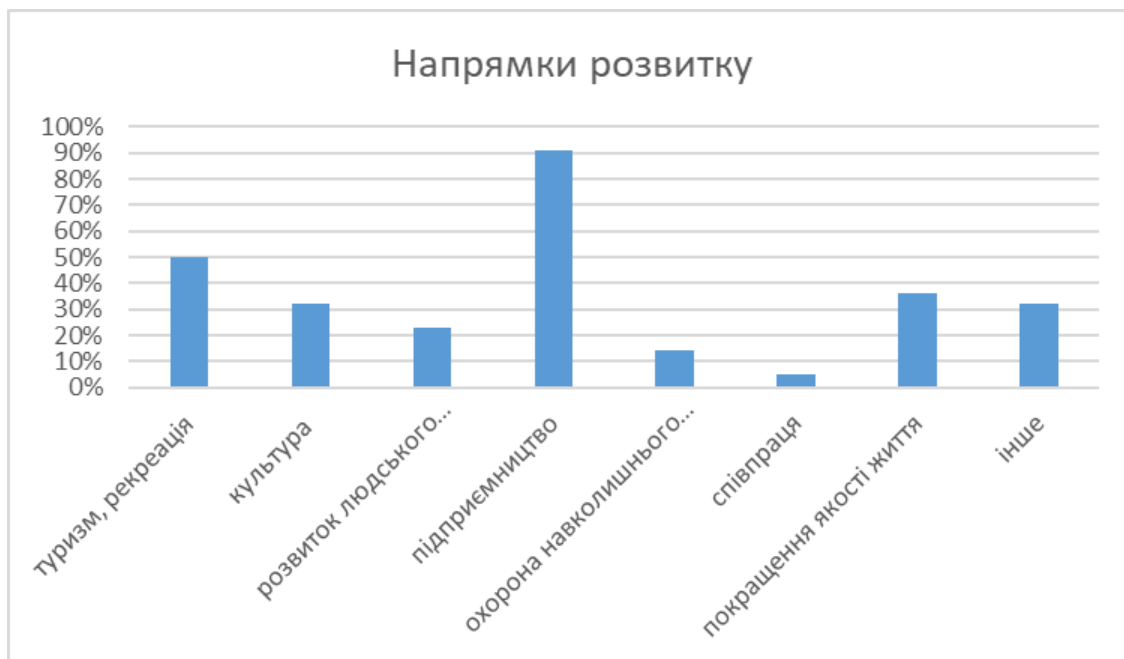

Рис. 3.3. – Напрями розвитку в Локальних стратегіях ЛГД у Люблінському воєводстві, %

Джерело: розроблено автором за [201].

Аналіз результатів показує, що у плановому періоді 2014-2020 рр. акцент ЛГД в Локальних стратегіях був зроблений на розвиток туризму та підприємництва. Адже саме ці напрями розвитку в Локальних стратегіях становлять найвищий відсоток – 90% підприємництво і 50% туризм.

Цілі, на котрі спрямовувалася реалізація Локальних стратегій, також можна інтерпретувати як вимір сільського розвитку в Люблінському воєводстві. Вони потребували особливої уваги та підтримки у фінансовій перспективі 2014-2020 рр. Діяльність Локальних груп дає можливість використовувати кошти для підтримки розвитку сільських територій. Ці організації вже закріпили своє існування в свідомості місцевих спільнот, а кошти в їх розпорядженні, стають дедалі важливішим інструментом фінансування місцевих ініціатив.

Отже, поєднання потенціалу органів місцевого самоврядування, підприємців та мешканців, об'єднаних навколо діяльності Локальної групи, гарантує належне використання активів своєї території для соціального та економічного відродження. Реалізація цілей, зазначених у Локальних

стратегіях, дозволить сприймати сільські території Люблінщини як привабливе місце не лише для огляду визначних пам'яток, але й для комфортного і безпечного життя (нові робочі місця, можливості розвитку).

Згідно з результатами дослідження, ініціативи ЛГД стимулюють активності місцевої громади, покращують якість та рівень життя її мешканців. Вони служать розвитку інтеграції жителів для досягнення спільних цілей і прагнуть покращити соціальний капітал у сільській місцевості. Своєю діяльністю місцеві групи створюють умови для розвитку сільської території.

В Україні немає практики створення локальних стратегій - розробляються лише галузеві. Аналізуючи досвід Польщі та оцінюючи ефективність локальних стратегій, доцільно звернути увагу на добрі практики і розробити їх каталог для впровадження в Україні. Слід врахувати те, що після війни й у зв'язку з входженням України до ЄС, країна буде змушена формувати свої стратегічні плани за європейським зразком. Тому ініціатива створення Локальних груп має бути реалізована як ефективний і додатковий інструмент розвитку сільських територій.

3.2. Просторове планування як дієва передумова сільського розвитку

Просторове планування є одним із найважливіших видів діяльності у розвитку сучасного суспільства. Воно йде пліч-о-пліч зі стратегічним плануванням громад та країн і за своєю суттю є спробою суспільства впливати на просторовий розподіл населення, його діяльність та ресурси. Просторове планування є діяльністю в публічному секторі та відбувається **на місцевому, регіональному, національному та міжнародному рівнях**. Ця діяльність, зазвичай, приводить до створення просторового плану, в якому галузеві політики мають бути узгоджені. З огляду на це та у зв'язку із адміністративно-територіальним переформатуванням країни у результаті реформи децентралізації, доцільно провести дослідження стану

документації просторового планування в Україні.

На тлі ретроспективи реформ, що відбулися в Україні перед початком повномасштабної війни, та отримання Україною статусу кандидата на членство в ЄВ (23 червня 2022 року), що посилює виклики та тягне за собою зобов'язання привести всі документи до стандартів ЄС, тема просторового планування в Україні виглядає вкрай актуальною. Враховуючи соціально-економічні проблеми та інтенсивну підготовку планів відбудови України після війни, дослідження стану документації просторового планування в Україні є вкрай необхідним. Інтеграція України в європейський економічний простір потребує врахування досвіду країн, які вже реформували свої стратегічні документи і плани відповідно до вимог. Найбільш цікавим і корисним для України може бути досвід польського сусіда.

Методичний базис дослідження складають метод порівняльного аналізу (дослідження просторового планування в Люблінському воєводстві), монографічний метод (вивчення окремого досвіду гміни Ходель в Люблінському воєводстві), абстрактно-логічний метод (формулювання понять, висновків і рекомендацій). Для вибору об'єкта дослідження сформовано чіткі критерії: місцезнаходження в прикордонному воєводстві Польщі, наявність актуального місцевого плану просторового розвитку.

Тематика щодо необхідності та ефективності просторового планування є досить новою. Однак, окремі вагомі напрацювання за цією тематикою є в зарубіжних науковців Павловська К. [217], Баран-Зглобіцька Б., Годзішевська Д., Зглобіцькі В. [109] та українських вчених, серед яких Третяк А. М., Третяк В. М. [91], Прядка Т. М., Скляр Ю. Л., Капінос Н. О. [88]. Проте, питання просторового планування й досі залишається не розкритим повністю. З огляду на це, доцільно проаналізувати іноземний досвід, розробити пропозиції до покращення розвитку сільських територій

в Україні за допомогою впровадження європейських стандартів до системи просторового планування.

Завдання, сформоване для процесу дослідження в цьому підрозділі, впливає із попередніх завдань. Оскільки просторове планування є складовою стратегічного планування, виникла необхідність проаналізувати його стан в Польщі на рівні гмін, щоб підготувати пропозиції для територіальних громад в Україні. Об'єктом дослідження обрано гміну Ходель прикордонного Люблінського воєводства Польщі.

Сучасний стан просторового планування в Україні. У 2020 році було успішно завершено реформу децентралізації, передбачену Концепцією реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [70]. Реформа місцевого самоврядування була спрямована на створення та підтримання сприятливого середовища для життя, забезпечення сталого соціально-економічного розвитку територіальних громад. Саме тому успіх реформи, метою котрої було зміцнення інституційної та економічної спроможності територіальних громад, підвищення рівня життя їх мешканців, ґрунтується на застосуванні основних принципів і практичних прийомів просторового планування.

Основним законодавчим документом є ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель» [57]. Закон регулює питання встановлення комплексного планування територій громад, а також затвердження документації та створення електронної картографічної основи планування території.

Відповідно до зазначеного законодавчого акту та із врахуванням положень окремих стратегічних документів різного рівня нами були сформульовані рівні просторового планування в Україні (рис. 3.4).

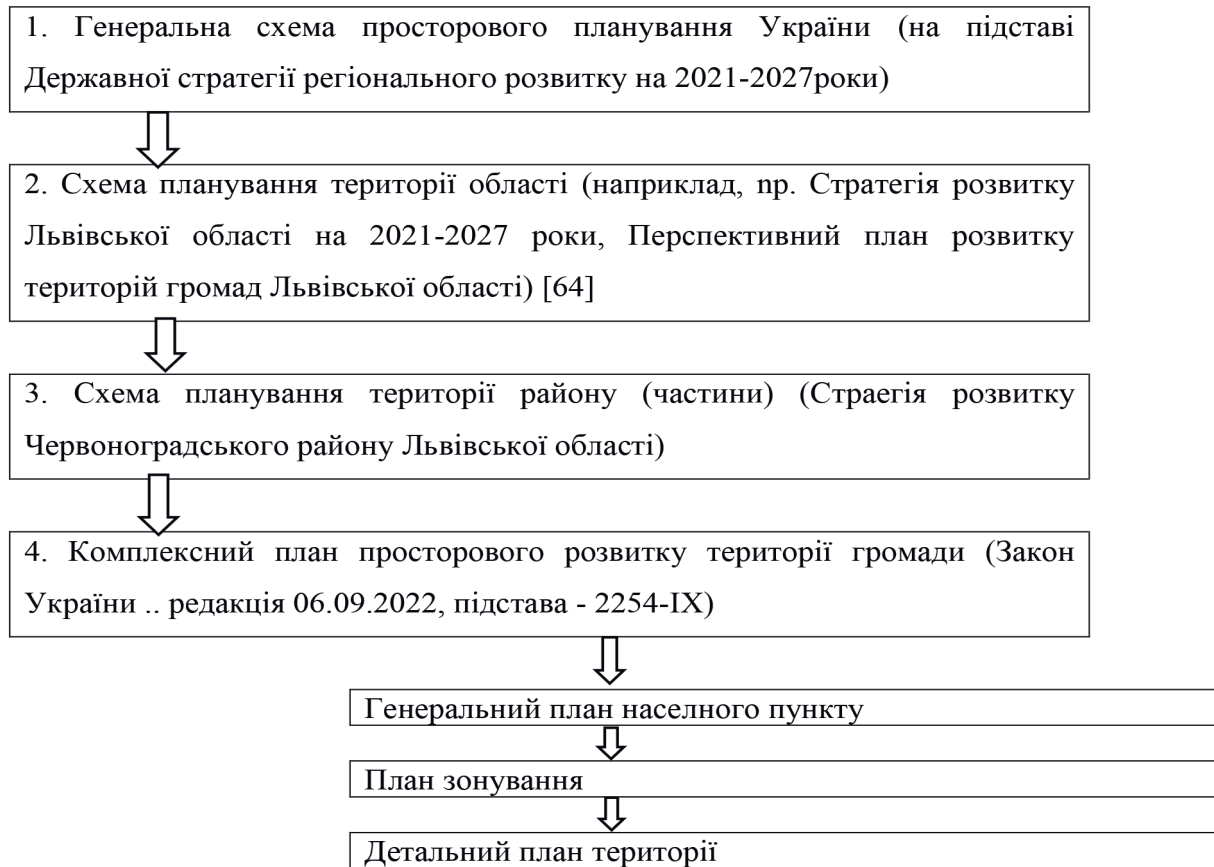

Рис. 3.4. Рівні просторового планування в Україні

Джерело: розроблено автором

У 2018 році CANactions School for Urban Studies ініціювала освітньо-практичну програму «Інтегроване просторове планування для об'єднаних територіальних громад», яка реалізовувалася за підтримки Програми «U-LEAD з Європою». Програма була спрямована на адаптацію європейського підходу до розвитку міст і регіонів до функціонування новостворених територіальних громад в Україні. За результатами програми було створено концепцію просторового розвитку для 30 територіальних громад, представники яких брали участь у програмі [72].

Прикладом успішного досвіду просторового планування, котрий би

міг слугувати зразком для України, є досвід Польщі. Просторове планування у цій країні завжди підпорядковувалося принципу сталого розвитку. Згідно зі звітом Комісії Брундтланд (1987 р.), ідея сталого розвитку передбачає генезис, у якому «потреби нинішнього покоління задовольняються без шкоди для можливостей майбутніх поколінь» [130].

Відповідно до Закону «Про навколишнє середовище», сталий розвиток – це «соціальний та економічний розвиток, у якому відбувається процес інтеграції політичної, економічної та соціальної діяльності, зберігаючи при цьому природний баланс і тривалість основних природних процесів, щоб гарантувати здатність задовольняти основні потреби окремих громад або громадян як нинішніх, так і майбутніх поколінь» [186].

Управління простором як у міських, так і в сільських гмінах регулюється:

- Законом про просторове планування та забудову 2003 року (вивчення умов та напрямків просторового розвитку) [266];
- Законом про охорону природи від 16 квітня 2004 р. (Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880);
- Актом про охорону та догляд за пам'ятками від 23 липня 2003 р (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568);
- Законом про охорону навколишнього природного середовища від 27 квітня 2001 року (Dz.U. 2001 nr 62 poz. 627);
- Законом від 24 квітня 2015 року про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо посилення засобів охорони ландшафту (Dz.U. 2015 poz. 774);
- Актом ревіталізації від 9 жовтня 2015 року (Dz.U. 2015 poz. 1777)
- Проектом Містобудівного кодексу (Projekt z dnia 23 listopada 2017 r.) [241].

Отже, управління економічним і просторовим розвитком базується на системі стратегічних і планових документів. Як результат впорядкованого законодавчого механізму, система просторового планування в Польщі має такий вигляд:

- на національному рівні основним документом була Концепція національного просторового розвитку до 2030 року (*Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*) [159]. Її дію було припинено у зв'язку із внесенням змін до Закону «Про засади політики розвитку», затвердженого у 2020 р. У той же час, нового інтегрованого документа, яким мала стати Концепція національного розвитку до 2050 року, не створено. Внаслідок цього утворився лаг у підзаконній нормативно-правовій базі, котрою, регулюється сфера стратегічного просторового розвитку;

- на регіональному рівні обов'язковим документом є План просторового розвитку воєводства (обов'язково має відповідати Стратегії розвитку воєводства);

- на місцевому рівні обов'язковим є Вивчення (дослідження) умов і напрямів просторового розвитку гмін (акт внутрішнього управління) і Місцевий план просторового розвитку (акт місцевий). За відсутності МППР видаються рішення про умови забудови та розвитку території. Проте, це створює загрозу просторовому порядку на території гміни.

Оскільки завданням цього розділу є дослідження ефективності діяльності Локальних груп розвитку сільських територій як додаткового інструменту впливу, то нам необхідно показати взаємозв'язок цієї діяльності з просторовим плануванням. Задля цього проаналізуємо стратегію однієї з груп, відібраної нами за критеріями здійснення діяльності в прикордонному Люблінському воєводстві та наявності в неї актуальної стратегії розвитку – ЛГД «Фруктова стежка» (*Lokalna Grupa Działania «Owocowy Szlak»*) [203]. Загальна характеристика цієї ЛГД наведена на рис. 3.5.

Рис. 3.5 – Загальна характеристика ЛГД «Фруктова стежка»

Джерело: [201].

Основним документом, на підставі якого функціонує Локальна група «Фруктова стежка», є Стратегія локального розвитку на 2016-2022 роки, котра скеровується громадою (Strategia Rozwoju Lokalnego kierowanego przez społeczność na lata 2016-2022 dla obszaru Lokalnej Grupy Działania «Owocowy Szlak») [255]. Для аналізу її впливу на просторовий розвиток гміни проаналізуємо Стратегію детальніше (табл. 3.2).

Паралельно вивчено стратегічні документи гміни Ходель, зокрема, чинну Стратегію розвитку гміни Ходель на 2015-2023 рр. (для дослідження гміну обрано як першу в списку учасників Локальної групи). Проаналізовано і виділено одну зі стратегічних цілей, що пов'язана з просторовим плануванням. Зосереджено увагу на 2-гій стратегічній цілі, яка є взаємопов'язаною з просторовим плануванням і дотичною до нього. Оскільки розвиток сфери туризму повинен узгоджуватися з місцевим планом просторового розвитку, а перші дві операційні цілі пов'язані з туристичною інфраструктурою, то більш детально розглянуто проекти,

передбачені для реалізації поставлених цілей.

Порівняльна характеристика двох зазначених стратегій наведена в таблиці 3.2. Саме таке порівняння дає можливість побачити взаємозв'язок обох документів, що проявляється у взаємному підсиленні стратегічних цілей.

Наступним кроком було визначення наявності документів просторового планування. Отже, гміна Ходель має розроблені та чинні наразі документи, що є цілком релевантними законодавству, а саме:

-Вивчення умов та напрямів просторового розвитку гміни Ходель (2009);

-Місцевий план просторового розвитку для території гміни Ходель (включаючи район Лагуни). Етап I (Uchwała Nr LII/279/2014 Rady Gminy Chodel z dnia 12 listopada 2014 r.) [178].

За результатами проведеного аналізу встановлено, що одним із пріоритетних напрямів розвитку гміни Ходель є розвиток місцевого туризму. Відтак, розвиток туристичної інфраструктури повинен бути передбачений у Місцевому плані просторового розвитку. При вивченні цього документу чітко ідентифіковано локації, що є потенційною територією для створення туристичної інфраструктури. На карті гміни, яка входить до Місцевого плану просторового розвитку, зображено всі пункти з описом місцевості (рис. 3.6).

Для нашого дослідження цікавою є саме зона відпочинку, пов'язана з туризмом. На карті – це Район XVII – Залев – відпочинок. Провідна функція: відпочинок. Цільове призначення території:

- 1) лісопарк;
- 2) автостоянка, ізоляційні зелені насадження;
- 3) санітарно-гігієнічні приміщення, приміщення громадського харчування;

Таблиця 3.2 - Аналіз цілей Локальної стратегії розвитку ЛГД «Фруктова стежка» на 2016-2022 рр. та Стратегії розвитку гміни Ходель на 2015-2023 рр, які впливають на просторове планування гміни

	Стратегічна ціль	Операційна ціль	Завдання		Стратегічна ціль	Операційна ціль	Завдання
Локальної стратегії розвитку	2. Територія LAG, приваблює для туристів, з розвиненими спеціалізованими та інноваційними послугами з використанням спадщини, місцевих ресурсів, навколишнього середовища та соціального капіталу	2.1 Розвиток індустрії туризму, яка використовує в сталій спосіб місцеві ресурси, спадщину та ремесло мешканців	2.1.1. Створення та розвиток тематичних туристичних об'єктів 2.1.2. Створення та розвиток закладів розміщення та відпочинку на територіях використання водних та рибогосподарських цінностей	Стратегія розвитку гміни Ходель	2. Економічний розвиток гміни Ходель	2.3. Туристична інфраструктура з використанням місцевих ресурсів, обслуговування жителів і туристів	будівництво, модернізація, оновлення туристичної інфраструктури, обладнання туристичних об'єктів
		2.2 Розвиток інфраструктури, що доповнює туристичну пропозицію ЛГД	2.2.1. Будівництво об'єктів малої туристичної, рекреаційної та спортивної архітектури 2.2.2. Розбудова водойм і водотоків, а також прилеглих територій для туристичних і/або рекреаційних та/або освітніх функцій				
		2.3 Підтримка економічної діяльності, що доповнює туристичну пропозицію території ЛГД				2.4. Розвиток туризму та агротуризму	розвиток туристичної інфраструктури, зокрема велодоріжок та туристичних стежок, розміщення, розвиток агротуристичних садиб
		2.4 Створення та просування мережі туристичних послуг					

*Примітка: розроблено автором за [255; 241]

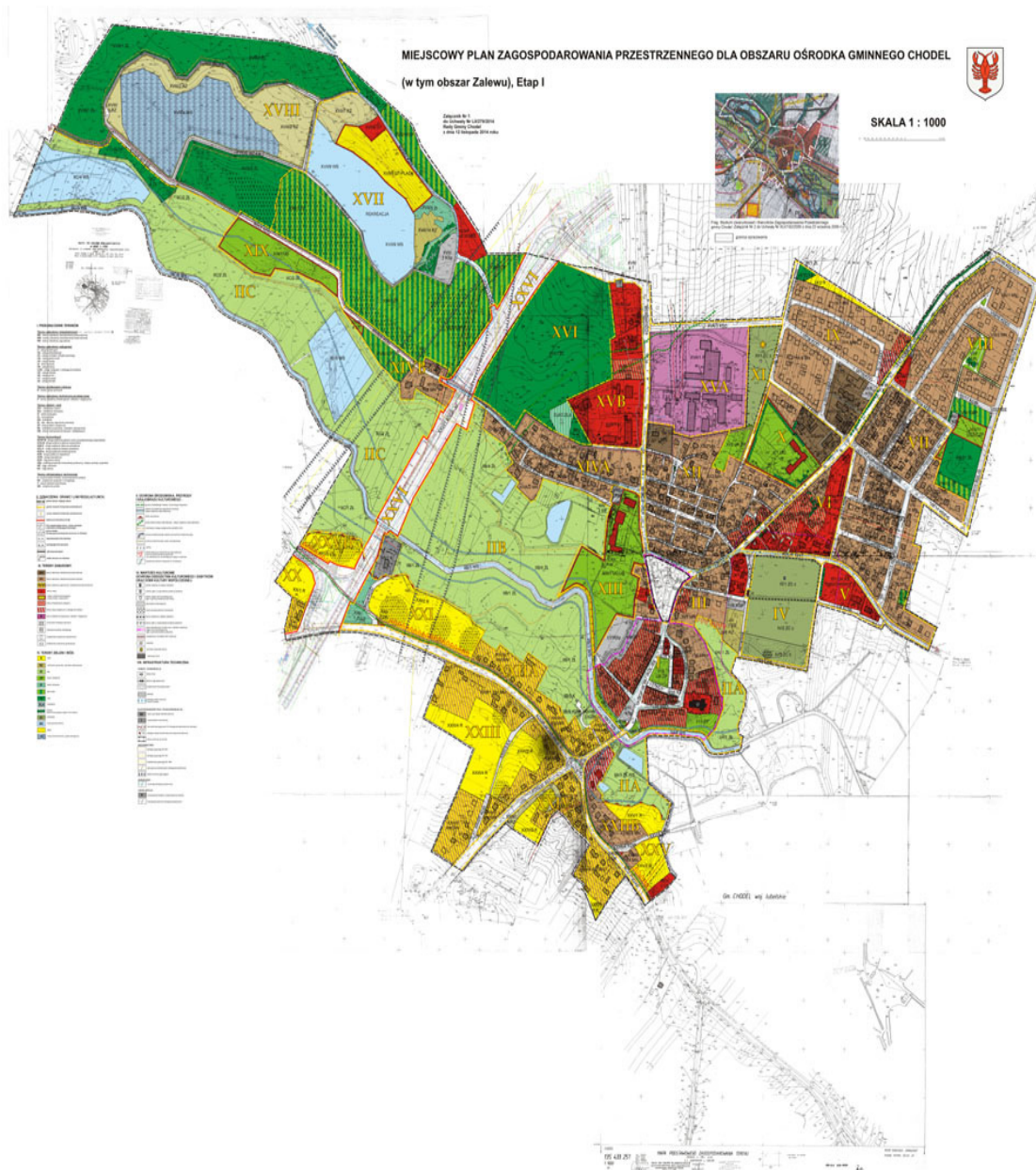

Рис. 3.6. – Місцевий план просторового розвитку гміни Ходель
Джерело: [220].

- 4) резерв землі під нову трансформаторну станцію;
- 5) пляж;
- 6) обслуговуючі споруди на пляжі для купання, санітарні вузли, сховище для човнів, приміщення для рятувальників;
- 7) луки;

- 8) ліс;
- 9) рекреаційна водойма;
- 10) лісопарк;
- 11) гідротехнічні пристрої – дамба, що обмежує територію водойми, пішохідна доріжка;
- 12) пішохідна та автомобільна доріжка;
- 13) під'їзна дорога до рекреаційних зон;
- 14) природна торф'яно-болотна рослинність з охоронними видами.

Отже, наразі встановлено, що в двох стратегіях переплітаються стратегічні та операційні цілі, котрі доповнюють одна одну. Відповідно, ЛГД виступає додатковим інструментом розвитку гмін Ходель. Основна мета створення ЛГД – об'єднати зусилля для досягнення спільного добробуту. Оскільки обов'язком кожної групи є створення Локальної стратегії, то вона має відповідати цілям кожної гміни, де представлена група для досягнення доброго результату.

Підсумовуючи вище висвітлену інформацію, можемо показати взаємозв'язок стратегічних документів (рис. 3.7).

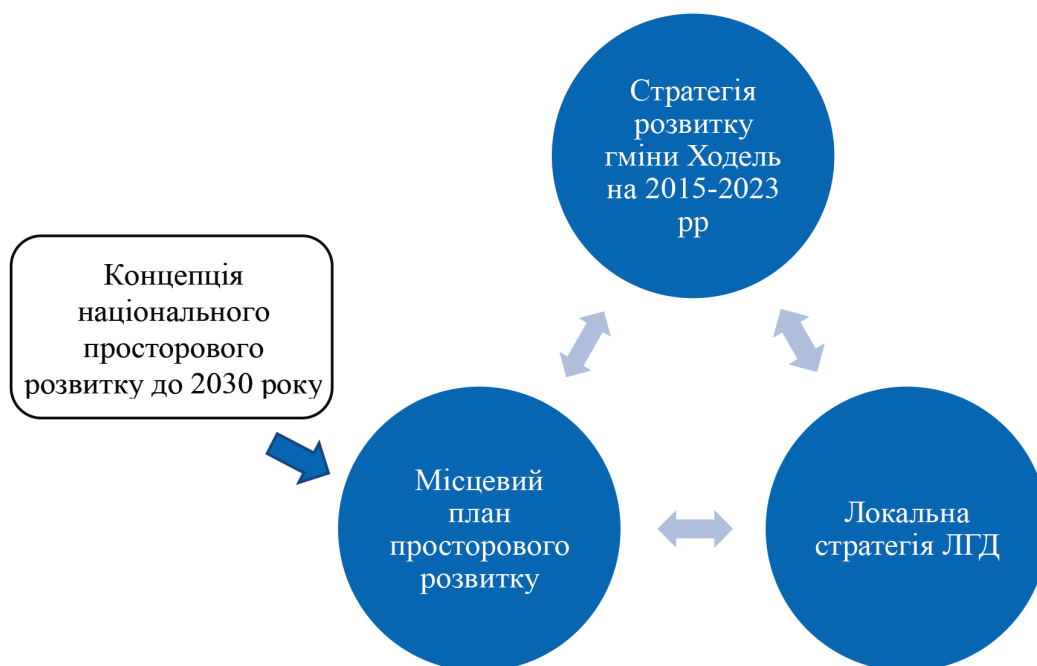

Рис. 3.7 – Взаємодія стратегічних документів на прикладі гміни Ходель

Джерело: розроблено автором.

На рисунку 3.7 зображена взаємодія стратегічних документів за результатами проведеного аналізу. Зазначимо, що така взаємодія дозволяє ефективно працювати, адже цілі переплітаються та є пріоритетними в кожному документі.

У Польщі управління економічним і просторовим розвитком базується на системі взаємопов'язаних і взаємозалежних стратегічних і планових документів. Основою процесу планування є локальна стратегія гміни. Відповідно до неї розроблено чіткий Місцевий план просторового розвитку для території гміни Ходель. Досліджено додатковий інструмент – Локальні групи діяльності. Проаналізувавши досвід Польщі, можемо стверджувати, що система просторового планування в Україні є досить подібною до польської та сформована за тим же підходом. Проте, Локальна стратегія як додатковий інструмент може ефективно використовуватися і в українських територіальних громадах.

Оскільки одним із перспективних напрямів розвитку сільської місцевості в Польщі та Україні є розвиток зеленого туризму, то Локальні групи можуть стати рушійною силою для включення зелених маршрутів у просторову політику територіальних громад України.

3.3. Зелений туризм на засадах територіального партнерства, як складова багатofункціонального розвитку

Сільська місцевість відіграє важливу роль у будь-якій країні. Як уже зазначалося вище, в розділі 1, вона є важливою складовою економічного розвитку держави та, як правило, характеризується значним соціальним, культурним і природним потенціалом.

Саме тому дослідження питань, пов'язаних із сільською територією та сільським господарством у Польщі та Україні, та основних проблем сталого розвитку й управління сільськими територіями у зазначених

країнах і в Європейському Союзі в цілому набуває особливої актуальності. У цьому контексті необхідно здійснити оцінку поточного рівня сталого розвитку в Польщі та Україні, порівняти його умови та інструменти підтримки. Це дасть змогу сформулювати пропозиції щодо вдосконалення системи підтримки, управління та моніторингу сталого розвитку сільських територій в Україні.

Зроблено припущення, що прикордонні регіони Польщі можуть стати гарним прикладом для аналогічних українських територій на шляху інтеграції до Європейського Союзу.

З огляду на це, досвід Польщі щодо розвитку сільської місцевості та управління нею досліджуватиметься на прикладі прикордонного з Україною Люблінського воєводства. Буде проаналізовано соціально-економічне становище вибраних територіально-адміністративних одиниць та стратегії їх розвитку. Економічний розвиток також підтримується локальними групами дій (ЛГД), які утворюються асоціаціями кількох гмін (це детально описано в пунктах 3.1 і 3.2). Вони дають змогу отримати додаткові кошти від ЄС за Програмою розвитку сільських територій (Програма LEADER) [231]. ЛГД працюють на основі стратегій розвитку, розроблених для об'єднань суб'єктів господарювання.

Об'єктом дослідження від України обрано Львівську область, яка, у свою чергу, є прикордонною із Польщею. Обрані території дослідження характеризуються схожими природними умовами та спільною культурною спадщиною. Крім того, вони відповідають авторським критеріям відбору адміністративно-територіальних одиниць – суб'єктів порівняльного аналізу:

- безпосереднє сусідство української області та польського воєводства;
- наявність чинної місцевої стратегії;

- пріоритетність розвитку туризму як одного із завдань місцевої стратегії;

- територіальне сусідство трьох територіальних громад задля майбутнього місцевого партнерства та спільної стратегії (актуально лише для української сторони).

У більшості європейських країн головним суб'єктом місцевого самоврядування та розпорядником бюджету є місцева громада, до складу якої входять жителі одного чи кількох малих та найближчих населених пунктів. Серед важливих факторів, які потрібно враховувати під час створення таких суб'єктів, є економічні, історичні, географічні, демографічні, екологічні та культурні фактори. Прикладом вдалого поєднання зазначених факторів є адміністративно-територіальний устрій у Польщі – гміни, повіти та воєводства. Подібна конструкція використовується в Україні: громада, район та область [161]. Саме такі точки дотику необхідно брати до уваги при пошуку партнерів, об'єднанні задля співпраці. Врахування спільних рис і характеристик дозволить взаємно підсилити діяльність сторін колаборації та досягти синергетичного ефекту.

Крім того, актуальність питання пошуку спільностей між адміністративно-територіальними суб'єктами задля співпраці й подальшого розвитку підсилюється тим, що в Європейському Союзі, як уже зазначалося у попередніх розділах, особливою популярністю користуються асоціації та мережі неурядових організацій, що займаються розвитком сільських територій. Тому метою дослідження, крім іншого, є оцінка функціонування сільських громад і їхніх територіальних партнерств.

Потрібно зазначити, що європейські проекти розвитку сільського туризму займають значне місце в програмах сільського розвитку, тому доцільно проаналізувати цей напрям як один із перспективних. За

результатом такого аналізу стане можливою оцінка системи управління розвитком туризму на рівні гмін/громад.

В умовах реформи самоврядування в Україні утворилися об'єднані територіальні громади, які отримали значні повноваження та фінансові ресурси. Це означає, що територіальні громади в Україні, як і польські гміни, можуть самостійно формувати та розвивати свою туристичну інфраструктуру шляхом будівництва та реконструкції туристичних об'єктів, створення туристичних та інвестиційних центрів. При цьому не можна забувати, що розвиток індустрії туризму сприяє розвитку пов'язаних із туризмом галузей – торгівлі, гастрономії, транспорту тощо [146].

На тлі реформ, що відбулися в Україні до початку повномасштабної війни (24 лютого 2022 року), та у зв'язку із тим, що 23 червня 2022 року Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС, що посилює виклики та тягне за собою зобов'язання узгодити усе нормативно-правове забезпечення із законодавством ЄС, вивчення проблематики розвитку сільських територій, у тому числі – шляхом розвитку зеленого туризму, набуває очевидної актуальності. Інтеграція України в європейський економічний простір потребує вивчення досвіду країн, які вже реформували аграрний сектор економіки, зокрема, Польщі. Потреба у дослідженні зазначених питань також підсилюється чинними сьогодні в Україні соціально-економічними проблемами та інтенсифікацією підготовки планів відбудови нашої держави після війни.

Аналіз розвитку туризму в прикордонних областях України і Польщі. Львівська область є прикордонним регіоном, що розташований на заході України та межує з державою-членом ЄС – Республікою Польща (протяжність спільного кордону – 258 км). Вигідне географічне розташування області зумовлено її прикордонним статусом та розвиненим міжнародним сполученням України з Польщею, Словаччиною, Угорщиною

та Румунією. Це сприяє розвитку транскордонного та міжнародного співробітництва, активному використанню транзитного потенціалу, активізації економічних, соціальних, науково-технічних, культурних, екологічних та інших відносин між прикордонними регіонами сусідніх країн. Львівська область розташована на крайньому заході України в межах Волинської та Подільської височин і перетинає три природні зони: лісову, лісостепову та високогірну Карпатську. На території області розташовано п'ять природних угідь: Карпатські гори на півдні, Закарпатська височина, Подільська височина у центральній частині, Мале Полісся та Волинська височина на півночі.

Територія Львівщини багата на унікальні об'єкти історико-культурної спадщини, мистецтва, медицини та рекреації, водні та ландшафтні ресурси, унікальні традиції та звичаї, що у поєднанні з вигідним географічним розташуванням має потужний потенціал для розвитку різноманітних видів і форм туризму та рекреації. Частка Львівської області в сировинному потенціалі України становить приблизно 5,4%. Аналізуючи сучасний стан туристично-рекреаційної сфери області, потрібно насамперед відзначити позитивну динаміку її розвитку за останні роки. Це проявляється у збільшенні туристичних потоків, поступовому розвитку туристично-рекреаційної інфраструктури регіону, розширенні пропозиції туристичних послуг та підвищенні якості обслуговування у сфері туризму та курортів. У 2018 році область зайняла 2 місце серед регіонів України за розміром туристичного збору, кількістю осіб, які зупинилися в готелях, та кількістю туристів з усієї України [79].

Розвиток сільського туризму на території природних парків і навколо них дозволяє мешканцям отримувати альтернативний дохід, що особливо важливо в гірських районах, де рівень безробіття чи не найвищий в регіоні. Рекреаційний потенціал регіональних парків дозволяє розглядати екотуризм як один із перспективних напрямів місцевої економіки, оскільки

до розвитку рекреаційно-туристичної діяльності залучається місцеве населення, його знання історії, культури та природної самобутності регіону.

На підставі Закону України «Про основи державної регіональної політики», Указу Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», Постанови Кабінету Міністрів України від 11.11.2015 № 932 «Про затвердження Порядку розроблення стратегій і планів регіонального розвитку» заходів щодо їх реалізації та моніторингу та оцінки ефективності реалізації окремих стратегій і планів регіональних заходів», розпорядження Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 31 березня 2016 року № 79 «Про затвердження Методики розроблення, моніторингу та оцінки ефективності реалізації стратегій регіонального розвитку та планів заходів щодо їх реалізації», розроблено Стратегію розвитку Львівської області на 2021-2027 роки.

Люблінське воєводство розташоване на сході Польщі і межує на сході з Україною та Білоруссю, а всередині Польщі – з чотирма воєводствами: Підляським, Мазовецьким, Свентокшиським і Підкарпатським. Центр воєводства – Люблін. Площа становить понад 25 100 км².

Територія Люблінського воєводства характеризується різноманітним і привабливим культурним ландшафтом, багатим на численні архітектурні пам'ятки та об'єкти високої художньої та історичної цінності. У реєстрі нерухомих пам'яток Люблінського воєводства близько 4,2 тис. об'єктів. За їх кількістю регіон займає 8 місце в країні.

У Люблінському воєводстві розташовані туристичні маршрути культурної спадщини. До них належать, наприклад, Замостя Дароване, Культура перешкод, Пам'ятки єврейської культури, Православна церква, Магнатські резиденції, Вісла, релігійна архітектура, Приміська залізниця

Наленчув, Крейдяне підпілля в Хелмі, Краків-Вільнюс, Партизанський шлях, Великі письменники, Культура села малих міст, Пам'ятки культури порубіжжя, Люблінський ренесанс.

Цінності та потенціал культурного і природного середовища воєводства, а також чинна туристична інфраструктура є передумовою для розвитку туризму як одного з важливих секторів економіки регіону. Частка туристичних послуг у ВДВ області майже дорівнює середньоукраїнському показнику. Суб'єкти туристичного обслуговування складають 2,55% від усіх підприємств області (по країні – 3,16%); зменшення частки. Частка суб'єктів Люблінщини у послугах внутрішнього туризму у 2017 році становила 3,32% (11 місце в країні). Внесок туристичних послуг у створення ВДВ воєводства у 2017 р. становить 1,23% (по країні – 1,33%) і складає 3,53% від ВДВ, виробленої польськими суб'єктами туристичного обслуговування. Частка населення, зайнятого у туристичній сфері, - 1,13% від загальної кількості зайнятих в економіці області (у загальнонаціональному масштабі 1,92%); частка воєводства у загальнодержавних показниках зайнятості складає 3,22%, і за цим показником воєводство займає 11 місце в країні. Розрахункова продуктивність праці у галузі (надання послуг розміщення та харчування) у 2017 році зросла та становить 109,5% від значення показника по країні.

Підставою для розробки Стратегії розвитку Люблінського воєводства до 2030 року є Постанова № IV/96/2019 Люблінського воєводського збору від 11 березня 2019 року про оновлення Стратегії розвитку Люблінського воєводства на 2014-2020 роки (з перспективою до 2030 року). Ним визначено принципи, режим і графік оновлювальних робіт.

Узагальнений порівняльний аналіз окремих показників соціально-економічного розвитку Львівської області України та Люблінського воєводства Польщі у 2019 році наведено у табл. 3.3.

Таблиця 3.3 – Вибрані дані та показники соціально-економічного розвитку Львівської області та Люблінського воєводства у 2019 році

Показник	Львівська область	Люблінське воєводство
Площа території, тис. км ²	21,8	25,1
Наявне населення на кінець року, тис. осіб	2529,6	2126,3
на 1 км ²	116	85
на 1000 населення, осіб		
природний приріст	-2,8	-1,2
міграційний приріст	1,1 -	-2,2
Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	73,5 lat	...
Частка населення у працездатному віці, %	63	61,1
Рівень зайнятості населення за МОП, %	56,2	51
Рівень безробіття населення за МОП, %	7,5	7,2
Студенти вищих навчальних закладів на 10 тис. населення	487	336
Викиди в атмосферне повітря від стаціонарних джерел (без діоксиду вуглецю), т на 1 км ²	5	0,9
Індекс валового регіонального продукту, 2016 у % до 2015	99,3	102,9
Валовий регіональний продукт на 1 особу (2016 рік), євро	1602	7650
за паритетом купівельної спроможності, дол. США	6711	18668
Середньомісячна номінальна заробітна плата, євро	213	944
за паритетом купівельної спроможності, дол. США	789	2256
Індекс споживчих цін (2016=100%)	112,4	102,2
Кількість суб'єктів господарювання, тис	160,4	177,4
Реалізована промислова продукція на 1 особу, євро	1078	3804

Джерело: Розроблено автором за [41; 250]

Як уже неодноразово вказувалося, Львівська область межує з Люблінським воєводством Республіки Польща. Їхнє сусідство взаємно формує міграційні та туристичні потоки, впливає на характер зовнішньоекономічних зв'язків та культурно-освітній процес.

Львівська область і Люблінське воєводство схожі також за площею, показниками кількості та щільності населення. Проте, за низкою

показників соціально-економічного розвитку Львівська область у кілька разів поступається Люблінському воєводству. До таких показників, зокрема, належать: народжуваність, валовий регіональний продукт на душу населення (майже в 5 разів нижчий), паритет купівельної спроможності (майже в 3 рази менший), обсяг виробленої промислової продукції (в 3-4 рази нижчий), обсяг капітальних вкладень (в 3 рази менший).

Однак, порівняння стратегічних документів обох аналізованих адміністративно-територіальних одиниць засвідчило наявність спільних точок дотику щонайменше у сфері туризму (табл. 3.4).

Таблиця 3.4. – Пріоритети розвитку туризму на основі стратегічних документів Люблінського воєводства та Львівської області

Люблінське воєводство		Львівська область	
Стратегія розвитку Люблінського воєводства до 2030 року [256]		Стратегія розвитку Львівської області на 2021-2027 роки [85]	
Стратегічна ціль 3 Інноваційний розвиток економіки на основі ресурсів і потенціалу регіону		Стратегічна ціль 5 «Туристична привабливість»	
Оперативна ціль 3.4. Інноваційне використання природних і культурних цінностей та розвиток послуг вільного часу	НАПРЯМКИ ДІЙ: • Створення та розвиток пропозиції центрів, що поєднують освітні, культурні та рекреаційні функції, використовуючи нові тенденції в туризмі; • Підтримка створення комплексної туристичної пропозиції на основі регіональних і територіальних брендів - об'єднання та мережа; Організація пунктів обслуговування та туристичних послуг для мототуризму; • поширення сучасних форм доступу до культури та інформації про природні ресурси за допомогою цифрових технологій; • розвиток інфраструктури, що сприятиме розвитку різних форм активного туризму та відпочинку; - Розвиток спортивно-оздоровчих послуг та інфраструктури	Оперативна ціль 5.1 Підвищення привабливості та інфраструктурного оснащення сфери туризму, курортів, оздоровлення, спорту та відпочинку	ЗАВДАННЯ 5.1.1. Збереження природної, історико-культурної спадщини 5.1.2. Розвиток санаторно-курортної та спортивно-оздоровчої інфраструктури 5.1.3. Розвиток інформаційної інфраструктури та організаційні інновації
		Оперативна ціль 5.2 Підвищення якості регіонального туристичного продукту та його просування.	5.2.1. Підтримка та розвиток існуючих і потенційних туристичних продуктів і послуг 5.2.2. Забезпечення позиціонування та просування туристичних дестинацій та туристичних брендів Львівщини 5.2.3. Впровадження цифрових систем моніторингу туристичних даних
Програма розвитку туризму в Люблінському воєводстві до 2020 року з перспективою до 2030 року		Програма розвитку туризму та курортів Львівської області на 2021-2025 роки [59]	

Джерело: Lubelski Urząd Wojewódzki w Lublinie (<https://www.lublin.uw.gov.pl/>), Львівська

обласна державна адміністрація (<https://loda.gov.ua/>)

Із табл. 3.4 видно, що обидва суб'єкти аналізу одним із пріоритетних завдань у стратегіях розвитку визначають туризм; їх оперативні завдання мають схожий характер. Також і Львівська область, і Люблінське воєводство мають сучасну програму розвитку туризму.

Аналіз стратегічних цілей розвитку туризму в гмінах Люблінського воєводства. Відповідно до критеріїв, встановлених у методології дослідження, було відібрано сім гмін, які належать до однієї локальної групи діяльності в Люблінському воєводстві. Нижче представлені загальні характеристики кожної гміни, її характеристики та спеціалізація (табл. 3.5).

Таблиця 3.5. – Вибрані дані та показники досліджуваних гмін у Люблінському воєводстві

Гміна Показник	Chodel (Ходель)	Józefów nad Wisłą (Юзефів на Віслі)	Karczminська (Карчмінська)	Łaziska (Лазіска)	Opole Lubelskie (Ополе Любельське)	Poniatowa (Понятова)	Wilków (Вілкуп)
Загальна кількість населених пунктів	26	32	16	23	45	14	24
Кількість населення	6 481	6354	5434	4831	16818	13833	4293
Площа, км	10 8,4	141.6	94,6	109,3	193,7	84,5	77,9
Спеціалізація	Типово сільськогосподарський характер. Основна спеціалізація сільського господарства — виращування м'яких плодів	Має сільськогосподарський характер. Близько 80% жителів заробляють на життя переважно сільським господарством	Немає чіткої спеціалізації.	Має сільськогосподарський арський характер. Пропорції різних видів землекористування свідчать про чітку плідницьку спеціалізацію багатьох господарств.	Основними галузями господарства в околицях Опольсько- Любельського є спеціалізоване виращування та переробка фруктів. Місто є домом для авторитетних компаній харчової промисловості	Промислова, але природне середовище збереглося майже незабрудненим	Типово сільськогосподарська (хмельник, фруктовий сад, плантації м'яких фруктів) характеризується високою сільськогосподарською цінністю, що сприяє розвитку інтенсивного сільського господарства
Екологічна зона	Знаходиться в Головному підземному водосховищі № 406, в басейні верхівів Ходелки - правій притоки Вісли. Найтвердіші крейдові породи, такі як валуни в районі гміни,	Розташована в межах ареалу Середньої Вісли, біотичні ресурси міжнабережної Вісли та її природна цінність зробили цю територію природним заповідником європейського	Більша частина території розташована в буферній зоні ландшафтного парку Казімеж, частково в т.зв. «Туристичний трикутник Казімеж - Пулави Наленчув» та в	Північна частина рівнинна і густо лісиста, південна – слабохвиляста. Західною межею гміни є долина Вісли. Вся територія знаходиться під охороною	На території гміни збереглися досить великі території, мало трансформовані та цінні як з природних, так і з ландшафтних причин. Охоронні території займають 72,4% площі комуни.	У самому місті ліси та лісонасадження займають понад 50% загальної площі. Місто та частина комуни входять до заповідної ландшафтної зони Ходель	Він лежить на межі трьох субрегіонів Люблінської височини: Ходельської долини, сильно піднятої Белицької рівнини та Малопольської ущелини Вісли. Внаслідок такого розташування географічне

	утворюють розгалужену інселябергу, т.зв. «Біла гора» в околицях Ратошина Длуги.	значення, долина Вісли відіграє ключову роль у міграції видів як міжрегіональна екологічний коридор	заповідний ландшафтний зони Ходель. Має традиційний ландшафт сільського господарства	ландшафту. Частина гміни входить до заповідної території Ходель, а частина — до Вжеловецького ландшафтного парку	Це: Вжеловецький ландшафтний парк і Ходельський заповідний ландшафт		середовище гміни є одним із найрізноманітніших на Люблінщині. Характерною рисою є рельєф місцевості.
Географія	Центрально-західна частина Люблінського воєводства. Межує з п'ятьма гмінними адміністраціями: Боржехув, Белжице, Понятова, Уржендув та Ополе-Любельське. Має добре розвинену технічну інфраструктуру у сфері доріг, водопостачання, газифікації та стаціонарного та мобільного зв'язку. Знаходиться за 40 км від Любліна	Розташоване в Опольському повіті в західній частині Люблінського воєводства. Гміна Юзефув-над-Віслою розташована приблизно за 15 км від Ополе-Любельського та приблизно за 75 км від Любліна.	Розташована в західній частині Люблінської височини, на стику трьох субрегіонів: Наленчувського плато, Белжицької рівнини та Ходельської долини. Гміна розташована приблизно за 45 км від Любліна та приблизно за 12 км від Ополе-Любельського	Розташоване в південно-східній частині Польщі — в західній частині Люблінського воєводства в Опольському Любелському повіті	Розташоване в західній частині Люблінського воєводства. Гміна є центром Опольського повіту розташована в Ходельській долині, в басейні річки Ходелка, 52 км на південний захід від Любліна, 37 км від Пулава.	Розташована за 40 км на південний захід від Любліна	Розташована в центральній-західній частині Люблінського воєводства, належить до Опольського повіту

Джерело: Розроблено автором на підставі [194; 195; 196; 198; 199; 210; 211]

Отже, в таблиці 3.5 наведено основні показники діяльності кожної гміни. Хоча населення дуже різне, площа кожної більш-менш однакова. Але для нашого аналізу найважливішими є спеціалізація, екологічна сфера та географічне розташування. Таким чином, кожна комуна орієнтована на розвиток сільського господарства, але має хороший потенціал з точки зору географічного положення, природних факторів і особливостей ландшафту. Це важливо для розвитку екологічного туризму в кожному місті. Спільність природних факторів дозволяє виробити спільну стратегію для спільних туристичних маршрутів. Розвиток аграрного сектору посилює створення місцевих продуктів.

При подальшому аналізі були розглянуті стратегічні документи кожної гміни, зокрема, поточні стратегія розвитку. Вони були вичені з точки зору визначення пріоритетів розвитку місцевого туризму в кожній гміні (табл. 3.6).

Таблиця 3.6 – Аналіз стратегічних цілей у стратегіях гмін, що входять до ЛГД «Фруктова стежина»

Гміни	Стратегія	Ціль стратегічна	Оперативна ціль	Завдання для реалізації
Ходель	Стратегія розвитку гміни Ходель на 2015-2023 роки	2. Економічний розвиток гміни Ходель	- Туристична інфраструктура з використанням місцевих ресурсів, обслуговування жителів і туристів (завдання: будівництво, модернізація, оновлення туристичної інфраструктури, обладнання туристичних об'єктів) - Розвиток туризму та агротуризму (завдання: розвиток туристичної інфраструктури, зокрема велодоріжок та туристичних стежок, розміщення, розвиток агротуристичних садиб).	
			3. Високий технічний та функціональний рівень об'єктів соціальної інфраструктури 3.1. Поліпшення доступності туристичної інфраструктури гміни 3.2. Охорона природних ресурсів (кар'єри, геомайданчики)	- Розвиток спортивно-оздоровчої інфраструктури та культури - Розвиток нових функцій спортивно-оздоровчих та культурних закладів - Розвиток туристичної інфраструктури, в тому числі у співпраці з іншими муніципалітетами та юридичними особами - Підтримка учасників туристичної індустрії у розвитку інфраструктури обслуговування туризму - Розвиток туристичної привабливості гміни з використанням природних цінностей
Юзефів на Віслі	Стратегія розвитку гміни Юзефів на Віслі на 2016-2023 роки	3. Розвинена екологічна, соціальна та туристична інфраструктура в Гміні		- Позначення цінних природних місць в районі - Будівництво мальовничих доріжок з виходом до туристично привабливих місць - Облаштування пішохідних та велосипедних маршрутів з розміткою доріжок та виготовленням інформаційних щитів - Створення орнітологічних станцій
Карчміська	Стратегія вирішення соціальних проблем гміни Карчміська на 2014 - 2020 рр.	4: Активізація місцевого середовища та зміцнення людського капіталу	1. Підвищення активності мешканців у сфері громадського життя гміни. 2. Культивування традицій і розвиток особистості. 3. Створення привабливої культурної пропозиції. 4. Внутрішня та зовнішня реклама громади, підвищення обізнаності та знань про власне місто та громаду	- Діагностика потреб у сфері соціального життя. - Організація різноманітних заходів, культурний обмін. - Підтримка місцевих ініціатив, взаємне просування проєктів. - Тренінг для лідерів, підтримка розвитку, орієнтація.

Лазиська	Стратегія розвитку гміни Лазиська на 2016-2020 рр	1: Чисте та дружнє середовище	1.1 Розвиток туризму 1.2 Розвиток сільськогосподарського та харчового виробництва 1.3 Розвиток спорту в гміні Лазиська 1.4 Турбота про місцеві традиції 1.5 Розвиток закладів культури	розвиток різних видів транспорту в напрямку Любліна, Пулав, муніципалітетів південної Мазовії та в подальшому Сташув, Кельце, будівництво системи велосипедного сполучення, що веде рух транспорту до найважливіших пересадочних вузлів, будівництво паркінгів Park and Ride, призначення нових автобусних ліній;
Ополе-Любельське	Стратегія розвитку гміни Ополе-Любельське на 2016-2025 рр	1. Соціальна, просторова та економічна інтеграція в межах функціональних територій, субрегіону Західної Любелі та Південної Мазовії	1.1 Просторова та соціальна інтеграція комуні з її зовнішнім середовищем	розвиток різних видів транспорту в напрямку Любліна, Пулав, муніципалітетів південної Мазовії та в подальшому Сташув, Кельце, будівництво системи велосипедного сполучення, що веде рух транспорту до найважливіших пересадочних вузлів, будівництво паркінгів Park and Ride, призначення нових автобусних ліній;
		4. Низьким ісіним та екологічн а гміна Ополь-Любельське	4.3: Гміна, приваблює мешканців трьох воєводств (Любельського, Мазовського, Свентокшиського), включаючи переважно туризм вихідного дня, інфраструктурна база туризму, адаптована до потреб ринку	- Комплексний туристичний розвиток громадського простору гміни - Просування туристичних цінностей комуні в її функціональному середовищі - створення належних інфраструктурних умов для розвитку одностороннього туризму та туризму вихідного дня – в тому числі будівництво системи велосипедних доріжок, привабливе маркування туристичних стежок, - організація та розширення спектру заходів та культурних заходів, пов'язаних зі спадщиною, історією та традиціями
Понятова	Стратегія розвитку гміни Понятова на 2015-2025 роки	IV: Підприємницька спільнота та дружня адміністрація	4.13. Будівництво комплексних трас і туристичних баз	- розширення бази проживання, - допомога в організації агротуризму, - будівництво та облаштування велосипедних доріжок на модернізованих та відремонтованих дорогах, - інтеграція велосипедних маршрутів із сусідніми гмінами, зокрема з гмінами Наленчув та Казімеж Дольни, - видання карти велосипедних маршрутів.

			4.15. Розвиток туризму	- розвиток водосховищ - «Долини семи ставків», - використання існуючих навчальних закладів, наприклад шкіл для організованого відпочинку, - будівництво спортивного тиру, - підвищення привабливості існуючих спортивних споруд, - розвиток спортивно-оздоровчої інфраструктури, - організація кемпінгу, - створення умов для занять зимовими видами спорту, - розробка та впровадження мережі пішохідних, велосипедних та лижних трас
Вількув	Стратегія розвитку гміни Вількув на 2017-2027 роки	2: Розвиток освіти, куль-тури, спорту та туризму як елементів сталого розвитку гміни Вількув.	2.2. Посилення туристично-рекреаційної привабливості гміни.	- Створення додаткової туристично-рекреаційної пропозиції. - Модернізація та модернізація туристичних об'єктів гміни Вількув. - Просування Комуни на основі наявних культурних, історичних та природних ресурсів.

Джерело: Розроблено автором на підставі [195; 209; 241; 250; 252; 253; 254]

<i>Конкретні</i>	2.1 Розвиток індустрії туризму, що використовує місцеві ресурси, спадщину та прихисток жителів у стійкий спосіб	2.1.1 Створення та розвиток тематичних туристичних об'єктів 2.1.2 Створення та розвиток закладів розміщення та відпочинку на територіях використання водних та рибогосподарських цінностей
	2.2 Розвиток інфраструктури, що доповнює туристичну пропозицію ЛГД	2.2.1 Будівництво об'єктів малої туристичної, рекреаційної та спортивної архітектури 2.2.2 Розвиток водойм і водотоків та прилеглих територій для туристичних та/або рекреаційних та/або освітніх функцій
	2.3 Підтримка економічної діяльності, що доповнює туристичну пропозицію території ЛГД	2.3.1 Створення та розвиток підприємств, що надають послуги, пов'язані з туристичним сектором, а також послуги дотичного характеру 2.3.2 Створення та розвиток підприємств із використанням водного потенціалу рибопромислового району
	2.4 Створення та просування мережі туристичних послуг	2.4.1 Просування мережевого туристичного продукту 2.4.2 Підвищення знань та компетентності осіб, які надають туристичні послуги у сфері просування та мережевої співпраці

Джерело: розроблено автором за [255]

Проведений аналіз дає змогу порівняти цілі та завдання місцевої стратегії та стратегії кожної гміни. Таким чином, ми бачимо, що вони є ідентичними та належним чином доповнюють заходи щодо розвитку території.

Аналіз стратегічних завдань, спрямованих на розвиток туризму в громадах Львівської області. Відповідно до встановлених у методології дослідження критеріїв, об'єктами аналізу серед українських громад у межах Львівської області було обрано Червоноградський, що межує з Люблінським воєводством.

Червоноградський район розташований у північно-західній частині Львівської області України. Адміністративний центр – місто Червоноград. Утворений 17 липня 2020 року в рамках адміністративно-територіальної реформи (Постанова Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807-ІХ «Про утворення та ліквідацію областей»). Район складається з 7 територіальних громад, з яких 5 міських і 2 сільських, і об'єднує 206 населених пунктів. Населення – 231 тис. осіб (станом на 2020 рік). Площа 2967 км², що становить 13,6% площі області. Район межує з районами

Львова, Злочева (Львівська область) і Влодзімеж-Волинського, Луцька (Волинська) область та Республікою Польща [85].

Для детального аналізу було відібрано три громади: Радехівську, Сокальську та Великомоствіську, які на сьогодні мають чинні стратегії розвитку кластерів згідно з Постановою Верховної Ради України від 17 липня 2020 року № 807-IX «Про створення та ліквідація областей». У табл. 3.8. наведено окремі характеристики вказаних громад.

Таблиця 3.8. – Характеристика Радехівської, Сокальської, Великомоствіської територіальних громад Львівської області

Громада	Радехівська	Сокальська	Великомоствіська
Показник			
Створена	23 грудня 2018 року	17 липня 2020 року	22 листопада 2017 року
Загальна кількість населених пунктів	42	60	17
Кількість населення	33 563	52 630	16 084
Площа, км	716,1 км ²	677,4 км ²	321,1 км ² ,
Спеціалізація	Продукція сільськогосподарської та лісозаготівельної промисловості. Тут працюють значні харчові та деревообробні підприємства.	Має промисловий та аграрний напрямки	Господарсько-комерційна діяльність. Місто Великі Мости розташоване поблизу Львівсько-Волинського вугільного басейну, де основне місце займає видобуток корисних копалин.
Екологічна зона	В районі достатньо лісів, озер та річок для задоволення рекреаційних потреб населення та потенційно для розвитку екологічного туризму	Чорноземи і сірі опідзолені ґрунти залягають на підвищених ділянках рельєфу. Вони найбільш родючі і найчастіше використовуються як орні землі. Загалом ґрунти родючі і придатні для вирощування багатьох культур.	Через Великі Мости протікає річка Рата, яка є притокою Західного Бугу. Поверхня суші являє собою слабохвилясту терасову рівнину. В районі діє спортивно-туристичний комплекс «Під Дембем». До послуг гостей: катання на каное по річці Рата, тренажерний зал, кемпінг, сауна, кафе, взимку міні-гірка з підйомником. Розроблено туристичні велосипедні та каное-маршрути.
Географія	Громада розташована на перетині комунікаційних шляхів, що з'єднують Львівську та Волинську області, тому через громаду проходять важливі інфраструктурні артерії, що з'єднують Львів і Луцьк – автомобільна дорога та залізничні колії Н-17, високовольтні лінії, газопроводи.	Громада розташована на крайній півночі Львівської області, на півночі межує з Волинською областю. Із заходу межує з Люблінським в о в о д с т в о м Республіки Польща. Відстань громади до Львова становить 95 км залізницею та 78 км шосейною дорогою.	Громада розташована в центральній частині Львівської області та знаходиться на відстані 54 км від обласного центру – м. Львова, 36 км від центру м. Сокала та 20 км від м. Червоноград.

Джерело: розроблено автором за результатом аналізу діяльності кожної громади [8; 74; 81]

Отже, як можна побачити із табл. 3.8, із трьох проаналізованих громад туристичний потенціал найбільш розвинений у Великомоствській громаді, яка має важливі умови для розвитку рекреації та туризму. Лісові масиви, розташовані на околицях громади, привабливі для короткочасного відпочинку. На заході, на відстані приблизно 1,5-2,0 км від центру громади, розташований лісовий масив, який входить до об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення: 1) державний заказник «Борове», площею 25 га, розташований у лісництві Великомоствського Жулківського ДЛГ; 2) державний заказник «Великомоствське» площею 27 га розташований у Великомоствському лісництві Жолківської лісової інспекції. Для організації рекреаційної зони придатні території вздовж річки Рата в південно-західній і північно-східній частинах громади. Наявність у групі пам'яток історії, культури та архітектури визначає розвиток туризму.

Хоча найбільший потенціал для розвитку туризму має Великомоствська громада, зручне розташування та інфраструктура двох інших громад дозволить масштабувати туристичні проекти для покращення їх розвитку. При аналізі стратегічних документів територіальних одиниць стало зрозуміло, що кожна з них визначає розвиток туризму як одну із пріоритетних стратегічних цілей. Це є підтвердженням нашого припущення про необхідність масштабування туристичних проектів у кількох кластерах за прикладом Польщі.

Таблиця 3.9. – Стратегічні цілі розвитку туризму в Радехівській, Сокальській та Великомоствській громадах Львівської області

Громада	Стратегія	Стратегічна ціль	Операційна ціль	Завдання для реалізації
Радехівська	Стратегія розвитку Радехівської міської територіальної громади до 2027 року	2 Розвиток людського потенціалу	2.3. Трансформація культурного простору: 2.3.2. Оновлення культурної спадщини гміни 2.3.3 Охорона пам'яток історії та архітектури	- Відновлення пам'яток історії та архітектури - Створення системи нагляду за збереженням історичної спадщини гміни - сприяння розвитку туристично-екскурсійного руху та популяризації пам'яткоохоронної діяльності серед дітей та молоді.

Сокальська	Стратегія розвитку Сокальської територіальної громади до 2027 року	1. Зміцнення економічного потенціалу громади	1.3. Розвиток туристичного потенціалу	1.3.1. Включення туристичної пропозиції громади до регіональних туристичних маршрутів 1.3.2. Брендування території громади
Великомостівська	Стратегія розвитку Великомоствівської об'єднаної територіальної громади на 2020-2027 роки	2. Нарощування економічного потенціалу та розвиток туристично-рекреаційної та оздоровчої сфер	2.2. Розвиток туристичної інфраструктури, зеленого та інших видів туризму	2.2.1. Оновлення та захист власного історико-культурного простору 2.2.1.1. Модернізація паркової частини Великих Мостів та створення дендропарку 2.2.1.2. Ремонт старих та створення нових туристичних стежок 2.2.1.3. Упорядкування міського пляжу та облаштування набережної 2.2.1.4. Розміщення інформаційних табличок 2.2.1.5. Підтримка діяльності та включення зон відпочинку та відпочинку до туристичної стежки 2.2.1.6. Створення каталогу туристичних продуктів

Джерело: власна розробка на основі Стратегії кожної громади [84; 86; 87]

Аналіз показує, що Великомоствівський кластер має багато стратегічних завдань у сфері туризму. Громади-сусіди в Сокалі та Радехові можуть доповнити свої можливості поставленими цілями та долучитися до реалізації спільних проектів.

Отже, проведено аналіз загальної характеристики двох прикордонних областей України та Польщі (Львівської та Люблінської). На основі дослідження за встановленими критеріями відібрано територіальні одиниці з диверсифікованими туристичними ресурсами для розвитку та

формування туристичної інфраструктури. Індустрія туризму є важливою для гмін/громад, оскільки вона сприяє підприємництву в громадах, збільшує надходження до місцевих бюджетів, збільшує зайнятість і створює позитивний імідж адміністративно-територіальної одиниці. Тому у дослідженні аналізується стратегічний підхід до реалізації проектів у сфері місцевого туризму. Додатковим фактором успіху є проекти, в яких беруть участь декілька гмін/громад. Позитивним прикладом, що може бути реалізованим і в Україні, є ЛГД у Польщі. Схематично їх вплив на розвиток локального туризму представлено на рис. 3.7.

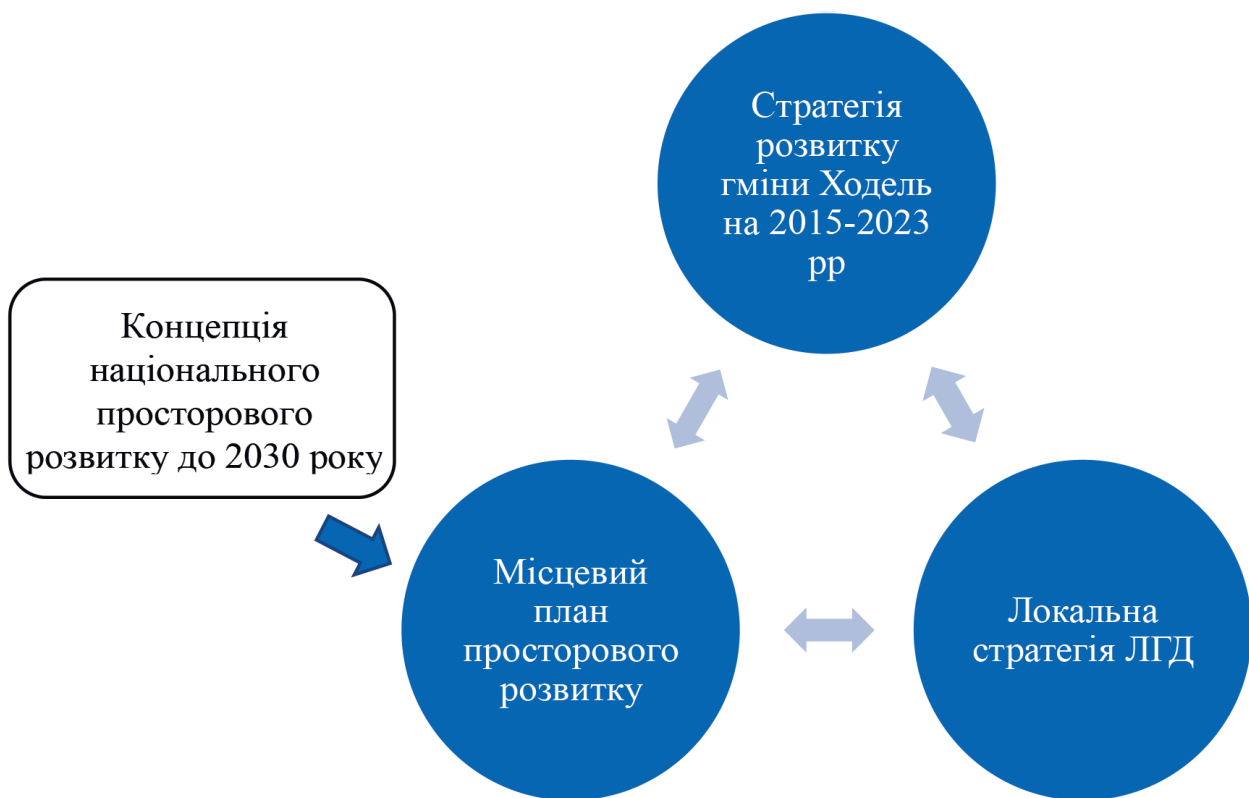

Рис. 3.7. Вплив локальної групи діяльності як додаткового інструменту місцевого розвитку сільських територій

Джерело: розроблено автором.

Розвиток індустрії туризму сприяє розвитку суміжних із туризмом галузей – торгівлі, гастрономії, транспорту тощо. Тому важливо було проаналізувати специфіку діяльності кожної територіальної одиниці з метою створення супутніх продуктів. За результатами аналізу розроблено рекомендації щодо створення додаткового інструменту ЛГД на прикладі Польщі. Основною функцією групи є створення спільної місцевої стратегії для кількох сусідніх гмін/громад. Такий підхід підвищує ефективність розвитку досліджуваної туристичної дестинації, створює додаткові проекти, що є основою для отримання коштів для їх реалізації. До компетенції ЛГД входить розробка заходів щодо розвитку туристичної інфраструктури, що сприятиме ефективному та раціональному використанню природно-заповідного фонду місцевого значення та об'єктів історико-культурної спадщини, їх збереженню та відновленню.

На території ЛГД «Фруктовий шлях» туризм динамічно розвиває економіку Польщі та створює можливості стати однією з основних галузей місцевої економіки. Сталий розвиток туризму позитивно впливає на соціально-економічну активізацію регіонів, є можливістю зменшити безробіття, а також позитивно впливає на якість життя місцевих жителів. Із цієї причини він цікавий як органам місцевого самоврядування, так і мешканцям та підприємцям. Оскільки сталий розвиток індустрії туризму задовольняє поточні потреби туристів та регіонів, які їх приймають, захищаючи та збільшуючи майбутні можливості, він є обов'язковим для впровадження. Кейс Польщі може бути корисним для України, а співпраця двох ЛГД із Польщі та України може зіграти важливу роль не лише для досягнення економічного ефекту, але й соціального.

Запропоновані рекомендації щодо започаткування ЛГД у трьох проаналізованих громадах України спрямовані на сприяння активізації підприємницького потенціалу мешканців громади, створенню робочих місць, збільшенню власних надходжень до бюджету та збереженню

місцевої культури та стилю життя. Це також дозволить сформувати позитивний імідж кластерів в Україні, посилити міжнародну співпрацю з можливістю планування спільних транскордонних проектів.

Після отримання Україною статусу кандидата в ЄС у 2022 році дії та стратегічні плани мають відповідати стандартам ЄС. Важливу роль тут може відіграти міжнародна співпраця груп ЛГД з Польщі та України, сформованих консорціумами для обміну досвідом на місцевому рівні. Аналіз також показує, що локальна група в Польщі є додатковим інструментом для кожної громади, а відтак – це гарний досвід, що може бути використаний в Україні.

РОЗДІЛ 4. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

4.1. Стратегія SMART VILLAGES як перспективна складова інноваційного сільського розвитку

Smart Villages (розумні села) [243] є відносно новою концепцією соціальної, економічної та просторової політики Європейського Союзу. Із врахуванням сучасних тенденцій, залучення учасників місцевого розвитку (органів місцевого самоврядування, сільських громад, допоміжних інституцій) має бути спрямоване на акселерацію економічної та такої, що створюватиме дедалі більш усвідомлене громадянське ставлення, модернізації сільських територій [273].

Концепція розумних сіл – це відповідь на пошук шляхів реалізації концепції сталого розвитку, що перебуває на початковій фазі формування та застосування. Концепція спрямована на зміцнення територіального капіталу села, а інструментами для її реалізації є соціальні та технологічні інновації. Концептуальні бар'єри включають: невисокий ступінь відкритості до змін сільської спільноти, низьку інноваційну здатність і рівень соціального капіталу сільських територій, низьке поглинання місцевих ринків, просторова відстань, погано розвинена транспортна та комунікаційна інфраструктура [140].

У політиці розвитку Європейського Союзу концепція розумних сіл з'явилася в умовах необхідності реалізації положень Стратегії Єуропа 2020, пріоритетами якої є розумний, врівноважений та інклюзивний розвиток. Концепція інтелектуального розвитку, поряд із концепцією розумних сіл, є відповіддю на пошук шляхів реалізації концепції сталого розвитку в умовах поглиблення проблем розвитку сільської місцевості (перш за все, депопуляції сільських районів та відтоку молоді), а аткож на виклики,

пов'язані зі змінами клімату [176].

Цікавою є філософія розробки Стратегії Smart Villages і формулювання її очікуваної мети. У Європейському Союзі концепція розумних сіл з'являється у зв'язку із необхідністю узгодженості та зміцнення розвитку сільських територій, тоді як у США розумний розвиток сільської місцевості пов'язаний зі сферою просторового планування і складається з діяльності, що гальмує спонтанне зростання міст (urban sprawl) [124].

У документі Європейської комісії [215] є положення про те, що ця концепція стосується «сільських територій та громад, які хочуть базувати розвиток на своїх сильних сторонах і ресурсах». У розумних селах традиційні та нові мережі й послуги зміцнюються за допомогою цифрових технологій, телекомунікацій, інновацій та кращого використання знань на користь мешканців і підприємств. Однак, конвергенція з просуванням такої моделі місцевого розвитку вже міститься в Коркській Декларації Європейської комісії «Життєві сільські території» 1996 року. Зокрема, пріоритет «Соціально-економічна диверсифікація села», зазначений у цьому документі, простежується у положенні «Підтримка диверсифікації економічної та соціальної активності повинна зосередитись на забезпеченні кадрами для самостійних приватних ініціатив і місцевих громад: бізнес-послуги, відповідна інфраструктура, освіта, навчання, інтеграція прогресу в інформаційних технологіях, зміцнення ролі малих міст як невід'ємної частини сільської місцевості, а також сприяння розвитку життєво важливих сільських громад та оновлення села. Політика повинна сприяти розвитку сільських територій, що підтримує якість європейських сільських ландшафтів (природних ресурсів, біологічного різноманіття та культурної ідентичності)» (The Cork Declaration – A living countryside (1996) [118].

У 1991 році було прийнято Ініціативу ЄС – LEADER як каталізатор

реалізації Концепції. Передбачалося, що процес її імплементації відбуватиметься за наведеною нижче формулою:

$$\text{CLLD} / \text{RKSL} \quad (1)$$

де,

CLLD – *community-led local development/місцевий розвиток під керівництвом громади*)

RKSL – концепція розвитку, спрямована на місцеву громаду [140].

Формула є актуальною з огляду на те, що вона виражає прояв включення територіального підходу до концепції розвитку сільської місцевості.

Ідея Smart Villages збігається з цілями та рекомендаціями Коркської Декларації «Краще життя в сільській місцевості» 2016 року, що є продовженням та розвитком Коркської Декларації 1996 року [118].

У 2017 році Європейський парламент та Європейська Комісія ініціювали діяльність ЄС на користь розумних сіл. Була обрана тематична група Європейської мережі сільських територій (ENRD) [187] для інтелектуальних сіл, яка визначила, як сільські громади по всій Європі розвивають локальні інноваційні рішення для покращення сільських послуг у таких галузях, як енергетика, транспорт, соціальна допомога, а також розвиток сільського господарства та переробка сільськогосподарської продукції.

22 травня 2018 року в Брюсселі Європейською мережею сільських територій (ENRD) було організовано семінар щодо поживлення сільських послуг за допомогою соціальних та цифрових інновацій, що є частиною ширшої роботи ENRD у цій сфері. Представляючи різноманітні соціальні та цифрові інновації зі всієї Європи, ця подія підкреслювала важливість

сільських громад, які ініціюють поліпшення у сільській місцевості якості таких послуг, як охорона здоров'я, соціальна допомога, освіта, енергія та мобільність. Було зазначено, що деякі з цих ініціатив постали у відповідь на загрози депопуляції, низької щільності населення або лімітованих послуг. Інші ж використовують можливості діджиталізації, відновлюваної енергії та покращених зв'язків місько-сільських територій. Також на семінарі було обговорено, що можна зробити на різних рівнях, щоб створити політичне середовище підтримки для розумних сіл у ключових сферах, таких як діджиталізація, мобільність, енергія, догляд та соціальні послуги. Розпочалася робота над пілотним проектом із розробки моделі інтелектуальних екосоціальних сіл [187]. Цю модель сільські громади можуть використовувати як «шаблон» для власного вдосконалення. За рахунок бюджету ЄС було забезпечено підтримку 10 розумних сіл у всьому ЄС. Кількість таких населених пунктів у перспективі повинна збільшуватися.

Європейська мережа розвитку сільських територій (ENRD) / European Network for Rural Development/ – це структура, що об'єднує зацікавлених у підтримці оптимальних наслідків політики розвитку сільського господарства в Європейському Союзі сторін. Вона охоплює різні тематичні групи, орієнтовані на концепцію Smart Villages. Зокрема, тема заснованої на знаннях конкурентоспроможності та економіки у сільській місцевості безпосередньо пов'язана з такими трьома пріоритетами політики розвитку сільського господарства ЄС:

Пріоритет 1. Сприяння передачі знань та інновацій у сільському господарстві, лісовому господарстві та в сільській місцевості.

Пріоритет 2. Поліпшення конкурентоспроможності всіх видів сільськогосподарської економіки та підвищення прибутковості господарств.

Пріоритет 3. Поліпшення організації харчового ланцюга та сприяння

управлінню ризиками у сільському господарстві.

Робочі групи зосереджуються на наступних підтемах:

1. Розумні села - Smart Villages. Основна мета тематичної групи – вивчити, наскільки у сільській місцевості послуги у сферах охорони здоров'я, соціальної допомоги, освіти, енергії, мобільності, роздрібної торгівлі тощо охоплені проектами громади. Крім того, увага цієї тематичної групи була зосереджена на питанні найкращого використання програм розвитку сільської місцевості задля підтримки їх розвитку.

2. Ланцюги постачання їжі та напоїв – Food and Drink Supply Chains. Мета тематичної групи ENTD – зосередитись на стратегіях і наявних інструментах, що сприяють економічній конкурентоспроможності різних видів сільських районів, зберігаючи при цьому їх природні ресурси та соціальну згуртованість.

3. Підприємництво в сільській місцевості – Rural Businesses. Мета групи – спробувати віднайти шляхи підтримки конкурентоспроможного та економічно процвітаючого бізнесу, здатного створювати робочі місця в сільській місцевості. Робота групи зосереджена на таких питаннях: нові тенденції та інноваційні ідеї для бізнесу в сільській місцевості; підтримка бізнесу шляхом створення мережі зв'язків, доступу до інформації, формування навичок і знань; оцифрування як інструмент вдосконалення бізнесу в сільській місцевості. Завдання групи полягає в тому, щоб зібрати приклади та ідеї, що можуть бути використані при розробці хороших практик або під час тематичного дослідження.

Розглянемо впровадження нової концепції Smart Villages у Польщі. У квітні 2017 року Європейська комісія запустила «Działanie UE na rzecz inteligentnych wsi» (Дії ЄС для Smart Villages). Цей план дає прагматичне визначення розумних сіл. Наведемо деякі критерії, представлені в матері-

алах, підготовлених Інститутом розвитку села та сільського господарства Польської академії наук:

- люди мають вирішальне значення в розумних селах;
- «Smart» означає використання цифрових технологій, коли це доречно, а не тому, що це модно;
- «Smart» означає думати не тільки про саме село. Деякі ініціативи відбуваються на рівні села, але багато із них стосуються сільської місцевості довкола;
- «Smart» означає налагодження нових форм співпраці та альянсів: між фермерами та іншими сільськими суб'єктами; між муніципалітетами; між приватним сектором і громадянським суспільством;
- «Smart» означає думати самотійно. Немає стандартної моделі чи стандартного рішення для розумних сіл – місцеві громади мають вирішальне значення для використання місцевих ресурсів [216].

Відповідно до Програми розвитку сільських територій (PROW) [270] на період 2014-2020 в Польщі було започатковано конкурс «Моє розумне село/ Moja SMART wieś». Реалізація відбувалася відповідно до Пріоритету 1 PROW: Підтримка передачі знань та інновацій у сільському господарстві, лісовому господарстві та в сільській місцевості.

Також, конкурс започатковано згідно із цілями Національної мережі сільських територій (Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich (KSOW) [201], яка успішно функціонує в Польщі:

- Ціль 1: Збільшення участі зацікавлених сторін у впровадженні ініціатив щодо розвитку сільських районів.
- Завдання 6: Сприяння обміну знаннями між суб'єктами, які беруть участь у розвитку сільської місцевості й поширюють результати своєї

діяльності задля такого розвитку.

Перший етап конкурсу тривав з 1 липня 2020 року до 15 лютого 2021 року. Бюджет проекту становив PLN 122 859,24. Цільовою групою проекту були особи та суб'єкти, дотичні до сільських проблем. У конкурсі взяли участь понад 100 представників із семи воєводств. Для учасників не було обмежень за віком та їх юридичною формою. Ідея конкурсу полягала в тому, щоб якомога більше поширити знання про розумні села між різними соціальними групами.

Під час реалізації проекту виконавцями було ідентифіковано сім підходів до бачення ідеї Smart Village мешканцями села, а також до їхнього розуміння використання у майбутньому сучасних технологій та інноваційних організаційних рішень для розвитку сільської місцевості. Наведемо ці підходи:

1. Від Інтернету до організації, до конкретних ініціатив.
2. Місцеві громади організовані, місцева влада «зростає» в цих громадах, разом вони прагнуть до чогось унікального, що може не лише покращити якість життя, але й забезпечити задоволення, почуття успіху.
3. Використання перевірених методів розвитку сільської місцевості.
4. Із минулого до майбутнього.
5. Ми даємо вам щось готове, інноваційне, і ви використовуєте його для кращого життя.
6. Ми зробили щось важливе, корисне, не знаючи, що це відповідає ідеї Smart Village.
7. Економі впливає на жителів села та на їх якість життя.

Над розробкою і реалізацією конкурсу працювала група вчених з

Інституту розвитку села та сільського господарства Польської академії наук. За результатами було опубліковано ряд матеріалів. Зокрема, цікавим і корисним для подальшого дослідження є викладення напрямів впровадження «Smart» науковцем Коморовські Л. [156] у трьох основних сферах:

1. Державні послуги, тобто електронна система охорони здоров'я, електронна система соціальної допомоги, дистанційна освіта, транспорт (наприклад, телебуси), енергетика (скажімо, альтернативні джерела енергії), а також безпека (до прикладу, відеоспостереження).

2. Державне управління, тобто система електронного врядування, система електронного управління відходами (наприклад, датчики наповнення контейнерів), просторове планування (наприклад, оцифрування), а також моніторинг навколишнього середовища (наприклад, датчики якості повітря).

3. Підприємництво, тобто точне сільське господарство, онлайн-торгівля (наприклад, місцевими продуктами), сільський туризм (на основі інтелектуальних рішень), а також обмін (як варіант, спеціалізованим обладнанням) [142].

На наступному етапі за результатами конкурсу було підготовлено каталог прикладів успішних проектів, об'єднаних у групи за критерієм напрямку. Що характерно, проекти реалізовувалися в різних регіонах Польщі та охопили її географію вцілому. Неведемо окремі з них:

1. *З сільських територій зірки краще видно.* У Недзвяхах (воєводство Куявсько-Поморське) реалізовано ініціативу, в рамках якої створено «Астрономічно-культурно-дидактичний центр», де використовуються сучасні технології, в тому числі в галузі освіти, соціальних та економічних послуг. Завдяки використанню інноваційних технологій село Недзвіди стає

відкритішим. Позитивно впливає на імідж села створення Астрономічного культурно-дидактичного центру. Це сприяє підвищенню рівня життя на селі. Успішний приклад розумного, сталого та інноваційного села, яке використовує сучасні технології для покращення якості та рівня життя своїх мешканців (Obserwatorium astronomiczne w Niedźwiadach <http://www.ppsae.pl/>).

2. *Освіта*. Створено навчальний центр «Sudecka Zagroda Edukacyjna» (воєводство Нижньосілезьке), де знання та навички передаються інтерактивним, динамічним способом на основі моделей, цифрових візуалізацій та експериментів, що проводяться самостійно. У проекті вдало використано особливість території, що є місцем згаслих вулканів. Діти й дорослі можуть побачити лаву, що злітає в небо, моря, що піднімаються й опускаються, і могутні льодовики (<https://www.sudeckazagroda.pl/>).

3. *Біоенергетичні села*. Відновлювана енергія в гміні Скербешув (Люблінське воєводство), предметом проекту було придбання та встановлення установок (356 шт.) для виробництва теплової енергії з сонячного випромінювання для підігріву побутової води в домогосподарствах. Основною метою проекту було збільшення потенціалу розвитку гміни Скербешув (з дотриманням принципу сталого розвитку) та покращення якості життя мешканців і стану довкілля. Як результат, гміна Скербешув стала першим енергетичним кооперативом у Польщі з назвою «Кооператив Наша енергія». Наступним етапом проекту, завдяки унікальним аграрним умовам у східній Польщі, є будівництво інтегрованої мережі сільськогосподарських біогазових установок (<http://nasza-energia.eu/>).

4. *Інтернет-села*: Інтернет-село в Граковій. Перше «Інтернет-село» в Польщі було відкрито в Грабовій у гміні Лази (воєводство Сілезьке).

Центр створено в місцевій школі. Він відкритий щодня і безкоштовний, призначений для полегшення освіти дорослих і дітей. Проект з ентузіазмом сприйняли жителі Грабової, багатьом з яких уже за 50 років (<https://www.lazy.pl/>).

5. Короткі ланцюги поставок. «Посилка від фермера» – це проект, який здійснюють виключно фермери (Малопольське воєводство). Вони реалізують власну продукцію під торговою маркою «Odrolnika» («ВідФермера»), у вигляді т. зв «Посилки від фермера». Ця «посилка» полягає в тому, що всі виробники продають свій товар напряду, а асоціація «Група ВідФермера» виступає координатором, паралельно займаючись розвитком проекту та просуваючи ідею прямих продажів. У результаті фермери отримують набагато кращу ціну на свою продукцію, а споживачі мають доступ до свіжої високоякісної їжі відомого походження за значно нижчою ціною (<https://www.paczkaodrolnika.pl/>).

В Європейському Союзі все більшої популярності набувають асоціації та мережі неурядових організацій, що займаються розвитком сільських територій і діють у кількох муніципалітетах для ефективності результатів впровадження. Польща також подає хороший приклад у цій сфері. Тому доцільно проаналізувати залученість Локальних груп діяльності до кожного з перелічених проектів у сфері Smart Villages, які забезпечують багатофункціональний розвиток сільських територій. Із 5 проектів, наведених вище, лише в одному ініціатором виступила ЛГД Dunaјес-Biała з проектом «Посилка від фермера».

Перейдемо до більш локального рівня, розглянемо детальніше діяльність ЛГД в Люблінському воєводстві щодо впровадження концепції Smart Villages. Повернемося до наведеного вище аналізу в таблиці 3.1 і рисунку 3.3 (розділ 3). Відповідно до наведених вище напрямків Smart Vil-

lages, можемо побачити, що лише три Локальні групи включили в одну із загальних цілей Локальних стратегій, а саме захист довкілля. Тому було б доцільно у наступному плановому періоді «Програми розвитку сільських територій на 2021-2027» в Польщі, в рамках Smart Villages для ефективної реалізації зосередитися на трьох запропонованих Komorowski L. [158] критеріях.

Тематика щодо розробки стратегії Smart Village в науковій літературі є досить новою. Проте, вагомі напрацювання є в зарубіжних науковців Станни М. [157], Коморовські Л [156]. Що стосується питань співпраці у цьому контексті, важливим є бачення Ванкевич Б. [275], який вважає, що співпраця органів державної влади з підприємцями та місцевою громадою приносить відчутну користь у вигляді розвитку соціально-економічних ініціатив, активізації та інтеграції місцевих громад, економічного розвитку органів місцевого самоврядування, а також розвитку публічно-правового партнерства. Тому, використовуючи іноземний досвід, доцільно розробити пропозиції до покращення розвитку сільських територій в Україні за допомогою налагодження співпраці між кількома громадами.

У 2016 році в Україні стартував проект «Створюємо разом «Розумні села». Розроблена програма є інформаційно-аналітичною системою, призначеною для автоматизації діяльності територіальних громад. Програма «Розумні села» є ідеальним інструментом для сільських громад у вигляді програмного комплексу для статистичного обліку землі, нерухомості, транспорту, домашніх тварин та худоби відповідно до законодавства України [61]. Саме з початку січня 2016 року в міських та сільських радах по всій Україні активно розпочали впровадження цієї комп'ютерної програми для ефективного управління територіальними громадами (ТГ). Метою участі ТГ у проекті «Створюємо разом «Розумні села» є підготовка необхідних умов для організації комплексного впро-

введення сучасних інформаційних технологій у повсякденне життя громади. Модератори проекту допомагали: в організації курсів підвищення кваліфікації та навчальних семінарів для працівників сілрад у ТГ; створенні локальних робочих груп для вивчення можливостей електронної системи управління «Smart Village»; наданні робочими групами рекомендацій та пропозицій щодо вдосконалення існуючого функціоналу системи «Smart Village»; наданні робочими групами рекомендацій та пропозицій щодо розробки нового (додаткового) функціоналу програмного комплексу Smart Village для конкретних потреб кожної громади; забезпечення процесу придбання та встановлення програмного комплексу «Smart Village» на робочих місцях працівників органів місцевого самоврядування (секретарів, посадових осіб, землевпорядників, соціальних працівників тощо); забезпечення присутності інформації про проект у місцевих ЗМІ [78].

Проте, впровадження системи Smart Village відповідно до європейських вимог, а зокрема стратегії Smart Village, передбачає налагодження співпраці для комплексної і системної роботи. Відповідно, громади отримують вигоду від співпраці та об'єднання з іншими громадами та учасниками для розвитку своїх територій, впровадження та реалізації масштабних проектів. Проте, досвід співпраці територіальних громад в Україні невеликий, а часом взагалі відсутній. Тому доцільно розглянути приклад сусідньої Польщі.

Аналізуючи історичні факти, можна сказати, що життя в селі завжди було складнішим, ніж у місті. І робота, і доступ до освіти та культурних цінностей були набагато важчими. Проте, нині імідж села в європейських країнах, зокрема, в Польщі зазнає позитивних трансформацій. Значно покращилися можливості підвищення рівня життя в селі шляхом використання різноманітних можливостей.

Відповідно до проведеного аналізу, можна зауважити, що концепція сільського розвитку «Smart Village» є яскравим прикладом позитивних трансформацій, яких може зазнати село. Можна підвищити ефективність управління та надання послуг і підвищити конкурентоспроможність сільських територій, поважаючи економічні, соціальні та екологічні потреби нинішнього та майбутніх поколінь.

На прикладі одного з реалізованих проектів, бачимо, що енергетична незалежність сільської місцевості в Польщі можлива на основі використання відновлюваних джерел енергії. Кілька років тому вчені з Геттінгенського університету ввели термін «біоенергетичне село» [283]. Так називають територію, яка може задовольнити всі свої енергетичні потреби (у більшості випадків – у електроенергії) завдяки місцевому виробництву енергії з використанням відновлюваних джерел. Енергетичні села також можуть створювати локальні тепломережі з використанням ВДЕ або продавати надлишки енергії в державну мережу, отримуючи таким чином додаткові прибутки.

Від початку повномасштабної війни в Україні (2022 р.) та від моменту, коли ворог почав прицільно бити по енергетичних об'єктах, місцеві органи самоврядування зіткнулися з проблемою централізації енергетичної системи в Україні. Тому, використовуючи сучасний багатофункціональний підхід до розвитку сільських територій, доцільно розглянути переваги перетворення традиційного українського села на сучасне, біоенергетичне. Перш за все, необхідно забезпечити незалежність від великого комерційного постачальника. Енергетична незалежність дозволить значно скоротити витрати, що може бути дуже важливим фактором у розвитку сільськогосподарських територій.

Реалізація цих пропозицій дозволить виконувати умови Концепції

Smart Village і пришвидшити сільський розвиток при відбудові України. Для комплексного і ефективного впровадження Концепції Smart Village потрібно налагоджувати співпрацю та об'єднувати різні інституції на місцевому рівні (рис. 4.1).

Рис. 4.1. – Модель взаємодії місцевих інституцій для ефективного впровадження Стратегії Smart Village

Джерело: розроблено автором.

Важливий аргумент для ефективного впровадження Smart Village – планування «знизу вгору». Воно повинно відповідати реальним, місцевим потребам. Запропоновані суб'єкти можуть бути партнерами, але не обов'язково повинні брати участь у розбудові Smart Village. Основне – це залучення місцевих громад/жителів, а також міжсекторальний підхід. Ключовою фігурою цього процесу має бути лідер, який візьме на себе впровадження ініціативи та відповідальність після завершення кожного з етапів проекту. Важливо, щоб лідер був зацікавлений у продовженні проекту, оскільки це є запорукою подальшого пошуку та отримання постійного фінансування на проекти Smart. На території громади чи їх об'єднання доцільно розглянути створення інституційного середовища, яке б підтримувало місцеві сільські ініціативи в реалізації Концепції «Smart Village». У подальшому успішний досвід можна буде імплементувати на

іших сільських територіях.

4.2. Індустріальні парки як детермінанта стратегічного сільсько-го розвитку

Для типових сільських регіонів стійкий соціально-економічний розвиток, пов'язаний зі збереженням природного балансу, є особливо важливим. В Україні під час трансформації активно шукають різні шляхи активізації та збільшення можливостей зайнятості в сільському господарстві та переробці сільськогосподарських культур. На цьому тлі процес створення індустріальних парків набирає все більшої актуальності та розглядається, насамперед, як інструмент територіального розвитку.

Індустріальні парки є рушієм локального розвитку, ефективним інструментом залучення інвестицій, налагодження нових інноваційних і конкурентних виробництв, підвищення інвестиційного іміджу та зростання економічної спроможності території. Створення індустріального парку дозволяє підвищити якість, технологічність та інноваційність виробництва на певній території, знизити рівень безробіття і, відповідно, покращити рівень життя населення в територіальних громадах. Це також допоможе зміцнити бюджетоутворювальну базу громад і забезпечити їх платоспроможність після завершення реформи децентралізації.

В Україні процес створення індустріальних парків започатковано із прийняттям у 2006 р. Концепції створення індустріальних (промислових) парків в Україні [71]. Проте, на практиці реалізація цієї Концепції зводилася до пілотних проектів у різних регіонах країни. Оскільки в законодавстві не було чітко зазначених положень щодо організаційної форми, то в більшості випадків було обрано комунальне підприємство. У результаті на початковому етапі по всій країні було створено 52 індустріальні парки. З них

60% (31) були муніципальними, 33% (17) приватними, 5% (3) змішаними та 2% (1) державними. Проте, лише чотири індустріальні парки мали якісні інфраструктурні об'єкти, де вже розмістилися резиденти з реальними виробничими підприємствами:

- Білоцерківський індустріальний парк (Київська область);
- Вінницький індустріальний парк (Вінницька область);
- Індустріальний парк Соломоново (Закарпатська область);
- Коростенський індустріальний парк (Житомирська область).

Основними проблемами неефективного функціонування ІП є:

- брак повного фінансування. За даними Міністерства економіки, у 2016-2019 роках Державний фонд регіонального розвитку профінансував лише 4 проекти, пов'язані зі створенням інфраструктури ІП, на суму 7,2 млн грн.

- нерозуміння місцевими громадами інструментів створення та функціонування ІП. Бувають випадки, коли ідея створення парку залишається на папері: «проголосували на сесії і забули». Крім того, часто це пов'язано з відсутністю керуючих компаній, які б відповідали за ІП (їх створення теж ніхто не заохочує).

Нині великі очікування покладаються на перезапуск індустріальних парків у зв'язку із прийняттям проекту Закону про внесення змін до Закону України «Про індустріальні парки», спрямованого на залучення інвестицій в промисловий сектор економіки шляхом запровадження стимулів в індустріальних парках (№4416-1 від 10.12.2020) (Зміни від 07.09.2021). Прийняття цього законопроекту дозволить розкрити потенціал індустріальних парків як дієвого механізму подолання існуючих проблем у промисловості та наслідків поточної економічної кризи в Україні.

Є сподівання, що індустріальні парки стануть ще одним інструментом залучення інвестицій, створення нових робочих місць, а отже – посилення фінансової спроможності територіальних громад.

Проте, для ефективного впровадження індустріальних парків доцільно скористатися досвідом Польщі, проаналізувати діючі моделі для виявлення позитивних результатів і уникнення помилок.

У сучасній науковій літературі чимало праць присвячено проблемі ефективності та функціонування індустріальних парків. Зокрема, індустріальні парки стали предметом дослідження Лиса О. І., Лукашенко Т. В. [34], Олексюк Г. В. [39]. Вагомим внеском у висвітленні проблем стимулювання створення ІП в Україні є праці Калат Я. Я. [30], Галасюка В. В. [11]. У публікаціях згаданих авторів проаналізовано зарубіжний досвід і наведено приклади кількох країн, де успішно функціонують індустріальні парки. В окремих наукових працях представлено теоретичні засади функціонування ІП, зокрема їх класифікація. При цьому поза увагою науковців залишаються відмінності різних видів спеціальних економічних зон. Ніхто із дослідників не сфокусувався на чіткому формуванні моделі діяльності індустріального парку для наочного прикладу.

Із метою усунення цих прогалин вважаємо за доцільне проаналізувати успішний кейс польського індустріального парку, що знаходиться на прикордонній території. Це дозволить сформулювати більш прийнятні для імплементації в українських реаліях пропозиції.

Ефективне функціонування парків за рахунок інноваційності може відігравати важливу роль у підвищенні конкурентоспроможності тих регіонів, зокрема сільських, у котрих розташовані парки.

Сьогодні в Польщі існують промислові, наукові, науково-технічні парки та їх гібриди. Потрібно зазначити, що не існує єдиної універсальної

моделі чи способу функціонування парку для досягнення максимальної ефективності. Модель бізнесу в кожному конкретному випадку відрізняється. Проте можна стверджувати, що застосовані методи і моделі завжди націлені на прибутковість парку. В Польщі бізнес-модель парку може існувати з точки зору бюджетного, комерційного та змішаного фінансування [173].

Загальна кількість технологічних парків і географія їх розміщення на території Польщі наведені на рис. 4.2. Зважаючи на різноманітність парків як за ступенем розвитку, так і за їх фактичною діяльністю, вони на рисунку представлені за єдиною схемою.

Рис. 4.2. – Карта технологічних парків Польщі, 2020 р.

Джерело: [192].

Вважається, що першим створеним у Польщі парком є Познанський науково-технічний парк (травень, 1995 р.) [192]. Процес створення всіх

технологічних парків у цій країні відбувається під патронатом Асоціації організаторів центрів інновацій та підприємництва, що базується у Познані [208].

Польськими науковцями [173] запропонована класифікація парків за профілем та стадією розвитку: парки на етапі планування (ще не діючі), парки на початковій стадії розвитку, парки що розвиваються, високорозвинені парки. Із врахуванням даної класифікації та останніх даних щодо функціонування парків, нами обрано парк, котрий належить до групи парків, що розвиваються. Також важливим аргументом на користь нашого вибору було розташування цього парку в прикордонному Люблінському воєводстві. Вважаємо, що таким чином вдасться сформувати найбільш актуальні для українських реалій пропозиції. На прикладі Люблінського науково-технологічного парку хочемо охарактеризувати модель для розвитку територій в Україні.

Аналіз роботи технопарку в Польщі. Люблінський науково-технологічний парк управляється 2 компаніями. Це пов'язано з непорозуміннями, що виникли під час створення керуючих компаній. За результатом розподілу голосів на загальних зборах акціонерів зі складу акціонерів вийшла Сільськогосподарська академія в Любліні, котрій належала земля, де мав бути розташований парк.

У 2003 р. був створений Lubelski Park Naukowo-Technologiczny Sp. z o.o. (LPNT Sp. Z o.o.) [204]. Його акціонерами були:

- Люблінська політехніка (21%),
- Орган місцевого самоврядування Люблінського воєводства (21%),
- Університет Марії Кюрі-Склодовської в Любліні (21%),
- міська гміна Люблін (21%),

- Медична академія в Любліні (2,67%),
- Сільськогосподарська академія в Любліні (2,67%),
- Інститут агрофізики ім. Богдана Добжанського з Польської академії наук у Любліні (2,67%),
- Інститут ґрунтознавства та рослинництва м. Пулави (2,67%),
- Люблінський капітальний фонд Sp. z o.o. з м. Люблін (2,67%),
- ДП «ФС-Холдинг» Корпорація фінансів і промисловості в Любліні (2,67%).

У 2005 році створено підприємство «Науково-технологічний парк Люблінського воєводства». (PNTWL S.A.). Його акціонерами були Сільськогосподарська академія в Любліні (72,4%) та Орган місцевого самоврядування Люблінського воєводства (27,6%) [173]. Установи поділили між собою повноваження з управління парком.

Сьогодні акціонерами парку є: Орган місцевого самоврядування Люблінського воєводства 96,66% і Університет природничих наук у Любліні 3,34% [204]. Необхідно зазначити, що відсотки управління акціонерів від початку заснування дуже змінилися.

Завдання Люблінського науково-технологічного парку S.A. полягає в тому, щоб сприяти потоку знань між бізнесом і наукою. Фахівці допомагають підприємцям-початківцям розпочати та вести власний бізнес із використанням новітніх технологій. При потребі надається нерухомість та технічна інфраструктура підприємцям на вигідних умовах для ведення успішної діяльності.

Для огляду діяльності парку проаналізуємо його за моделлю Triple Helix (потрійна спіраль) (рис. 4.3). Вона описує відносини між ключовими інституціями (учасниками) через призму стимулювання

процесів економічного розвитку. Основне припущення полягає в тому, що співпраця бізнесу, науки та державного управління сприятиме зростанню інновацій, підприємництва, а в довгостроковій перспективі приведе до покращення умов життя жителів громад. Особливостями моделі є нестабільність (переговорна сила учасників постійно змінюється), а також нелінійність змін, що відбуваються. Це призводить до географічної диференціації співпраці, наприклад, впливає на діапазон інструментів, що використовуються для створення інновацій [274].

Модель Triple Helix зараз є популярним інструментом для аналізу процесів економічного розвитку на регіональному та місцевому рівнях. Переважна більшість індустриальних парків у Польщі, були визначені, сформовані та забезпечені державним сектором. Звісно, є винятки, як-от Люблінський науково-технологічний парк, створений Сільськогосподарською академією в Любліні та органом місцевого самоврядування Люблінського воєводства, де відносини партнерів більш збалансовані, ніж в інших парках Польщі. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що заклик до такого типу інституцій є передусім інструментом місцевого самоврядування, що використовується для створення політики підприємства та/або спроби інтегрувати приватний сектор із наукою. Ключовим аспектом у всіх парках, незалежно від назви та визначеного профілю, є бажання отримати інноваційні рішення, які могли би позитивно вплинути на місцевий та регіональний розвиток у довгостроковій перспективі.

Основними проблемами реалізації концепції Triple Helix місцевою владою є її основні риси – нестабільність та нелінійність. Асиметричні відносини між учасниками, зміна переваг, їхнє невігластво, відсутність бажання співпрацювати та довіри призводять до фрагментарного використання Triple Helix.

Рис 4.3. – Модель Triple Helix

Джерело: [274].

Отже, бачимо, що в Польщі на місцевому рівні не існує класичної моделі Triple Helix, яка б відображала індустріальні парки як простір для рівноправної співпраці між усіма трьома секторами. Прийнята модель функціонування парку в цій країні, базується на державному секторі як засновнику, та є доцільною в сферах, де приватний капітал сильно фрагментований. Проте, ця модель не має місця там, де працюють великі компанії.

Таким чином, діяльність органів місцевого самоврядування має сенс у Східній Польщі та в окремих місцевостях інших регіонів країни. Потрібно пам'ятати, що в такій формулі даний інструмент дуже повільно нарощує потенціал, створюючи простір для співпраці та зміцнюючи його. Тому

не можна очікувати швидких результатів, але довготривала та системна діяльність має привести до розвитку місцевої культури підприємництва та інновацій.

За результатами огляду діяльності польських індустріальних парків виявлено їх зв'язок із ефективним впливом на місцевий розвиток. При аналізі застосування моделі Triple Helix встановлено, що вона є ефективною тоді, коли співзасновником/ініціатором створення парку є орган місцевого самоврядування. Це є вагомим фактором для українських реалій, особливо після завершення адміністративної реформи. Адже до територіальних громад перейшли всі повноваження і відповідальність за місцевий економічний розвиток.

Виходячи з польського досвіду, бачимо, що на рівні національної політики важко визначити всі елементи моделі Triple Helix. Цей підхід використовується обмежено, в основному як обґрунтування рішень, прийнятих національними органами влади, тобто переважає патерналістська поведінка. Приймаючи рішення, влада намагається збалансувати інтереси всіх сторін: працівників, роботодавців і науковців. Відповідно, немає єдиної комплексної інноваційної політики, яка б підвищувала інноваційний потенціал промисловості. На місцевому рівні все інакше, і модель Люблінського науково-технологічного парку є гарною ілюстрацією цього.

Додатковим інструментом і своєрідною перевагою для ефективного функціонування ІП є дорадництво. Приклад такого ланцюжка взаємодії в ІП показано на рис. 4.4.

Рис. 4.4. – Взаємозв'язок дорадництва та інших інструментів ефективного функціонування ІП

Джерело: розроблено автором.

Згідно з законопроектом «Про індустриальні парки в Україні», який ми згадували раніше, в індустриальних парках зможуть розміщуватися такі об'єкти, як офіси керівних компаній учасників індустриальних парків, фінансові, рекламні та маркетингові установи, освітні заклади, зокрема дошкільні, наукові парки, акселератори, інноваційні лабораторії, зали для конференцій, пожежні частини, складські приміщення та об'єкти логістичної інфраструктури, а також низка інших об'єктів. Законопроект також передбачає повну або часткову компенсацію з бюджету відсоткової ставки за кредитами на облаштування і ведення господарської діяльності в індустриальних парках для їхніх учасників. Очікується, що індустриальні парки стануть ще одним інструментом для залучення інвестицій, створення нових робочих місць, а отже – інструментом посилення фінансової

спроможності територіальних громад.

Вважаємо, що створення індустріального парку на території громади зможе вирішити ряд завдань, а саме:

1) реалізація та розвиток економічного потенціалу громади шляхом створення нових підприємств у різних сферах діяльності;

2) підвищення інвестиційної привабливості території та залучення додаткових інвестицій;

3) підвищення рівня ділової активності в громаді та розвиток малого та середнього підприємництва;

4) підвищення рівня життя та добробуту мешканців громади шляхом створення нових робочих місць та зменшення рівня безробіття, підвищення показника середньої заробітної плати в регіоні;

5) зростання надходжень до бюджетів усіх рівнів, включаючи надходження від сплати орендної плати за користування земельною ділянкою, в межах якої буде розміщено індустріальний парк;

6) створення сучасних, екологічно чистих промислових підприємств;

7) зниження показників трудової міграції населення в громаді;

8) впровадження новітніх інноваційних рішень у виробництві продукції;

9) впровадження енергозберігаючих технологій;

10) насичення ринку конкурентоспроможною продукцією вітчизняного виробництва;

11) збільшення експортного потенціалу місцевих підприємств.

Утворення та ефективне функціонування індустріальних

парків в Україні дасть поштовх для розвитку інноваційних підходів, залучення інвестицій, та, відповідно, розвитку економіки загалом. Саме сільські території, які до цього часу асоціювалили лише з сільським господарством можуть стати доброю платформою для започаткування їх багатофункціональності.

4.3. Зелена економіка як перспективний напрям у розвитку сільських територіальних громад України

Одним із ключових завдань економічного розвитку кожної країни є створення умов для досягнення та підтримання стійкого економічного зростання. Проте, світова енергетична кризи зумовлює пошук нових альтернативних джерел енергії, а відтак – і нових моделей економічного зростання, у котрих ціллю є сталий розвиток як основа для стабілізації раціонального споживання матеріальних благ із мінімальними екологічними ризиками.

Сучасні проблеми, пов'язані зі станом навколишнього природного середовища, стають все більш глобальнішими. Популяризація концепції зеленої економіки багато в чому пов'язана з численними кризами останніх років, і, насамперед, із кліматичною, екологічною, продовольчою, фінансовою та економічною. За останніх кілька місяців 2022 року перелічені проблеми підсилюються впливом російсько-української війни. У результаті це може пришвидшити глобальну екологічну та, як наслідок, економічну кризу в світі.

Визначення сталого розвитку було запропоновано Канадською екологічною комісією ще в 1915 році, згідно з якою «кожне покоління має право на певний відсоток природного капіталу, але більша частина цього капіталу повинна бути передана наступним поколінням у незмінному вигляді» [277].

Початок активних обговорень у сфері сталого соціально-економічного розвитку припадає на кінець 1960-х років. Поштовхом до розвитку і

впровадження терміну «зелена економіка» стала культурна революція 60-х років XX ст., ідеологічним базисом якої була праця Р. Карсон «Тиха весна» (1962 р.). Саме в цій публікації вперше було висвітлено негативні наслідки економічного зростання, зокрема, у зв'язку зі знищенням біорізноманіття.

Теоретичні засади «зеленої економіки», розроблені всесвітнім об'єднанням учених Інституту «зеленої економіки» (Великобританія), повертають науку з винятково кількісних вимірів «людини економічної» та розсувають межі мейнстріму через використання комплексних і міждисциплінарних методів й інструментів. По суті, при обґрунтуванні економічної політики пропонується використовувати абсолютно нові наукові підходи.

У цей період почали розглядатися проблеми такої модифікації економіки, в якій завдяки раціональному використанню всіх видів природних ресурсів, використанню нових технологій і засобів створюються середовище та умови для розвитку суспільства. На початку 70-х років почали формуватися ідеї сталого розвитку. Так, у 1972 році в Стокгольмі відбулася перша світова зустріч з екологічних проблем. Тоді й була створена організація для реалізації екологічної програми ООН. Наступним кроком було впровадження поняття «зелена економіка», котре вперше використано у звіті Уряду Великої Британії «Концепція зеленої економіки» (1989 р.) в рамках вирішення питань сталого розвитку.

Вивчення європейського досвіду по впровадженню зеленої економіки, пошук успішних кейсів для адаптації в Україні є важливим для створення власної стратегії фінансової стабільності та раціонального використання природних ресурсів.

Для дослідження використано метод компаративістики. Зокрема, здійснено порівняння впровадження зеленої економіки на європейському рівні, діяльності Польщі на цьому шляху, а також кроків України до європейської інтеграції. Також застосовано монографічний метод для

вивчення окремого досвіду, зокрема, досвіду польського енергетичного кластеру. За допомогою методу аналізу і синтезу здійснено фокусування на конкретних прикладах.

Виникнення зеленої економіки. Вперше концепція «зеленої економіки» з'явилася в 1989 році у звіті «Проект зеленої економіки», розробленому для уряду Великобританії групою англійських економістів-екологів: Девідом В. Пірсом, Аніл Маркандя та Едвардом Б. Барбарою. Їх метою була підтримка британського уряду в реалізації концепції сталого розвитку [218; 239; 259]. На основі опублікованого документу з'явилися наступні видання в 1991 і 1994 роках, де було розширено початкову тематику глобальних екологічних проблем: зміни клімату, руйнування озонового щару, знищення тропічних лісів, деградації та втрати природних ресурсів у країнах, що розвиваються [104]. Термін «зелена економіка» у науковому обігу знову з'явився у 2008 році під час дискусії, ініційованої Програмою ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), що привело до появи Ініціативи зеленої економіки. У її рамках було підготовлено звіт Global Green New Deal, опублікований у 2009 р. Доповідь не лише включала екологічні аспекти, а й стосувалась пошуку шляхів боротьби зі світовою економічною кризою, що виникла у 2007 р. у США. Програма закликала уряди стимулювати зелені сектори та виділяти значні ресурси на досягнення трьох цілей:

- відновлення економіки (економічна);
- викорінення бідності (соціальна);
- скорочення викидів вуглецю та зменшення деградації екосистем (екологічна).

У 2009 році, саме напередодні конференції з клімату в Копенгагені, Організація Об'єднаних Націй опублікувала заяву, в якій висловила переконання, що зелена економіка може сприяти відновленню економіки та зменшити ризики, пов'язані з продовольчою безпекою, дефіцитом води та енергії, а також деградацією екосистем і зміною клімату. У 2012 році в

рамках підготовки до Конференції ООН зі сталого розвитку Ріо + 20 [265] питання зеленої економіки викликало жвавий інтерес і сприяло появі численних публікацій. Однією з найважливіших була доповідь «Звіт про зелену економіку», видана ЮНЕП у 2011 році. У ній визначено «зелену економіку» як «економіку, яка покращує добробут людей та соціальну справедливість та одночасно значно зменшує екологічні ризики та екологічний дефіцит. Організація подала до керівництва ООН із «зеленої економіки» підготовлені у 2009-2012 рр. 30 звітів та досліджень щодо 11 національних стратегій її впровадження [239].

Наступним кроком в імплементації «зеленої економіки» було прийняття у 2015 році на Всесвітній конференції ООН у Нью-Йорку концепції «Сталий розвиток 2030» [264], що мала ключове значення для закріплення ідеї «зеленої економіки». Документ підписали всі 193 країни-члени Організації Об'єднаних Націй. У ньому визначено 17 Цілей сталого розвитку (рис.4.5), реалізація яких дасть змогу глобально змінити екологічну свідомість, забезпечити екологічне виробництво енергії та продуктів харчування, належну організацію транспорту, розв'язати проблему негативних кліматичних та інших явищ.

Рис. 4.5. – Цілі сталого розвитку

Джерело: [264].

Цілі, прийняті в концепції «Сталий розвиток 2030», згруповані за п'ятьма напрямками: люди, планета, процвітання, мир, партнерство. Вони охоплюють широкий спектр проблем, пов'язаних із бідністю, голодом, охороною здоров'я, освітою, гендерною рівністю, зміною клімату, миром та соціальною справедливістю. «Зелена економіка», зокрема, пов'язана з ціллю 15 щодо захисту, відновлення та сталого використання екосистем; стале управління лісовими ресурсами; боротьба з опустелюванням і деградацією земель; протидія загрозам для біорізноманіття. Цілі замінили прийняті у 2000 році Цілі розвитку тисячоліття, які мали бути реалізовані до 2015 року.

Європейський аспект «зеленої економіки». У Європейському Союзі, який активно брав участь у розбудові концепції сталого розвитку, концепція «зеленої економіки» з'явилася досить пізно. Лише напередодні Саміту Ріо+20 в 2012 році Європейська комісія визначила «зелену економіку» як «довгострокове виживання планети» (ЕЕА 2012; EU 2012) [126; 265]. Це низьковуглецева економіка, яка ефективно використовує ресурси та забезпечує соціальну інтеграцію (ЕЕА 2012; EU 2012). Тоді Європейська Комісія визначила своє ставлення до «зеленої економіки» в програмі екологічних заходів, що розглядають природний капітал та збереження біорізноманіття. Першим основним документом, з точки зору «зеленої економіки», була Стратегія «Європа 2020». Її центральним елементом була підтримка сталого розвитку в усіх сферах економіки, навколишнього середовища та соціального життя. У рамках цієї стратегії у 2011 році були розроблені різноманітні документи для підготовки до практичної реалізації концепції, зокрема, «Ресурсоефективна Європа», «Дорожня карта переходу до конкурентоспроможної та низьковуглецевої економіки до 2050 року» та «Стратегія ЄС щодо біорізноманіття до 2020 року» (ЕС 2011a, 2011b, 2011c) [75].

«Зелену економіку» можна розглядати з концептуальної та теоретичної точки зору, що дозволяє створювати стратегії, розробляти програми розвитку, а також застосовувати та реалізувати їх. «Зелена економіка» включає такі елементи: зелені продукти та послуги, зелені інвестиції, зелені сектори економіки, зелені державні закупівлі та зелені робочі місця, а також споживання, що сприяє екологізації економіки [26; 259].

Перший елемент (зелені продукти та послуги) складається з продуктів і послуг, які мають низький вплив на довкілля протягом усього їхнього життєвого циклу. Це означає, що вони виготовляються або пропонуються з використанням екологічно чистих компонентів і можуть бути повторно використані в процесі переробки, особливо т.зв. циркулярної економіки. Зелені продукти та послуги повинні відповідати певним екологічним вимогам.

Зелені інвестиції включають як будівництво інфраструктури, що захищає навколишнє середовище, пристроїв, що дозволяють виробляти та використовувати відновлювані джерела енергії, так й інші види діяльності у сфері виробництва або використання енергії та сировини.

Зелені сектори економіки завжди асоціювалися з сільським та лісовим господарством, охороною природних ландшафтів, виробництвом відновлюваної енергії, розвитком біоекономії та екологічно чистих технологій. Збереження «зелених» секторів економіки також залежить від споживання, яке дозволяє уникати відходів, втрат і раціонально поводитися з відходами.

З іншого боку, зелені державні закупівлі – це діяльність і процеси, в яких державні органи впливають на придбання товарів, послуг та інші проекти, які позитивно впливають на довкілля, а також на економічне та соціальне зростання і розвиток.

Зелені робочі місця – це форми зайнятості, що сприяють зменшенню споживання енергії та природних ресурсів, зменшенню кількості та видів відходів та забруднення, скороченню викидів парникових газів, захисту екосистем та збереженню біорізноманіття.

Отже, ми бачимо, що за реалізацію концепції «зеленої економіки» відповідають різні суб'єкти: держави, органи державної влади та організації, підприємства, місцеві громади, домогосподарства та, зрештою, всі громадяни. Саме тому термін «зелена економіка» також асоціюється з концепціями «зеленого зростання» та «сталого розвитку», запропонованими ОЕСР (OECD 2011).

Поширення концепції «зеленої економіки» та «зеленого зростання», що привертає увагу вчених, громадських діячів і політиків протягом багатьох років, переросло у спроби ввести в економічну політику положення, що підтримують екологічну практичну діяльність у різних галузях економіки. Особливо це стосувалося галузей, що забруднюють довкілля – промисловості, енергетики, транспорту та сільського господарства. Для цього використовувалися різноманітні заходи та інструменти як нормативного (наприклад, введення охоронних зон, заборон чи наказів), так і економічного та фінансового характеру. Під час реалізації концепції «зеленої економіки» спочатку акцент був зроблений на використанні податкової системи, яка застосовувала принцип «забруднювач платить» (високі податкові ставки для підприємств). Саме за таким принципом в Європі вдалось запобігти утворенню забруднюючих речовин і накопичити кошти на відновлення довкілля. Ця система управління мала особливе значення на природних територіях та у виробничих галузях, які інтенсивно використовують елементи природного середовища. Проте, Концепція сталого розвитку та «зеленої економіки» вимагає пошуку нових податкових рішень, нових видів інвестицій, нових систем управління ресурсами, й особливо – нових джерел

енергії, що забезпечують як збереження природного середовища, так і довговічність та ефективність економічних процесів соціального прогресу. Згідно з розрахунками OECD (2011), продовження застосування чинної моделі економічного зростання, заснованої на використанні викопного палива, призведе до збільшення викидів парникових газів на 50% у 2050 році та подвоєння кількості передчасних смертей до 3,6 мільйонів людей на рік. Прогнози також вказували на глобальне збільшення попиту на воду на 55% і можливе зниження наземного біорізноманіття у світі на 10%. Це свідчило про необхідність більш глибокого «озеленення» економіки та пошуку нових інструментів для її реалізації [125].

Робота над збільшенням виробництва відновлюваної енергії принесла видимі результати. Лише за період 2005–2013 років виробництво відновлюваних джерел енергії в ЄС зросло з 3 847,3 до 17 066,6 МВт-год. Проте, впровадження «зеленої економіки» та етапи її розвитку відрізнялися в різних країнах ЄС. Індекс «зеленої економіки», розрахований професором В. Ryszawska, на початок другого десятиліття 21 століття [239], вказує на те, що в той час Польща перебувала на 20-й позиції серед тодішніх 27 держав-членів ЄС. За площею викидів, забруднення та відходів Польща посіла 7 місце. Найбільш успішними країнами, з точки зору реалізації концепції «зеленої економіки», у той час були Швеція, Нідерланди, Данія та Австрія.

Тому концепція екологізації була і залишається предметом постійного інтересу міжнародних організацій та глобальних інституцій, яких також дотримувався Європейський Союз. Після прийняття Організацією Об'єднаних Націй концепції «Сталий розвиток 2030» у грудні 2019 року, Європейський Союз оголосив повідомлення про стратегію «Європейської зеленої угоди» (ЕС 2019).

Сьогодні всім вже зрозуміло, що для досягнення ефекту «зеленої

економіки» потрібно об'єднати зусилля всіх країн, адже клімат не впливає вибірково на окрему країну. Тому ЄС ставить перед собою глобальну ціль досягти кліматичної нейтральності до 2050 року, виконуючи тим самим свої зобов'язання за Міжнародною Паризькою угодою. Для досягнення цієї мети необхідні соціально-економічні перетворення в Європі – економічно ефективні, справедливі та соціально стійкі. Європейський зелений шлях – це стратегія ЄС для досягнення цілі кліматичної нейтральності до 2050 р., яка була ініційована Комісією в грудні 2019 року, і Європейська рада взяла до уваги цей факт на грудневому засіданні. Основними видами діяльності, передбаченими Положенням [116] є:

- встановити темпи скорочення викидів до 2050 року, щоб забезпечити передбачуваність для бізнесу, зацікавлених сторін і громадян;
- розробити системи моніторингу та звітності про прогрес у досягненні мети;
- забезпечити економічно ефективний і соціально справедливий екологічний перехід.

Тимчасову угоду, досягнуту з Європейським парламентом у квітні 2021 року, Рада схвалила у травні 2021 року. Наразі, її положення набуло чинності.

«Зелена економіка» Польщі. У дослідженнях польських вчених важко знайти визначення «зеленої економіки», незважаючи на багато використаних англійських джерел. Проте, варто звернути увагу на пояснення терміну, яке є на сайті Мінекономіки Польщі. Згідно з цією інституцією, ми маємо справу з «зеленим розвитком економіки», що розуміється як «новий шлях соціально-економічного розвитку, більш ефективний шлях реалізації цілей сталого розвитку» [241]. Крім того, «так звана Екологізація економіки розглядається на багатьох рівнях і

охоплює низку більш вузьких питань, а саме: розвиток чистих технологій, відновлюваних джерел енергії; підвищення ефективності використання енергії та матеріалів; зміна моделі споживання та виробництва на більш стійку, інтегровану продуктову політику; поодинокі державні закупівлі; зелені робочі місця чи екологічна фіскальна реформа». Таким чином, у наведених визначеннях чітко вказується роль вищезгаданих елементів «зеленої економіки» [288].

Із кожним роком в Польщі все частіше наголошується на питанні створення економіки з низьким рівнем викидів. Результатом цього стала розробка і впровадження Стратегії «Енергетична політика Польщі до 2030 року», а також документу «Польща 2030. Третя хвиля сучасності. Довгострокова стратегія національного розвитку» від 2012 року [159; 261]. Останній передбачає такі заходи:

- більш ефективне використання природних ресурсів;
- реалізація програми розвитку інноваційних екологічних технологій;
- підтримка провідних наукових центрів і підприємств у цій сфері.

Наступний документ – проект «Стратегія енергетичної безпеки та довкілля – перспектива до 2020 року» від 2013 р. наголошує на сприянні «зеленому» економічному зростанню Польщі шляхом забезпечення енергетичної безпеки та доступу до сучасних інноваційних технологій, а також усуненні адміністративних бар'єрів для «зеленого» зростання [249]. Цей документ набув особливого значення серед інших завдяки «Декларації про зелене зростання», прийнятій країнами-членами ОЕСР у жовтні 2009 року. У ній наголошувалося, що терміни «зелений» і «зріст» не повинні бути взаємовиключними [125]. У цьому сенсі можна вести мову про економічне зростання шляхом інвестування в екологічно чисті рішення, що, в свою чергу, сприятиме підвищенню ефективності виробничих процесів [172].

Наведемо також ряд документів, котрі свого часу були початковими документами до формування «зеленої економіки» і в яких ширше розглядалися окремі складові «зеленої економіки»:

- «Національний план дій з відновлюваної енергетики» (2010 р.) [169];
- «Стратегія зміни моделей виробництва та споживання для сприяння реалізації принципів сталого розвитку» (2003 р.);
- «Дорожня карта» впровадження Плану дій з екологічних технологій» (2006 р.);
- «Виконавча програма до Національного плану дій з екологічних технологій на 2007-2009 рр. з урахуванням перспективи 2010-2012 рр.» (2007 р.);
- «Національний план дій зі сталих державних закупівель на 2013-2016 роки» (2013) [170].

Розроблена «Енергетична політика Польщі до 2040 року» встановлює рамки для енергетичної трансформації в країні, містить стратегічні рішення щодо вибору технологій для побудови енергосистеми з низьким рівнем викидів. РЕР2040 сприяє реалізації Паризької угоди, укладеної в грудні 2015 року на 21-й Конференції Сторін Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату (COP21), беручи до уваги необхідність здійснення трансформації справедливим і солідарним чином. Документ розроблений на підставі європейської стратегії «Green Deal» (*Polityka Energetyczna Polski do 2040 r.*) [223].

При плануванні та реалізації зазначеної Стратегії враховано масштаби викликів, пов'язаних з адаптацією національної економіки до нормативних умов ЄС, кліматичними та енергетичними цілями до 2030 року, Європейською зеленою угодою, планом відновлення економіки після пандемії COVID-2019

та прагненням до кліматичної нейтральності відповідно до національних можливостей, як внесок у реалізацію Паризької угоди. PER2040 – одна з дев'яти інтегрованих галузевих стратегій, що є результатом Стратегії відповідального розвитку. PER2040 узгоджується з Національним планом енергетики та клімату на 2021-2030 роки. Важливими є також представлені територіальні підходи та джерела фінансування PER2040.

На тлі потужного нормативно-правового забезпечення «зеленої економіки» у Польщі успішним кейсом запуску енергетичної трансформації є місто Конін (Великопольське воєводство), зокрема, енергетичний кластер «Зелена енергія Коніна». 21 червня 2018 року в міській раді м. Конін було підписано угоду про співпрацю, яка спрямована на створення енергетичного кластеру «Зелена енергія Коніна». Його учасниками виступили: 1) м. Конін; 2) підприємство водовідведення в Коніні; 3) міське підприємство теплової енергії; 4) Муніципальний відділ економіки комунальними відходами в Коніні; 5) Муніципальний відділ місцевої комунікації в Коніні; 6) підприємство комунального і житлового господарства. Із наведеного переліку бачимо, що учасники є представниками як структур самоврядування, так і бізнесу. Зокрема, до розробки проектів включені наукові інституції, що відповідає моделі Triple Helix [24]. Наведемо кілька успішних прикладів проектів, які розпочато в Кластері:

1. Будівництво фотовольтаїчної ферми на території Лівий берег в Коніні. Мета проекту: будівництво фотовольтаїчної ферми загальною потужністю 2,18 МВт, з супутньою інфраструктурою, що вироблятиме електроенергію на основі джерела сонячного випромінювання (тобто відновлювану електроенергію), охорона довкілля та поліпшення енергетичної безпеки. Ефекти: зменшення викидів парникових газів на 1523 тонни CO₂ на рік; скорочення викидів пилу, а також виробництво енергії з потужністю новозбудованих генеруючих установок, що використовують

відновлювані джерела енергії, тобто, 1890 МВт/рік. Період реалізації: 22.06.2020 - 31.05.2022. Загальна вартість: 15 042 991,69 злотих, зокрема, дофінансування 8 307 919,24 злотих.

2. Будівництво геотермальної теплової станції в Коніні. Мета проекту: виробництво теплової енергії на основі місцевого геотермального (відновлюваного) джерела. Проект відповідає політиці захисту довкілля ЄС, стратегії енергетичної безпеки та покращенню умов для регіонального розвитку. Ефекти: будівництво геотермальної теплової станції з інфраструктурою та буріння геотермальної свердловини Konin GT-3. Встановлена потужність складатиме 8,1 МВт, а заплановане щорічне виробництво теплової енергії – майже 150 тис ГДж. Вплив цієї інвестиції на охорону довкілля полягатиме у щорічному скороченні викидів CO₂ на 6746 Мг. Період реалізації: 2020-2022 роки. Загальна вартість: 56 088 436, 04 злотих; дофінансування склало 24 141 131,00 злотих.

3. Комплекс електростанцій Понтув–Адамув–Конін вироблятиме водень з біомаси. На початковому етапі 1 тонну, а в перспективі – 2 тонни газу на добу. Цієї кількості водню має вистачити для заправки 100 автобусів з паливними елементами. Сьогодні ZE PAK – це група електростанцій, що працюють переважно на бурому вугіллі і, отже, мають високі викиди. Тому з минулого року Конінська електростанція переходить на біомасу, блоки на Понтнувській електростанції поступово відключаються. Крім того, виникла ідея використовувати отриману енергію для виробництва водню. ZE PAK підписав контракт на поставку електролізера HyLYZER 1000-30, який дозволить отримувати газ за допомогою електролізу. Окрім електролізера, також придбано компресорну станцію на 350 бар і газові розподільники. Сьогодні електроліз є найчистішим процесом отримання водню — звичайно, за умови живлення чистою енергією, — але, водночас, найбільш енергоємним: для виробництва 1 кг водню потрібно близько 50-

60 кВт/г енергії.

4. Комплекс електростанцій Понтув–Адамув–Конін – виробництво водню з біомаси. Основним паливом, що використовується на Конінській електростанції, є біомаса, що складається з суміші деревної та сільськогосподарської біомаси. Відсоток сільськогосподарської біомаси в загальній кількості спаленої на заводі біомаси становить приблизно 20%. Основним паливом є біомаса з дерева у вигляді стружки та тирси хвойних і листяних порід дерев, дерев'яні піддони та кора у вигляді стружки. Завод із виробництва водню на Конінській електростанції планується побудувати на базі електролізерів з електролітно-полімерною мембраною (технологія PEM). Встановлення планувалося у 2022 році. Електрика, яка використовується для роботи електролізера, буде на 100% надходити з відновлюваного джерела енергії. Водень, вироблений електролізерами, стискатиметься системою компресорів до тиску 300 - 450 бар і постійно перекачуватиметься до засобів, що транспортують водень. Спеціально підібрані компресори зможуть безпосередньо постачати водневі заправні станції. Замовлений електролізер для першого етапу завдання буде мати потужність 2,5 МВт, що дозволить виробляти 1000 кг водню на добу. У разі потреби розширення, надане екологічне рішення дає можливість збільшити виробництво водню до 20 000 кг на добу [197].

Перспективи України щодо «зеленої економіки». Міжнародний та європейський досвід впровадження «зеленої економіки» демонструє ефективність використання урядами низки бюджетно-податкових, фінансових інструментів, зокрема, зелених тарифів, податку на CO₂, екологічних податків, зелених облігацій тощо. Розвиток відновлюваної енергетики безпосередньо пов'язаний із застосуванням «зеленого» тарифу. Вперше визначення цього терміну в законодавстві з'явилося у ст. 1 Закону України «Про альтернативні джерела енергетики» від 20 лютого

2003 року [55], де зазначається, що зелений тариф – це спеціальна ціна, за якою купується енергія, вироблена з відновлюваних джерел енергії – гідроелектростанціями, сонячними, вітровими або біостанціями.

У процесі підготовки проектів Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» [66] та Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 [63] роки були внесені численні пропозиції, спрямовані на екологізацію усіх галузей економіки та упровадження таких інструментів «зеленої» економіки, як технології більш чистого виробництва, органічне сільськогосподарське виробництво, «зелене» будівництво, «зелені» закупівлі в державному та приватному секторах.

Верховна Рада України 21 липня 2020 року ухвалила законопроект № 3658 «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення умов підтримки виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії» [56]. Законом передбачено зменшення розмірів «зелених» тарифів для введених в експлуатацію об'єктів сонячної та вітрової енергетики шляхом встановлення понижуючих коефіцієнтів.

Крім цього, держава зобов'язалася покривати 20% витрат на «зелений» тариф із Держбюджету. Також протягом розгляду законопроекту було прийнято правку про зменшення «зеленого» тарифу на 60% для СЕС потужністю від 1 до 75 МВт, введених в експлуатацію з 1 квітня 2021 року.

Основним стратегічним документом державної політики в екологічній сфері є «Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року», затверджені Законом України від 28.02.2019 року [67]. У чинній Стратегії до 2030 року поставлена мета національної держкополітики, яка полягає, зокрема, у досягненні хорошого стану довкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів

соціально-економічного розвитку України з метою забезпечення конституційного права кожного громадянина України на чисте та безпечне довкілля, впровадження збалансованого природокористування і збереження та відновлення природних екосистем.

Збільшення використання енергії з відновлюваних джерел та альтернативних видів палива вважається важливою частиною стратегії України щодо збереження традиційних паливно-енергетичних ресурсів і скорочення пов'язаного з ними негативного впливу на навколишнє середовище.

Важливим кроком є затвердження Урядом України 30 липня 2021 року оновленого Національно визначеного внеску до Паризької Угоди, що ставить за мету скоротити викиди парникових газів до рівня 35% порівняно з 1990 роком та досягти вуглецевої нейтральності не пізніше 2060 року. З огляду на перспективи повоєнного розвитку України, вважаємо, що «зеленій економіці» буде приділятися ключова роль.

Втілення моделі «зеленої економіки» передбачає зростання ролі держави та міжнародних органів в економічному регулюванні, створенні умов для розвитку бізнесу на основі нових екологічних стандартів та технологій більш чистого виробництва, екологізації індустріальних галузей господарства. В умовах ресурсної та енергетичної залежності України, яка сформована ситуацією, коли екологічно шкідливі технології використовуються на застарілих енергонеефективних підприємствах, саме поступова заміна «коричневої» індустріальної економіки на нову «зелену» як стратегічний пріоритет розвитку дає шанс забезпечити національну безпеку держави в найближчі десятиріччя. Відповідно до низки політичних ініціатив «Green Deal», щороку відбуватиметься скорочення діючих шахт та, відповідно, ресурсів для енергії. Додатковим фактором є російсько-

українська війна, що унеможливлює постачання сировини. На сьогодні потреба у розвитку «зеленої економіки» зростає великими темпами.

Тому, на нашу думку, в західних регіонах України доцільно було б розробити модель енергетичного парку за зразком Польщі. Це може допомогти уникнути дефіциту енергії як в воєнний, так і післявоєнний період, що є стратегічно важливим завданням.

Наступним фактором в розвитку «зеленої економіки» є розвиток сільського господарства, оскільки він впливає на різні, пов'язані зі сталим розвитком, сфери життя. Нова економічна стратегія, запропонована ООН, передбачає докорінну трансформацію природокористування, промисловості та свідомості людей, виходячи поза межі постіндустріальної економіки. Забезпечення продуктами харчування, а також підвищення їх якості й екологічності включено в європейські стратегічні плани. Проте, сьогодні продовольча безпека порушена таким руйнівним фактором, як війна. На значній території України, де ведуться бойові дії, неможливо провести посівну кампанію, а 25 млн тон вирощеного в минулому році зерна заблоковано в портах. Це загрожує продовольчій безпеці як нашої країни, так і інших країн, до яких експортувалися продукти харчування. Тому надзвичайно важливо переглянути глобальні плани та створити нову модель продовольчої безпеки для запобігання голоду.

ПІСЛЯМОВА

Результатом проведеного дослідження стала розробка загальної та логічної послідовності процедур підготовки та реалізації стратегій сільського розвитку на різних рівнях територіального устрою. В опрацьованих стратегічних документах Європейського Союзу наголошується на пріоритетності сільського розвитку в країнах-членах. У монографії зроблено порівняння стану стратегічного планування в Україні та Польщі із фокусом на етапи та принципи стратегічного планування. У дослідженні висвітлено досвід Польщі щодо планування багатофункціонального сільського розвитку; в Україні ці питання лише набувають значущості.

На основі узагальнених наукових підходів і надійного методологічного підґрунтя у монографії розроблено пропозиції щодо ефективної моделі стратегічного планування для сільського розвитку. Зокрема:

1. Концепція багатофункціональності є однією з основних моделей сільського розвитку в Україні. Найчастіше його ототожнюють із впровадженням нових несільськогосподарських функцій у сільський економічний простір, що приводить до диверсифікації місцевої економіки, а отже, – до розриву з домінуванням сільського господарства в сільській місцевості. Проте, розвиток сільських територій є багатоаспектним, тому його слід розглядати комплексно. Дослідження проводилося на підставі опрацювань наукових джерел і первинних даних щодо обраної тематики. За результатом аналізу зроблено висновок, що відправною точкою для розвитку сільських територій в Україні має стати розробка стандартів та рівня класифікації сіл, створення відповідно до них фінансових нормативів. Важливо, що використання теоретичного та емпіричного досвіду країн ЄС дозволить наблизити національну політику розвитку сільських територій до європейських стандартів і вимог, що відповідає стратегічній меті економічної політики України.

2. Запропоновано Методику оцінки потенціалу локальних стратегій і програм, котра може бути практичним інструментом оцінювання спроможності стратегічних документів на місцевому рівні, зокрема за тематичними напрямками. Завдяки використанню Методики територіальні

громади матимуть змогу встановити рівень відповідності своїх локальних стратегій (програм) нормативно-правовим актам національного та регіонального рівнів. В монографії наведено результати апробації Методики на прикладі стратегій регіонального рівня за напрямком енергоефективності (оскільки це один з пріоритетних напрямків досліджуваних об'єктів). Таке оцінювання спроможності стратегічних і програмних документів дозволить упорядковувати систему стратегічних документів і буде практичним кроком до використання стратегічного планування як ефективного інструменту.

3. Система стратегічного планування в Україні побудована таким чином, що всі документи узгоджуються на національному рівні та враховують настанови ЄС. Аналіз національного досвіду розробки та впровадження стратегічного планування дозволяє зробити висновок, що нинішня державна система планування стратегічного соціально-економічного розвитку України перебуває на стадії подальшого становлення та вдосконалення, але водночас є відносно добре врегульована в законодавчому аспекті. Проте, на думку експертів, для наближення національних стратегічних програм до європейських аналогів необхідна єдина концептуальна система стратегічного планування, у якій були б сформульовані конкретні цілі, напрями, пріоритети, завдання та проблеми, оскільки зазначені категорії не мають спільного визначення та єдиного способу розуміння. Як рекомендація, на наступному етапі планування її українські розробники/експерти мають максимально врахувати стратегічні напрями програм розвитку сільських територій, які розроблені ЄС та Польщею на довгострокову перспективу в наступних редакціях документів. Спираючись на успішну реалізацію попередніх програм Польщею, це допоможе Україні рухатися у правильному напрямку для ефективного розвитку сільських територій.

4. Значна частина дослідження спрямована на вивчення польського досвіду з обраної проблематики. Отримані нами результати свідчать, що проведення адміністративно-територіальної реформи на найнижчому рівні територіального поділу країни мало велике значення. Завдяки цьому ґрунтовно посилилася роль та економічний потенціал місцевого самоврядування в сільських територіях.

5. Аналізуючи стратегічні документи, зауважимо, що органи місцевого самоврядування шукають нові шляхи розвитку, віддаючи перевагу насамперед багатофункціональному розвитку. Запропоновані в монографії рекомендації щодо створення Локальної групи діяльності у трьох проаналізованих громадах України спрямовані на сприяння активізації підприємницького потенціалу мешканців певної громади, створенню робочих місць, збільшенню власних надходжень до бюджету та збереженню місцевої культури та стилю життя. Це також дозволить сформувати позитивний імідж кластерів в Україні, посилити міжнародну співпрацю з можливістю планування спільних транскордонних проектів.

6. Після отримання Україною статусу кандидата в ЄС у 2022 році дії та стратегічні плани мають відповідати стандартам ЄС. Важливу роль тут може відіграти міжнародна співпраця груп Локальних груп діяльності з Польщі та України, сформованих консорціумами для обміну досвідом на місцевому рівні. Аналіз також показує, що локальна група в Польщі є додатковим інструментом для кожної громади, тому це можливість скористатися перевагами такої моделі в Україні.

7. Відносно новою концепцією в ЄС є Стратегія Smart Villages (розумні села). У політиці розвитку Європейського Союзу концепція розумних сіл з'явилася в умовах необхідності реалізації положень Стратегії Єуропа 2020 як відповідь на пошук шляхів реалізації концепції сталого розвитку, що перебуває на початковій фазі формування та застосування. Концепція спрямована на зміцнення територіального капіталу села, а інструментами для її реалізації є соціальні та технологічні інновації.

8. Висвітлено основні особливості створення індустріальних парків для забезпечення сталого розвитку територій, зокрема сільських. Реалізації поставленої мети сприяло викладення моделі парків як форми співпраці в умовах конкуренції та визначення їх місця в стратегіях регіонального і місцевого розвитку. Розглянуто і проаналізовано різні види індустріальних парків та визначено перспективи використання їх потенціалу для сільських територій України. Як результат дослідження, наведено переваги для територіальних громад від діяльності різних видів і

моделей індустріальних парків. Запропонована і апробована модель Triple Helix на прикладі індустріального парку в Польщі, дозволяє сформуванню концепцію успішної моделі функціонування таких парків в нашій державі. При аналізі результатів встановлено, що діяльність парків ефективна тоді, коли співзасновником/ініціатором його створення парку орган місцевого самоврядування. Це є вагомим фактором для українських реалій, саме після завершення адміністративної реформи. Адже до територіальних громад перейшли всі повноваження і відповідальність за місцевий економічний розвиток.

9. Враховуючи погіршення стану навколишнього природного середовища, органи місцевого самоврядування повинні розробляти і реалізувати багато заходів, які дозволять ефективно зменшити антропопресію. Представлений огляд політики розвитку та захисту навколишнього середовища, а також поглиблені тематичні дослідження, які мають стати основою для оцінки сталого функціонування сільських громад. На основі проведеного дослідження було підготовлено пропозицію спільних системних рішень у розробці стратегічних планів, щоб місцеві стратегії стали основним інструментом реалізації діяльності, що підтримує захист навколишнього природного середовища та сталий розвиток в рамках впровадження європейських стандартів щодо зеленої економіки в концепції «Green Deal».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агробізнес України : Інфографічний Довідник. URL : <https://agribusinessinukraine.com/>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).
2. Асоціація тваринників України : Офіційний сайт. URL : <https://usba.com.ua/>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).
3. Бородіна О. Соціальні інновації в системі сільського розвитку: концептуальні підходи. Економіка України. 2010. Вип. № 9. С. 68–77
4. Бриль М. Стратегія основа становлення та розвитку ОТГ. Місцеве самоврядування. 2018. Вип. № 5. URL : <https://i.factor.ua/ukr/journals/ms/2018/may/issue-5/article-36538.html>.
5. Бурау Н. І., Антонюк В. С., Півторак Д. О. Методологія наукових досліджень у галузі: практикум : навч. посіб. Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського, 2021. 58 с. URL : <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/45871>
6. Бурик З. Генеза понятійно-категоріального апарату стратегічного управління. Публічне адміністрування: теорія та практика. 2014. Вип. 1. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2014_1_2.
7. Важинський Ф. А. Сутність і значення соціально-економічного розвитку сільських територій. Науковий вісник НЛТУ України. 2010. Вип. 20.5 С. 152–157.
8. Великомоствівська громада : Офіційний сайт Великомоствівської міської ради Львівської області. URL : <https://vmgromada.gov.ua/>. (дата звернення: 04.05.2023 р.)
9. Венгерська Н. С. Сільський розвиток України в умовах євроінтеграції: проблеми та перспективи. Економічний вісник Національного гірничого університету. 2015. № 4. С. 113-118.
10. Газуда С. М. Науково-теоретичні основи сутності сільського розвитку.

2013. ДВНЗ “УжНУ”. URL : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream.pdf>
11. Галасюк В. В. Індустріальні парки: світовий досвід та перспективи створення в Україні. Економічний аналіз : зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет ; редкол. : О. В. Ярощук (гол. ред.) та ін. 2018. Т. 28. № 1. Тернопіль : ВПЦ ТНЕУ «Економічна думка». С. 40-50.
12. Гончаренко І. В. Соціально-економічний розвиток сільських територій регіону: проблеми теорії та практики : монографія / НАН України. Інститут регіональних досліджень. Львів, 2009. 370 с.
13. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/436-15>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).
14. Губені Ю. Е. Розвиток сільських територій: деякі аспекти європейської теорії і практики. Економіка України. 2007. № 4. С. 62–70.
15. Гудим К. Напрямки розвитку АПК України в контексті світової інтеграції. Світове господарство і міжнародні економічні відносини. 2012. Вип. 4. С. 38–47.
16. Гуторова О. Проблеми та перспективи розвитку сільських територій в Україні. Актуальні проблеми інноваційної економіки. 2016. Вип. 4. С. 68–73. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apie_2016_4_13.
17. Данилишин Б. Галузь, що приваблює економіку України. ГлавКом. 2013. URL : <https://glavcom.ua/economics/finances/bogdan-danilishin-rizik-obvalnoji-devalvaciji-grivni-zrostaie-652305.html>
18. Дацко О. І. Вдосконалення стратегічного планування розвитку сільських поселень для зміцнення їх соціально-економічної безпеки. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2013. Вип. 6. С. 243–257. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/sepspu_2013_6_28.

19. Ефективність використання потенціалу сектору комерційних послуг у забезпеченні соціально-економічного зростання регіонів України: наукова доповідь / НАН України ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України» ; наук. редактор М. І. Мельник. Львів, 2020. 176 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).
20. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 року (м. Страсбург) : ратифіковано Законом № 452/97-ВР від 15.07.1997 р. Офіційний вісник України від 03.04.2015 р. № 24. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text.
21. Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки : Проект від 26.10.2015 р. (не набрав чинності). URL : <https://ips.ligazakon.net/document/NT1978>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).
22. Єрмаков О. Ю. Методологія економічного дослідження організаційних форм виробництва. Економіка АПК. 2003. С. 31-37.
23. Єрмаков О. Ю. Ресурсний потенціал сільських територій та особливості його відтворення і використання в аграрній сфері. Науковий вісник НУБіП України. 2011. Вип. 163. Ч. 3. С. 133-141.
24. Єрмаков О. Ю., Костецька І. І. Роль індустріальних парків для стратегічного розвитку територій. Економічний простір : збірник наукових праць. № 174. Дніпро : ПДАБА, 2021. С. 90–94. DOI : <https://doi.org/10.32782/2224-6282/174-16>.
25. Єрмаков О. Ю., Лайко О. О. Методологія формування стратегій розвитку сільськогосподарських підприємств. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2014. Вип. 200 (2). С. 107–14.
26. Єрмаков О. Ю., Мельниченко В. В. Розвиток і використання біоенергетичного потенціалу сільськогосподарських підприємств :

монографія. Київ : ЦП “Компринт”, 2019. 237 с.

27. Єрмаков О. Ю., Погріщук Г. Б., Чорнодон В. І. Основи методології наукових економічних досліджень : навч. посіб. Тернопіль : В-во «Підручники і посібники», 2009. 290 с.

28. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2002. № 3-4. Ст. 27. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.

29. Іщук Я. В., Горна М. О. Моніторинг реалізації стратегії сталого розвитку “Україна–2020”. Статистика в Україні та світі: стан, тенденції та перспективи розвитку : матеріали XVI Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди Дня працівників статистики. Київ : «Інформаційно-аналітичне агентство», 2018. С. 35-39. URL : <http://194.44.12.92:8080/jspui/handle/123456789/3597>.

30. Калат Я. Я. Стимулювання розвитку індустріальних парків (на прикладі прикордонних регіонів Польщі). Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Світове господарство та зовнішньоекономічні відносини. 2020. Вип. 2 (142). С. 78–87. URL : <https://doi.org/10.36818/2071-4653-2020-2-11>.

31. Колесников В. І. Світовий досвід розвитку сільських територій. Ефективна економіка : електронний журнал. 2014. Вип. 4. URL : http://www.economy.nayka.com.ua/index.php/sveta%2021.03.2014/pdf/2_2016/7.pdf?op=1&z=2956.

32. Костецька І. І., Молдован Е. Методика оцінювання спроможності локальних стратегічних і програмних актів у сфері енергетики та енергоефективності, 2022.

33. Лелеченко А. П., Васильєва О. І., Куйбіда В. С., Ткачук А. Ф. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень : навч. посіб. Київ, 2017. 110 с.

34. Лиса О. І., Лукашенко Т. В. Організаційно-економічний механізм створення індустріальних парків. Науковий вісник. Серія: економічна. 2014. Вип. 2. С. 172–181.
35. Людський розвиток в Україні. Модернізація соціальної політики: регіональний аспект : кол. моногр. / за ред. Е. М. Лібанової ; НАН України, Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи. Київ : Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи НАН України, 2015. 356 с.
36. Міракін В. В. Сучасні тенденції розвитку сільськогосподарських кооперативів в Україні. Економіка і суспільство. 2018. Вип. 16. С. 173–181.
37. Названо ТОП-5 проблем сільського господарства України : Інформаційний портал Finance.ua. 2016. URL : <https://news.finance.ua/ua/news/-/371151/nazvano-top-5-problem-silskogo-gospodarstva-ukrayiny>.
38. Наукові основи і стратегічні пріоритети сталого розвитку сільських територій України : брошура / Гадзало Я. М., Жук В. М., Могилова М. М. та ін. ; за ред. Я. М. Гадзала ; Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки”. Київ : ННЦ “ІАЕ”, 2019. 40 с. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/17822>.
39. Олексюк Г. В. Індустріальні парки України: від концепції до реальності. Регіональна економіка. 2017. Вип. 1. С. 98–105.
40. Офіційний вебпортал – Асоціація «Український клуб аграрного бізнесу» («УКАБ»). URL : <http://ucab.ua/ua>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).
41. Офіційний вебпортал – Головне управління статистики у Львівській області. URL : <https://lv.ukrstat.gov.ua/>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).
42. Офіційний вебпортал – Державна служба статистики України «Grouping of enterprises by size of the harvested area of the main crops», 2020. URL : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/sg/grup_sg_pidpr/

arch_grup_e.htm.

43. Офіційний вебпортал – Державна служба статистики України. URL : <https://ukrstat.gov.ua/>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

44. Офіційний вебпортал – Децентралізація в Україні. URL : <https://decentralization.gov.ua/>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

45. Офіційний вебпортал – Інститут Громадянського Суспільства. URL : <http://www.csi.org.ua/>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

46. Офіційний вебпортал – Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. URL : https://www.minregion.gov.ua/___cf_chl_tk=kABJ_mlqRiwA3YtE_JwfFoBg.gOvv2R-FT28BGhChwJc-1683107172-o-gaNycGzNCpA. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

47. Офіційний вебпортал – Тернопільська обласна адміністрація. URL : <http://www.oda.te.gov.ua>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

48. Офіційний вебпортал – Тернопільський обласний центр зайнятості. URL : <https://ter.dcz.gov.ua/>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

49. Офіційний вебпортал – Департамент агропромислового розвитку Тернопільської обласної державної адміністрації. URL : <https://agroprom.te.gov.ua/>.

50. Офіційний вебпортал Європейської комісії. Розділ «A European Green Deal». URL : https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en. (дата звернення: 06.05.2023 р.).

51. Офіційний вебпортал Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL : <https://minagro.gov.ua/>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

52. Охота Ю. В. Підприємницька діяльність в аграрному секторі: сутність, організаційно-правова форма та інші основні аспекти Ефективна

економіка. 2018. Вип. 3. URL : http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/3_2018/153.pdf.

53. Павлов О. І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель : монографія. Одеса: Астропринт, 2009. 344 с.

54. Презентовано структуру всіх сільськогосподарських земель України : Інформаційний портал AgroPolit.com (Гаряча агрополітика). 2019. URL : <https://agropolit.com/news/14414-prezentovano-strukturu-vsikh-silskogospodarskih-zemel-ukrayini>.

55. Про альтернативні джерела енергії : Закон України від 20 лютого 2003 р. № 555-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 24. Ст. 155. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text>. (дата звернення: 06.05.2023 р.).

56. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення умов підтримки виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії : Закон України від 21 липня 2020 р.

№ 810-IX. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2020. № 50. Ст. 456. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/810-20>. (дата звернення: 06.05.2023 р.).

57. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель : Закон України від 17 червня 2020 р. № 711-IX. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2020. № 46. Ст. 394. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/711-20>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

58. Про внесення змін до Комплексної програми підвищення енергоефективності, енергозбереження та розвитку відновлюваної енергетики у Львівській області на 2021-2025 роки : Розпорядження Львівської обласної військової адміністрації від 11.08.2022 р. № 249/0/5-22ВА. URL : <https://loda.gov.ua/documents/37390>. (дата звернення: 06.05.2023 р.).

59. Про внесення змін до Програми розвитку туризму та курортів у

Львівській області на 2021-2025 роки : Розпорядження Львівської обласної військової адміністрації від 15.07.2022 р. № 192/0/5-22ВА. URL : <https://loda.gov.ua/documents/35686>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

60. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%B-F#Text>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

61. Про затвердження Інструкції з ведення погосподарського обліку в сільських, селищних та міських радах : Наказ Державної служби статистики України від 11.04.2016 р. № 56. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0689-16>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

62. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо формування і реалізації прогнозних та програмних документів соціально-економічного розвитку об'єднаної територіальної громади : Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. 2016. № 75. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0075858-16#Text>.

63. Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 роки : Розпорядження Кабінету міністрів України від 25 травня 2011 р. № 577-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/577-2011-%D1%80>. (дата звернення: 06.05.2023 р.).

64. Про затвердження перспективного плану формування територій громад Львівської області : Розпорядження Кабінету міністрів України від 11 листопада 2015 р. № 1158-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/1158-2015-%D1%80>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

65. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки : Указ президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1529/99#Text>.

66. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21 грудня 2010 р. № 2818-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2011. № 26. Ст. 218. (втратив чинність на підставі Закону № 2697-VIII від 28.02.2019 р.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/2818-17>. (дата звернення: 06.05.2023 р.).
67. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2019. № 16. Ст. 70. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/2697-19>. (дата звернення: 06.05.2023 р.).
68. Про селянське (фермерське) господарство : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2009-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. № 14. Ст. 186. (Закон втратив чинність на підставі Закону № 973-IV від 19.06.2003 р. ВВР. 2003. № 45. Ст. 363). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2009-12#Text>.
69. Про Стратегію сталого розвитку “Україна-2020” : Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>.
70. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядження Кабінету міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).
71. Про схвалення Концепції створення індустріальних (промислових) парків : Розпорядження Кабінету міністрів України від 1 серпня 2006 р. № 447-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/go/447-2006-%D1%80>. (дата звернення: 06.05.2023 р.).
72. Програмний портал Інтегроване просторове планування об’єднаних територіальних громад. «Hromada». URL : <https://hromada.ca>

nactions.com/. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

73. Прокопчук О., Усюк Т. Європейська модель інвестиційного забезпечення політики сільського розвитку. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*. 2016. Vol. 2. No. 4. Pp. 149–160. URL : www.are-journal.com

74. Радехівська міська територіальна громада : Офіційний веб-сайт. URL : <https://miskrada-radekhiv.gov.ua/>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

75. Ріо-де-Жанейро – Йоганнесбург: паростки ноосферогенезу і відповідальність за майбутнє / за ред. Шевчука В. Я. ; В. Я. Шевчук, Г. О. Білявський, Ю. М. Саталкін, В. В. Гетьман, В. М. Навроцький. Київ : Геопринт, 2002.

76. Розвиток різноукладності на селі: особливості, проблеми / В. В. Юрчишин та ін. ; ред. В. В. Юрчишин ; Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки”. Київ : ННЦ ІАЕ, 2004. 446 с.

77. Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України : монографія / НАН України, Ін-т регіональних досліджень ; наук. ред. В. В. Борщевський. Львів, 2012. 216 с. (Серія “Проблеми регіонального розвитку”).

78. Розумне село “Smart Village” : Інформаційно-аналітична система для автоматизації діяльності об’єднаних територіальних громад. URL : <https://sisoftware.biz/portfolio/smart-village>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

79. Роїк О. Р., Лущик М. В. Стратегічні напрями сталого розвитку туризму у Львівській області з урахуванням сучасного стану. *Економіка та суспільство*. 2018. Вип. 17. С. 158-164. URL : https://tourlib.net/statti_ukr/roik2.htm.

80. Сільське господарство України : статистичний збірник / відп. за вип. О. Прокопенко. Київ : Державна служба статистики України, 2021. URL : https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/09/zb_sg_20.pdf.

81. Сокальська міська територіальна громада : Офіційний веб-сайт. URL : <https://sokal-rada.gov.ua/>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).
82. Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій : матеріали до Сьомих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 9-10 лист. 2005 р. Київ : УААН ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2005. 83 с.
83. Станасюк Н. С. Аналіз стратегічного планування місцевого розвитку. Вісник Національний університет “Львівська політехніка”. Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2009. № 647. С. 212–217.
84. Стратегія розвитку Великомоствівської об’єднаної територіальної громади на 2020-2027 роки : Затверджена рішенням XXXV чергової сесії VIII скликання Великомоствівської міської ради від 02.06.2019 р. № 1051. URL : <https://vmgromada.gov.ua/strategiya-rozvitku-17-29-05-15-10-2019>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).
85. Стратегія розвитку Львівської області на період 2021-2027 років : Рішення № 948 від 24.12.2019 року. URL : <https://loda.gov.ua/documents/49999>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).
86. Стратегія розвитку Радехівської міської територіальної громади до 2027 року : Рішення № 4 від 21.12.2021 р. URL : <https://miskrada-radekhiv.gov.ua/pub-info/39903-strategiia-rozvitku-radexivskoyi-mtg>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).
87. Стратегія розвитку Сокальської територіальної громади до 2027 року. 2021. URL : <https://sokal-rada.gov.ua/Pro-gromadu/stor-3>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).
88. Територіально-просторове планування використання земель в Україні: понятійний базис у контексті безпеки життєдіяльності людей / Третяк А. М., Третяк В. М., Прядка Т. М., Скляр Ю. Л., Капінос Н. О. Агросвіт.

2021. № 15. С. 3–13. DOI : 10.32702/2306-6792.2021.15.3.

89. Ткачук В. А. Обґрунтування моделі соціально-економічного розвитку сільських територій. Економіка АПК. 2015. № 7. С. 76-84. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2015_7_12.

90. Ткачук В. А. Розвиток соціальної інфраструктури сільських територій України в контексті їх сталого розвитку. Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2013. Вип. 3. С. 69-80.

91. Третяк А. М., Третяк В. М. Зонування земель: законодавчий колапс та наукові засади планування розвитку землекористування об'єднаних територіальних громад. Агросвіт. 2020. № 23. С. 3–9. DOI : 10.32702/2306-6792.2020.23.3.

92. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

93. Урядовий портал – Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL : <https://www.kmu.gov.ua/>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

94. Хомич Л. В. Стратегія регіонального розвитку і планування території. Стратегічні пріоритети. 2007. № 4 (5). С 142–149.

95. Шашина М. В., Солосіч О. С., Місяйло О. В., Очеретяна О. В. Аналіз стратегій регіонального розвитку в контексті імплементації засадничих положень концепції смарт-спеціалізації у національну політику розвитку регіонів. Ефективна економіка. 2021. № 5. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=8873>. DOI: 10.32702/2307-2105-2021.5.71. (дата звернення: 10.05.2023 р.).

96. Ярема Л. В. Розвиток сільського господарства Тернопільської області та його вплив на рівень життя сільського населення. Науковий

вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Економіка. аграрний менеджмент, бізнес. 2013. Вип. 181 (1). С. 8–14.

97. Ярема Л. В., Замора О. І. Економічний потенціал сільського господарства Тернопільської області та можливості його ефективного використання. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. 2018. Вип. 17 (2). С. 153–157. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2018_17%282%29__36.

98. A Framework for Indicators for the Economic and Social Dimensions of Sustainable Agriculture and Rural Development. European commission agriculture directorate-general. 5 February 2001. 39 p.

99. Adamowicz M. Wielofunkcyjne gospodarstwa rolne jako podmiot w rozwoju wsi i rolnictwa. 2004. Вип. 33. S. 25–42.

100. Adamowicz M., Zwolińska-Ligaj M. Koncepcja wielofunkcyjności jako element zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Zeszyty Naukowe SGGW, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing. 2009. Вип. 2 (51). S. 11–38.

101. Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa – Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa – Portal Gov.pl. URL : <https://www.gov.pl/web/arimr>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

102. AgroPortal.ua. «Агроновини України та світу». URL : <https://agroportal.ua>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

103. Aktualizacja Strategii zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa. Projekt diagnozy sytuacji społeczno-gospodarczej rolnictwa, rybactwa i obszarów wiejskich w Polsce. Ministerstwo Rolnictwa, 2018. URL : https://zodr.pl/zasis/download/mrirw_06_04_2018_diagnoza.pdf.

104. Allen C., Clouth S. A Guidebook to the Green Economy. Is. 1, Green Economy, Green Growth, and Low-Carbon Development-History, Definitions

and a Guide to Recent Publications. UN Division for Sustainable Development, UNDESA. August 2012. URL : [https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/GE%20Guide book.pdf](https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/GE%20Guide%20book.pdf) .

105. Bański J. Changes in agricultural land ownership in Poland in the period of the market economy. *Agricultural Economics (Zemědělská ekonomika)* 57. 28 February 2011. Вип. 2. Pp. 93–101. URL : <https://doi.org/10.17221/18/2010-AGRICECON> .

106. Bański J. Contemporary typologies of rural areas in Poland – an overview of methodological approaches. *Przegląd Geograficzny* 86. 2014. Вип. 4. Pp. 441–470. URL : <https://doi.org/10.7163/PrzG.2014.4.1>.

107. Bański J. Problematyka definicji i zasięgu przestrzennego obszarów wiejskich i stref podmiejskich. 2012. Вип. 11 (3). Pp. 5–15.

108. Bański J., Bednarek-Szczepańska M., Czapiewski K. Miejsce obszarów wiejskich w aktualnych strategiach rozwoju województw: kierunki i cele rozwoju a rzeczywistość. *Studia obszarów wiejskich*. T. 19. Warszawa : Komisja Obszarów Wiejskich, Polskie Tow. Geograficzne : PAN IGiPZ, 2009.

109. Baran-Zgłobicka B., Godziszewska D., Zgłobicki W. The Flash Floods Risk in the Local Spatial Planning (Case Study: Lublin Upland, E Poland). *Resources* 10. 2021. Вип. 2. URL : <https://doi.org/10.3390/resources10020014>.

110. Blakely, Edward J., Ted K. Bradshaw. *Planning local economic development: theory and practice*. 3rd ed. Thousand Oaks, Calif : Sage, 2002.

111. Brańka P., Jopek D., Musiał-Malago' M. Rola infrastruktury instytucjonalnej w rozwoju lokalnym na przykładzie lokalnych grup działania w woj. Małopolskim, [w:]. *B Infrastruktura w rozwoju regionalnym i lokalnym. Wybrane problemy*, 244. Warszawa : CeDeWu, 2015.

112. Brańka P. Rola lokalnych grup działania w rozwoju turystyki aktywnej na obszarach górskich województwa podkarpackiego. 2015. Вип. 256. Pp. 53–70.

113. Brooks, Michael P. Planning theory for practitioners. Chicago, III: Planners Press, American Planning Association, 2002.
114. Chandler A. D. Strategy and Structure. The History of Industrial Enterprises. Cambridge, Mass, MIT, Press, 1962.
115. Cieślak M. Organizacja procesu prognostycznego. Prognozowanie gospodarcze. Wyd. 4. Wrocław : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008. 368 s.
116. Climate Action «2050 Long-Term Strategy». URL : https://climate.ec.europa.eu/eu-action/climate-strategies-targets/2050-long-term-strategy_en. (дата звернення: 06.05.2023 р.).
117. Common Agricultural Policy, 31.01.2023. URL : <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/cap-introduction/>.
118. Cork 2.0 Declaration : “A Better Life in Rural Areas”. European Commission. Directorate-General for Agriculture and Rural Development. LU : Publications Office, 2016. URL : <https://data.europa.eu/doi/10.2762/370418>.
119. Czarnecki A. O spójności w planowaniu strategicznym dla rozwoju obszarów wiejskich. T. XVII. Вип. Zeszyt 6. 15.12.2015. Pp. 44–49.
120. Czarnecki A. Obszary wiejskie, urbanizacja wsi, rozwój wielofunkcyjny. rolnictwo wielofunkcyjne - przegląd pojęć. Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich, 450. Warszawa : Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, 2005. URL : https://www.irwirpan.waw.pl/~ibukraba/r1_rylska_2005.html.
121. Czarnecki A. Przemiany funkcji pozarolniczych na obszarach wiejskich województwa lubelskiego 7. 2005. Вип. 4. Pp. 63–69.
122. Czarnecki A. Rola urbanizacji w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich. Problemy rozwoju wsi i rolnictwa. Warszawa : Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, 2009.
123. Czyżewski A. Wydatki budżetowe w Programie Rozwoju Obsza-

rów Wiejskich (PROW) na lata 2014–2020 – problem niedoboru środków. *Studia i Prace WNEiZ* 41. 2015. Pp. 159–72. URL : <https://doi.org/10.18276/sip.2015.41/2-14>.

124. Daniels T. Smart Growth: A New American Approach to Regional Planning. *Planning Practice and Research* 16. Вип. 3–4. Серпень 2001. Pp. 271–79. URL : <https://doi.org/10.1080/02697450120107880>.

125. Declaration on Green Growth Adopted at the Meeting of the Council at Ministerial Level on 25 June 2009. The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). URL : <https://www.oecd.org/env/44077822.pdf>.

126. Deklaracja z Rio w sprawie środowiska i rozwoju, 1992. URL : <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1992.html>.

127. Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej rolnictwa, obszarów wiejskich i rybactwa w Polsce. Dokument służący opracowaniu Strategii zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, 2019.

128. Drobnia A, Frenkiel W. Planowanie portfela projektów w skali lokalnej. Katowice : Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach, 2001.

129. Drucker Peter F. Entrepreneurial Strategies. *California Management Review* 27. 1985. Вип. 2. Pp. 9–25. URL : <https://doi.org/10.2307/41165126>.

130. EUR-Lex. Raport Komisji Brundtland 1987. Official Journal of the European Union. URL : https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TX-T/?uri=LEGISSUM:sustainable_development. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

131. EUROPA 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu. KOMISJA EUROPEJSKA, 2010. URL : <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:PL:PDF>.

132. European Commission. Directorate General for Agriculture and Rural Development. Digital and Social Innovation in Rural Services. LU : Publications Office, 2018. URL : <https://data.europa.eu/doi/10.2762/814170>.
133. Furmankiewicz M., Janc K., Macken-Walsh Á. Implementation of the EU LEADER Programme at Member-State Level: Written and Unwritten Rules of Local Project Selection in Rural Poland. *Journal of Rural Studies* 86. August 2021. Pp. 357–65. URL : <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.05.020>.
134. Gawroński H. Zarządzanie strategiczne w samorządach lokalnych. Wydanie I. Warszawa : Wydawnictwo Wolters Kluwer, 2010.
135. Godet M. Prospective et planification stratégique. Paris : Economica, 1985.
136. Góralski A. Zadanie, metoda, rozwiązanie. Warszawa : Naukowo-Techniczne, 1977.
137. Gordon G. Strategiczny plan dla gminy : jak osiągnąć sukces. Warszawa : Agencja Rozwoju Komunalnego, 1998.
138. Górniak J., Mazur S. Zarządzanie strategiczne rozwojem. Warszawa : Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2012. URL : https://www.euroreg.uw.edu.pl/dane/web_euroreg_publications_files/1210/zarzadzanie_strategiczne_rozwojem.pdf.
139. Gościński J. Sterowanie i planowanie: ujęcie systemowe. Warszawa : PWE, 1982.
140. Guzal-Dec D. Intelligent Development of the Countryside – The Concept of Smart Villages : Assumptions, Possibilities and Implementation Limitations. *Economic and Regional Studies / Studia Ekonomiczne i Regionalne* 11. Вип. 3. 01 September 2018. Pp. 32–49. URL : <https://doi.org/10.2478/ers-2018-0023>.
141. Hediger W. Agriculture's Multifunctionality, Sustainability, and Social Responsibility. 82nd annual conference of the Agricultural Economics So-

ciety (AES) at the Royal Agricultural College, Cirencester, Gloucestershire, UK. April 2008. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/7010962.pdf>.

142. Intelligent village. Forum Aktywizacji Obszarów Wiejskich na zlecenie. Warszawa : Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Oddział w Warszawie, 2019.

143. International Assessment of Agricultural Knowledge, Science, and Technology for Development (Project), Beverly D. McIntyre, ред. Global report. Agriculture at a crossroads. Washington. DC : Island Press, 2009.

144. Jezierska-Thöle A. Rozwój obszarów wiejskich Polski Północnej i Zachodniej oraz Niemiec Wschodnich: Rural development of North and West Poland and East Germany. Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2018.

145. Jurgie K. Pakt dla obszarów wiejskich 2020 (2030). Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, 2018. URL : http://www.krir.pl/files/Pakt_dla_obszar%C3%B3w_wiejskich.pdf.

146. Kachala C. B., Ivanochko B. Development of the infrastructure component as a means of recreational and tourist growth of the united territorial communities in Ivano-Frankivsk oblast. Ecological Safety and Balanced Use of Resources. 2020. № 1 (21). Pp. 91–100. URL : [https://doi.org/10.31471/2415-3184-2020-1\(21\)-91-100/](https://doi.org/10.31471/2415-3184-2020-1(21)-91-100/).

147. Kaminski W. Warianty wielofunkcyjnego rozwoju wsi – uwarunkowania przestrzenne [w:] Zeszyty Naukowe AR im. H. Kołłątaja w Krakowie, Sesja Naukowa 295, Z. 43. Kraków, 1995. S. 19–25.

148. Klasik A. Badania przyszłości regionu metodą scenariuszy – sformułowanie problemu. B Studia Nad Ekonomiką Regionu. Вип. 15. Katowice : Śląski Instytut Naukowy, 1986.

149. Klasik A. Planowanie strategiczne. Warszawa : PWE, 1993.

150. Kłodziński M. Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Polsce i w

krajach Unii Europejskiej. Warszawa : Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, 1996.

151. Knickel K., Renting H. Methodological and Conceptual Issues in the Study of Multifunctionality and Rural Development. *Sociologia Ruralis* 40. Вип. 4. ЖОВТЕНЬ 2000. Pp. 512–528. URL : <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00164>.

152. Kołodziejczak A. Obszary wiejskie w zintegrowanym planowaniu rozwoju. Poznań : Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 2021. URL : https://wgseigp.amu.edu.pl/__data/assets/pdf_file/0029/299072/Obszary-wiejskie-w-zintegrowanym-planowaniu-rozwoju.pdf.

153. Kołodziejczak A. Koncepcja zintegrowanego rozwoju rolnictwa i wsi a wiejskie obszary funkcjonalne. 2017. Вип. 37. Pp. 41–49.

154. Kołodziejczak A. Modele rolnictwa a zróżnicowanie przestrzenne sposobów gospodarowania w rolnictwie polskim. Seria Geografia / Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Nr 90. Poznań : Wydawn. Naukowe Uniwersytetu UAM, 2010.

155. Kołomycew A., Pawłowska A. Partnerstwa międzysektorowe w rozwoju obszarów wiejskich na przykładzie Lokalnych Grup Działania w województwie podkarpackim. *Studia Regionalne i Lokalne*. 2013. Вип. 2 (52). Pp. 62–80. URL : <https://doi.org/10.7366/1509499525204>.

156. Komorowski Ł. Smart Initiatives in a Suburban Community: An Example From the Holy Cross Mountains in Poland. *Mountain Research and Development* 42. Вип. 1. 01 April 2022. URL : <https://doi.org/10.1659/MRD-JOURNAL-D-21-00037.1>.

157. Komorowski Ł., Stanny M. Smart Villages: Where Can They Happen? *Land* 9. Вип. 5. 14 May 2020. 151 p. URL : <https://doi.org/10.3390/land9050151>.

158. Komorowski S. Scenariusz jako metoda diagnozy i prognozy. Warszawa : Uniwersytet Warszawski, Instytut Gospodarki Przestrzennej, 1988. URL : https://www.euroreg.uw.edu.pl/dane/web_euroreg_publications_fi

les/3375/12._scenariusz_jako_metoda_diagnozy_i_proгноzy.pdf.

159. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030. Monitor Polski □ rok 2012 poz. 252 INFOR.PL. URL : <https://www.infor.pl/akt-prawny/MPO.2012.059.0000252,uchwala-nr-239-rady-ministrow-w-sprawie-przyjecia-koncepcji-przestrzennego-zagospodarowania-kraju-2030.html>. (дата звернення: 06.05.2023 р.).

160. Kopaliński W. Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcye–zycznych. Wyd. 16, Rozszerzone. Biblioteka domowa. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1988.

161. Kostetska I. Planowanie strategiczne rozwoju obszarów wiejskich: przykład Ukrainy i Polski. Lwów : Wydawnictwo“Foliant”, 2021.

162. Kostetska I. The importance of the functioning of agricultural producer’s groups for ensuring the development of rural areas in Ukraine. Przegląd Europejski. Вип. 1 (2022). 05 May 2022. URL : <https://doi.org/10.31338/1641-2478pe.1.22.8>.

163. Kostrowicki J. Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. 1976. Вип. 48 (4). Pp. 601–611.

164. Kot J. Zarządzanie rozwojem gmin a praktyka planowania strategicznego. Uniwersytet Łódzki, 2003.

165. Kotarbiński T. Traktat o dobrej robocie. Wrocław : Ossolineum, 1982. URL : https://wydawnictwo.uni.lodz.pl/wp-content/uploads/2019/06/Kotarbinski_Traktat-o-dobrej_robocie-20.pdf.

166. Kotler P., Murphy E. P. Strategic planning in higher education. The Journal of Higher Education, 52. 1981. Pp. 470-489.

167. Kozak M. Ukraina stawia na latyfundia, 2020. URL : <https://www.obserwatorfinansowy.pl/bez-kategorii/rotator/ukraina-stawia-na-latyfundia/>.

168. Kozyra J., Żyłowska K., Pudełko R., Świtaj L., Kozak M. Diagnoza i

prognoza warunków produkcji rolniczej w Polsce w wyniku oddziaływania ekstremalnych zjawisk meteorologicznych i hydrologicznych. Klęski żywiołowe a bezpieczeństwo wewnętrzne kraju. Warszawa : Instytut Meteorologii i Gospodarki Wodnej Państwowy Instytut Badawczy, 2012. Pp. 265–77. URL : <https://www.imgw.pl/sites/default/files/2020-08/klimat-tom-iii-kleski-zywiolowe-a-bezpieczenstwo-wewnetrzne-kraju-min-new.pdf>.

169. Krajowy Plan Działań w zakresie energii ze źródeł odnawialnych». Ministerstwo Gospodarki, 2010. URL : https://wfosigw.wroclaw.pl/files/download_pl/769_krajowy-plan-dzialania-w-zakresie-energii-ze-zrodel-odnawialnych.pdf.

170. Krajowy plan działań w zakresie zrównoważonych zamówień –Urząd Zamówień Publicznych. 2012. URL : <https://www.uzp.gov.pl/baza-wiedzy/projekty/krajowy-plan-dzialan-w-zakresie-zrownowazonych-zamowien>.

171. Kravchenko O. Моделювання Стратегічного Розвитку Університету (The Simulation of the University's Strategic Development). SSRN Electronic Journal, 2017. URL : <https://doi.org/10.2139/ssrn.3562937>.

172. Lorenc H., ред. Klęski żywiołowe a bezpieczeństwo wewnętrzne kraju. Wpływ zmian klimatu na środowisko, gospodarkę i społeczeństwo : zmiany, skutki i sposoby ich ograniczenia, wnioski dla nauki, praktyki inżynierskiej i planowania gospodarczego. T. 3. Warszawa : Instytut Meteorologii i Gospodarki Wodnej, Państwowy Instytut Badawczy, 2012.

173. Mackiewicz M. Benchmarking parków technologicznych w Polsce. Warszawa : Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, 2008. URL : <https://www.parp.gov.pl/storage/publications/pdf/1472.pdf>.

174. Marchesnay M. Zarządzanie strategiczne – geneza i rozwój. Warszawa : Poltext, 1994.

175. Markowski T. Zarządzanie rozwojem miast. Warszawa : PWN, 1999.

176. McGlynn Derek Europäische Kommission, European Network for

Rural Development, i Europäische Kommission, ред. Digital and Social Innovation in Rural Services. Manuscript text finalised during June 2018. Projects Brochure / European Network for Rural Development. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2018.

177. Michna W. Aktualizacja prognoz w zakresie struktury i liczby gospodarstw rolnych oraz pogłowia zwierząt gospodarskich w Polsce w perspektywie 2020 r. w świetle wstępnych wyników PSR-2010 r. Ekspertyza wykonana na zlecenie MRiRW w związku z opracowywaniem strategii. Warszawa, IERiGŻ-PIB w Warszawie, 2011.

178. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego Chodel gmina Chodel. Uchwała Nr LII/279/2014 Rady Gminy Chodel z dnia 12 listopada 2014 r. URL : <https://planyzagospodarowania.pl/plan/lubelskie/opolski/chodel/chodel/448657/szczegoly>.

179. Miniszewski M. Dwie dekady rozwoju polskiego rolnictwa. Innowacyjność sektora rolnego w XXI wieku, Kutwa, K. (współpr.), Polski Instytut Ekonomiczny. Warszawa, 2021. 44 p.

180. Miszczuk A. Rozwój Obszarów Wiejskich w Regionalnych Dokumentach Strategicznych 2014-2020 (Na Przykładzie Województw Lubelskiego i Podkarpackiego). Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN. 2014. Вип. 156. Pp. 219–243.

181. Multifunctionality: Towards an Analytical Framework. Paris : Organisation for Economic Co-operation and Development, 2001.

182. Musiał-Malago M., Marcisz J. Lokalne grupy działania i ich działalność na obszarach wiejskich na przykładzie województwa małopolskiego. 2019. Nr 1 (3). Pp. 158–171.

183. Obszary wiejskie w Polsce w 2014 r. Warszawa–Olsztyn : Główny Urząd Statystyczny, Urząd Statystyczny w Olsztynie, 2016.

184. Obszary wiejskie w Polsce w 2016 r. Warszawa–Olsztyn : Główny

Urząd Statystyczny, Urząd Statystyczny w Olsztynie, 2016. URL : https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5507/2/3/1/obszary_wiejskie_w_polsce_w_2016.pdf.

185. Obszary wiejskie w zintegrowanym planowaniu rozwoju / Kołodziejczak A., Bul R., Kaczmarek U., Siniecka A., Szczepańska M., Wojtyra B. Poznań : Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 2021.

186. Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 29 września 2021 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy – Prawo ochrony środowiska. URL : <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-DU20210001973>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

187. Official website of the European Union. The European Network for Rural Development (ENRD) – European Commission. URL : https://enrd.ec.europa.eu/leader-clld_en.

188. Official website. Parlament Europejski. URL : <https://www.europarl.europa.eu/portal>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

189. Official website. Polska Smakuje. URL : <https://www.polskasmakuje.pl/>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

190. Oficjalna strona internetowa Unii Europejskiej. Główna polityka inwestycyjna UE. URL : https://ec.europa.eu/regional_policy/pl/policy/what/investment-policy/. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

191. Oficjalny portal internetowy GUS. Stan i ruch naturalny ludności w województwie lubelskim w 2019 r. lublin.stat.gov.pl. URL : <https://lublin.stat.gov.pl/opracowania-biezace/opracowania-sygnalne/ludnosc/stan-i-ruch-naturalny-ludnosci-w-wojewodztwie-lubelskim-w-2019-r-1,19.html>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

192. Oficjalny portal internetowy S. A. Polska Agencja Inwestycji i Handlu. URL : <https://www.paih.gov.pl/pl>. (дата звернення: 06.05.2023 р.).

193. Oficjalny portal internetowy. Główny Urząd Statystyczny (GUS). URL

: <https://stat.gov.pl/>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

194. Oficjalny portal internetowy. Gmina Chodel. URL : <https://chodel.gmina.pl/>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

195. Oficjalny portal internetowy. Urząd Gminy Łaziska». URL : https://laziska.bip.lubelskie.pl/index.php?id=76&action=details&document_id=1169830. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

196. Oficjalny portal internetowy. Gmina Karczmiska. URL : <https://karczmiska.pl/>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

197. Oficjalny portal internetowy. Gmina Konin. URL : <https://www.konin.pl/>. (дата звернення: 06.05.2023 р.).

198. Oficjalny portal internetowy. Gmina Poniatowa. URL : <http://um.poniatowa.pl/>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

199. Oficjalny portal internetowy. Gmina Wilków. URL : <http://gmina-wilkow.pl/>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

200. Oficjalny portal internetowy. Krajowa Rada Spółdzielcza. URL : <https://www.krs.org.pl/>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

201. Oficjalny portal internetowy. Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich (KSOW). 24 May 2023. URL : https://ksow.pl/index.php?par=4156&tx_gghfonsize_pi1%255Baction%255D=smaller.

202. Oficjalny portal internetowy. Krajowy Ośrodek Wsparcia Rolnictwa. URL : <https://www.gov.pl/web/kowr>. (дата звернення: 02.05.2023 р.).

203. Oficjalny portal internetowy. LGD Owocowy Szlak. URL : <http://www.lgdowocowyszlak.pl/>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

204. Oficjalny portal internetowy. Lubelski Park Naukowo-Technologiczny S.A. URL : <https://lpnt.pl/o-parku/>. (дата звернення: 06.05.2023 р.).

205. Oficjalny portal internetowy. Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej. URL : <https://www.gov.pl/web/fundusze-regiony>. (дата звернення:

03.05.2023 р.).

206. Oficjalny portal internetowy. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. URL : <https://www.gov.pl/web/rolnictwo>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

207. Oficjalny portal internetowy. Portal Funduszy Europejskich – Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej. URL : <https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

208. Oficjalny portal internetowy. Stowarzyszenie Organizatorów Ośrodków Innowacji i Przedsiębiorczości w Polsce – SOOIPP. URL : <https://www.sooipp.org.pl/>. (дата звернення: 06.05.2023 р.).

209. Strategia Rozwoju Lokalnego Gminy Józefów nad Wisłą na lata 2016-2023. URL : <https://ugjozefow.bip.lubelskie.pl/index.php?id=76>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

210. Oficjalny portal internetowy. Urząd Miasta Józefów nad Wisłą. URL : https://ugjozefow.bip.lubelskie.pl/index.php?id=76&action=details&document_id=310109. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

211. Oficjalny portal internetowy. Urząd Miejski w Opolu Lubelskim. URL : <https://opolelubelskie.pl/>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

212. Oficjalny portal internetowy. Urząd Statystyczny w Lublinie. URL : <https://lublin.stat.gov.pl/>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

213. Okuniewski J. Bezrobocie a pozarolnicze funkcje wsi. Sesja Naukowa 295. 1995. Вип. Z. 43. Pp. 11–17.

214. Ossowicz T. Metoda ustalania kolejności przedsięwzięć polityki przestrzennej miasta wielkiego. Wrocław : Oficyna Wyd. Polit. Wrocławskiej, 2003.

215. Paneva V. EU Action for Smart Villages. Text. Komisja Europejska 12. April 2017. URL : https://enrd.ec.europa.eu/news-events/news/eu-action-smart-villages_en.

216. Patrick L. Przegląd obszarów wiejskich UE Nr 26. 2018. Вип. 26. 52

p. URL : <https://doi.org/ISSN 1831-5313>.

217. Pawłowska K. Przeciwdziałanie konfliktom wokół ochrony i kształtowania krajobrazu. Kraków : Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2008.
218. Pearce David W., Markandya A., Barbier E. Blueprint for a green economy. London : Earthscan, 1989.
219. Penc J. Strategie zarządzania. Warszawa : Agencja Wydawnicza Placet, 1994.
220. Plan zagospodarowania Chodel LII/279/2014 szczegóły. URL : <https://planyzagospodarowania.pl/plan/lubelskie/opolski/chodel/chodel/448657/szczegoly>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).
221. Pondel H. Rola samorządu gminnego w stymulowaniu rozwoju obszarów wiejskich. Studia Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu, 2017. Pp. 109–131.
222. Poradnik dla lokalnych grup działania w zakresie opracowania lokalnych strategii rozwoju na lata 2014-2020. Warszawa : Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi., 2015. 89 s.
223. Portal Interoperacyjności i Architektury. Polityka Energetyczna Polski do 2040 r. (PEP2040) – Portal Interoperacyjności i Architektury – Portal Gov.pl. URL : <https://www.gov.pl/web/ia/polityka-energetyczna-polski-do-2040-r-per2040>. (дата звернення: 06.05.2023 р.).
224. Porter M. E. The Five Competitive Forces that Shape Strategy. Harvard Business Review. 2008. № 1. P. 86.
225. Potoczek A., Stępień J. Podstawy strategii rozwoju lokalnego i regionalnego. Bydgoszcz : Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, 2008.
226. Presentation by Bob Watson Agriculture at a Crossroads (IAASTD). UNEP. March 2 2009. –P. 10. URL : http://www.islandpress.org/assets/518_

iaastdbooklaunchatunepfeb.pdf.

227. Prognoza ludności na lata 2014–2050. Główny Urząd Statystyczny (GUS), 2014. URL : https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5469/1/5/1/prognoza_ludnosci_na_lata____2014_-_2050.pdf. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

228. Program na Rzecz Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich SAPARD. Rozporządzenie Rady (WE) nr 1268/99 z dnia 21 czerwca 1999 r. oraz Rozporządzenie KE (WE) nr 2222/2000 z dnia 7 czerwca 2000 r. URL : <https://www.gov.pl/web/arimr/sapard>.

229. Program ochrony powietrza dla strefy lubelskiej. Samorząd Województwa Lubelskiego, 2020. URL : https://www.lubelskie.pl/file/2020/02/POP_strefa_lubelska_0602.pdf.

230. Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014 – 2020, б. д. URL : <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/-program-rozwoju-obszarow-wiejskich-2014-2020-prow-2014-2020>.

231. Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020 (PROW 2014-2020). «LEADER». URL : <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/leader>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

232. Radzikowska B. Scenariusze. Prognozowanie gospodarcze. Metody i zastosowania. Pp. 223–43.4. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.

233. Rocznik demograficzny 2019. Warszawa : Główny Urząd Statystyczny (GUS), 2020. URL : https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5515/3/14/1/rocznik_demograficzny_2020.pdf.

234. Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w Polsce. Warszawa : Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, 2016.

235. Rosner A. Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich: = Determinants and directions of socio-economic change in rural areas. Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa. Warszawa, 2005.

236. Rowiński Ja. Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013. 2008. Вип. 3. 190. Pp. 23–29.
237. Rozwój obszarów wiejskich. 26 April 2023. URL : https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/rural-development_pl.
238. Rynek Ziemi Rolniczej. Stan i perspektywy. 2017. Вип. 20. 50 s.
239. Ryszawska B. Zielona gospodarka: teoretyczne podstawy koncepcji i pomiar jej wdrażania w Unii Europejskiej = Green economy: theoretical grounds of the concept and the measure of its implementation in the European Union. Seria Monografie i Opracowania, nr 247. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 2013.
240. Sadura P., Murawska K., Włodarczyk Z. Wieś w Polsce 2017: diagnoza i prognoza. Warszawa : Fundacja Wspomagania Wsi, 2017. URL : <https://poledialogu.org.pl/wp-content/uploads/2017/10/Wies-w-Polsce-2017-Diagnoza-i-Prognoza-Raport-FWW-pelny.pdf>.
241. Serwis Rzeczypospolitej Polskiej Gov.pl. URL : <https://www.gov.pl>. (дата звернення: 06.05.2023 р.).
242. Śleszyński P. Identyfikacja i ocena wybranych zjawisk demograficznych w Polsce (ze szczególnym uwzględnieniem wsi i relacji miasto–wieś). Warszawa : Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, 2016.
243. Smart villages revitalizing rural services. 26. EU Rural Review, 2018. URL : https://ec.europa.eu/enrd/sites/default/files/enrd_publications/publi-enrd-rr-26-2018-en.pdf.
244. Sołtys J. Metody planowania strategicznego gmin z uwzględnieniem aspektów przestrzennych i rozwoju zrównoważonego : monografie / Politechnika Gdańska 87. Gdańsk : Wydawn. Politechniki Gdańskiej, 2008.
245. Stanny M. Wieś, obszar wiejski, ludność wiejska – o problemach z ich definiowaniem. Wielowymiarowe spojrzenie. 2014. Вип. 1 (162). Pp. 123–138.

246. Stanny M., Rosner A., Komorowski Ł. Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap III. PL: Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, 2018. URL : <https://doi.org/10.7366/90066MROWIII>.
247. Stasiak A., Zgliński W. Podstawowe problemy obszarów wiejskich na przełomie XX-XI wieku. Wpływ przekształceń strukturalnych rolnictwa na zagospodarowanie przestrzeni wiejskiej. Warszawa : PAN, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, 1997.
248. Stoner J., Wankel Ch. Kierowanie. Warszawa : Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego, 1994.
249. Strategia Bezpieczeństwo Energetyczne i Środowisko perspektywa do 2020 roku. Ministerstwo Gospodarki, Ministerstwo Środowiska. 2014. URL : http://kigeit.org.pl/FTP/PRCIP/Literatura/008_3_Strategia_Bezpieczenstwo_Energetyczne_i_Srodowisko_2020.pdf.
250. Strategia Rozwiązywania Problemów Społecznych Gminy Karczmiska na lata 2014–2020. Dokumenty strategiczne – Gmina Karczmiska. 08 September 2017. URL : <https://karczmiska.pl/dokumenty-strategiczne/>.
251. Strategia Rozwoju Gminy Chodel na lata 2015-2023 – Gmina Chodel. URL : <https://chodel.gmina.pl/strategia-rozwoju-gminy-chodel-na-lata-2015-2023/>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).
252. Strategia Rozwoju Gminy Opole Lubelskie na lata 2016-2025. Biuletyn Informacji Publicznej – Gmina Opole Lubelskie obsługiwana przez Urząd Miejski w Opolu Lubelskim. URL : https://umopolelubelskie.bip.lubelskie.pl/index.php?id=80&action=details&document_id=1119167. (дата звернення: 04.05.2023 р.).
253. Strategia rozwoju Gminy Poniatowa na lata 2015-2025. URL : <http://um.poniatowa.pl/wazne-dokumenty/>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).
254. Strategia Rozwoju Gminy Wilków na lata 2017-2027 – Urząd Gminy w Wilkowie. URL : <https://bip.wilkow.pl/5581/strategia-rozwoju-gminy-wilko->

w-na-lata-2017-2027.html. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

255. Strategia Rozwoju Lokalnego kierowanego przez społeczność na lata 2016-2022 dla obszaru Lokalnej Grupy Działania “Owocowy Szlak”. «LSR na lata 2016-2022 LGD Owocowy Szlak». URL : <http://www.lgdowocowyszlak.pl/lsr-prow/lsr-na-lata-2016-2022>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

256. Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego. Sejmik Województwa Lubelskiego przyjął uchwałą. Nr XXIV/406/2021. 29 marca 2021 r. URL : <https://strategia.lubelskie.pl/srwl.html>. (дата звернення: 04.05.2023 р.).

257. Strategia rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na lata 2012-2020. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, 2012. URL : <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20120000839/O/M20120839.pdf>.

258. Szamrowski P., Pawlewicz A. Praktyczne aspekty wdrażania podejścia Leader na przykładzie Lokalnych Grup Działania i Lokalnych Grup Rybackich funkcjonujących w województwie warmińsko-mazurskim. Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. 2015. Вип. 380. URL : <https://doi.org/10.15611/pn.2015.380.21>.

259. Szyja P. Pojęcie, tworzenie i pomiar zielonej gospodarki. Gospodarka w praktyce i teorii / Economy in Practice and Theory 39. 2015. Вип. 2. URL : <https://doi.org/10.18778/1429-3730.39.02>.

260. Tereszczuk M. Rośnie eksport rolno-spożywczy z Ukrainy do Unii Europejskiej – Agronomist. 2019. URL : <https://agronomist.pl/artykuly/ro-snie-eksport-rolno-spozywczy-z-ukrainy-do-unii-europejskiej-63a17>.

261. Trzecia fala nowoczesności. Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju. Polska 2030. Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji, 2013. URL : http://kigeit.org.pl/FTP/PRCIP/Literatura/002_Strategia_DSRK_PL2030_RM.pdf.

262. Turek M. Rola lokalnych grup działania w zarządzaniu rozwojem lokalnym na przykładzie małopolskich LGD w perspektywie finansowej 2007-2013. 2013. Вип. 4 (24). Pp. 403–417.

263. Układ o stowarzyszeniu między Unią Europejską i jej państwami członkowskimi, z jednej strony, a Ukrainą, z drugiej strony. Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej. 29 May 2014. URL : [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0529\(01\) &from=PL](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:22014A0529(01) &from=PL).
264. UNDP. Sustainable Development Goals. United Nations Development Programme. URL : <https://www.undp.org/sustainable-development-goals>. (дата звернення: 06.05.2023 р.).
265. United Nations Conference on Sustainable Development, Rio+20 Sustainable Development Knowledge Platform. URL : <https://sustainabledevelopment.un.org/rio20>. (дата звернення: 06.05.2023 р.).
266. Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 r. (Dz.U. 2003. Nr 80. Poz. 717). URL : <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20030800717>.
267. Ustawa z dnia 10 lipca 2015 r. o wspieraniu zrównoważonego rozwoju sektora rybackiego z udziałem Europejskiego Funduszu Morskiego i Rybackiego. URL : <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20150001358>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).
268. Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego. URL : <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20030640592>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).
269. Ustawa z dnia 20 lutego 2015 r. o rozwoju lokalnym z udziałem lokalnej społeczności. URL : <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20150000378>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).
270. Ustawa z dnia 20 lutego 2015 r. o wspieraniu rozwoju obszarów wiejskich z udziałem środków Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020. URL : <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20150000349>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).

271. Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach. URL : <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19890200104>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).
272. Ustawa z dnia 7 marca 2007 r. o wspieraniu rozwoju obszarów wiejskich z udziałem środków Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013. URL : <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-DU20070640427>. (дата звернення: 03.05.2023 р.).
273. Villages and Small Towns as Catalysts for Rural Development – Challenges and Opportunities (Own-Initiative Opinion). European Economic and Social Committee. 06 January 2017. URL : <https://www.eesc.europa.eu/en/our-work/opinions-information-reports/opinions/villages-and-small-towns-catalysts-rural-development-challenges-and-opportunities-own-initiative-opinion>.
274. Waligóra K. Parki naukowe, technologiczne i przemysłowe jako narzędzie wspierające potencjał innowacyjny polskiej gospodarki. 2015. Pp. 171–86.
275. Wankiewicz B. Innowacyjne rozwiązania w zakresie oddziaływania zasobów finansowych gmin na rozwój samorządności. Ekonomiczne i organizacyjne instrumenty wspierania rozwoju lokalnego i regionalnego. Finanse, rachunkowość, przedsiębiorczość, 2. 2009. Вип. 31. Pp. 160–169.
276. Waśniowski R. Systemowa analiza przyszłości. Wrocław : Politechnika Wrocławska, 1983.
277. Waters J. Learning for a Sustainable Future. Global Education Project, 1994.
278. Wiatrak A. Strategie rozwoju gmin wiejskich: podstawy teoretyczne, ocena przydatności i znaczenie w przemianach strukturalnych obszarów wiejskich. Problemy rozwoju wsi i rolnictwa. Warszawa : Inst. Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akad. Nauk, 2011.

279. Wierzbowski J. Planowanie strategiczne – teoria a konsekwencje praktyczne. 1989. Вип. 8–9.
280. Wilkin J. Dotychczasowe i przewidywane tendencje rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. 2011. Вип. 6. Pp. 26–30.
281. Wilkin J. Ewolucja paradygmatów rozwoju obszarów wiejskich. 2008. Вип. 3. Pp. 18–28.
282. Wilkin J. Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, 2010. URL : <https://doi.org/10.53098/9798389900363>.
283. Wioski bioenergetyczne i lokalne sieci ciepłownicze. URL : <https://globenergia.pl/wioski-bioenergetyczne-i-lokalne-sieci-cieplownicze/>.
284. Wiza P. L. Funkcjonowanie Czarnkowsko-Trzcianeckiej Lokalnej Grupy Działania jako przykład kreowania rozwoju lokalnego w województwie wielkopolskim. Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna. Вип. 55. 06 December 2021. Pp. 111–40. URL : <https://doi.org/10.14746/rrpr.2021.55.08>.
285. Wojciechowski E., Podgórnjak-Krzykacz A., Kalisiak-Mędelska M., Chądzyński J. Władza lokalna a państwo, społeczeństwo i rynek. Współpraca i konkurencja. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014. URL : <https://doi.org/10.18778/7969-168-5>.
286. Współczesne przekształcenia społeczno-gospodarcze a potencjał ludnościowy wschodniej Polski =: The impact of socio-economic transformation on population potential in the Eastern Poland / Bański J., Pantylej W., Janicki W., Flaga M., Wesołowska M. Studia obszarów wiejskich ; Rural studies. T. XXXVI = Vol. 36. Warszawa : PTG : IGiPZ PAN, 2014.
287. Wysocka E., Koziński J. Strategia rozwoju gminy. Warszawa : Wydawnictwo Samorządowe Fundacji Rozwoju Demokracji Lokalnej, 1992.
288. Yermakov O., Kostetska I. Environmental Challenges of The Green Economy: Case of Ukraine. JESSD-2022 IOP Conf. Series: Earth and Envi-

ronmental Science. 1111. 2022. 012002 IOP Publishing. Doi :10.1088/1755-1315/1111/1/012002.

289. Zasady realizacji instrumentu Rozwój lokalny kierowany przez społeczność w Polsce, Planowanie perspektywy finansowej na lata 2014-2020. Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, 2014.

290. Zawisza S., Szkatulski M. Znaczenie grup producentów rolnych w rozwoju wsi i rolnictwa. 2010. Pp. 9–23.

